****

KOMAL GEETA

(Nepali)

****

पं० बालकृष्णाचार्यस्य कनिष्ठ पुत्र
नारायण प्रसाद आचार्य

पूर्व ४ नं० भोजपुरको खोटाङ्गको छुलवार गाउँघर भैहाल
के० २२/५६ दुर्गाघाट, (काशी) वाराणसी पां० नं० १

राजिनामाको नक्कल तलछ

लिखित का० ई० डिल्ली ब्लाक नं० २१/४३२ बस्ने धर्म प्रचारक पं० कोमलनाथ उपाध्याय आगे तपाई पूर्व ४ नम्बर भोजपुर को खोटाङ्गको छुलवार गाँऊ घरभै हाल काशी के० २२/५६ दुर्गाघाट वाराणसी मा डेरा गरी बस्ने बेदाचार्य पं० बालकृष्णाचार्य जीबाट मेरो सर्वाधिकारमा रहेको मैले अनुवाद गरेको कोमलगीता मलाई छाप्ने सर्वाधिकार दिनु होस म भा० रु० २०००/- भारतीय दुई हजार रुपया पुरस्कार रुपमा तपाई लाई दिन्छु भन्नु भएको हुनाले भा रु० २०००/- भारतीय दुई हजार रुपया ली सो मैले अनुवाद गरेको कोमलगीता छाप्ने विषयमा सर्वाधिकारको स्वीकृत को अधिकार पत्र स्व हस्ताक्षर ले लेखी सही छाप गरी मैले पं० बालकृष्णाचार्य जी लाई सर्वाधिकार दिएँ । मैले मेरो मनोमानी खुसी राजीसित प्रकाशन गर्ने सर्वाधिकार दिएँ । इति श्री सम्वत् २०१८ साल मार्ग २०गते रोज २ शुभम् ।

सही कोमलनाथ उपाध्याय अधिकारी
काठमाण्डौ इलाका डिल्ली बजार ब्लाक
नं० २१/४३२ काठमाण्डौ (नेपाल) बस्ने

सहि-पं० कोमलनाथ उपाध्याय अधिकारी-का०उ० डिल्ली बाजार ब्लाक-नं० २१/४२३ काठमाण्डु (नेपाल)

श्री

पञ्चरत्नगीता कोमलगीताको

भूमिका

मेरा भाई-बहिनीहरूहो! यसअनन्तसंसारकोविशाल जनसमुदायमा 'श्रीमद्भगवद्गीता' को महिमा सुन्न न पाउने जन कत्ती न हुनन् , भूमिका लेखेर सर्वज्ञानप्रदायिनी अनन्तशक्तिशालीनी, ज्योति:स्वरूपिणी, भगवान् श्रीकृष्णालेगान गरियेकी, 'गीता' को परिचय गराउँन खोज्नु दीयाकोसानुज्योति हातमालियेर श्रीसूर्यलाईदेखाई चिन्हाउँन उमेद गर्ने बालककोकामजस्तै केवल हास्यास्पद र निष्फलकोचेष्टामात्र हुनआउँदछ, 'गीता' स्वयमेव प्रकाशमान् हुनाले आफ्नू परिचय आँफै दिई-रहेकी छन्, तथापि भूमिकाउपर अर्कोभूमिका लेख्नुपनि लेखकहरूको चलनसरह नै भयेको टाइम हुनाले पुस्तकहातमापर्नासाथ पाठकहरू पुस्तकका अरूकुनै विषयपनी न हेरी धमाधमपत्र पल्टायेरपहिलेभूमिका खोज्नलाग्दछन् यो चालचलनको बचावट र पाठकहरूको मनोविनोदकानिमित्त पनी यस शीर्षक हेडिङ का तलतिर 'गीता' का विषयमा शब्द लेख्नु आवश्यक संझी बालचञ्चलताप्रकट गर्दछु ।

प्राचीन-अर्वाचीन ऋषि-मुनि-पण्डितहरुले संस्कृत आदि गरियेकाभाषाहरुमा 'गीता' का सारगर्भित, अमृतमय, मूलमन्त्रहरूकोस्पष्टीकरण आफ्नुबुद्धिको योग्यतानुसार टीका-टिप्पणी-व्याख्या-लेख-नोट इत्यादिबाटगरीसकेका र गर्दैपनी छन् , योसबदेख्नुसुन्नुबाट 'गीता'लाई हामी गुणातीतपरब्रह्मको एकाकारआदित्य-स्वरूपिणी कान्ति, अनन्तशक्तिमा् विश्व-सञ्चालकसगुणपरमात्माकी सृष्टि-स्थित प्रलयादिकर्ममा सँगिनी, विश्वलीलामा प्रवृत्त भयेका परमात्माले स्वलीलानिर्मित असंख्य प्राणीहरूमा रहेको किंकर्तव्य-विमूढ़ आत्मालाई असल बाटोको सूचना निमित्त बजाइएका बाँसुरीको सुरीलो दिव्य मनोहर आवाज, चराचर सबै भावहरूमा परमात्माकाअखण्डसत्ताको दिव्यमूर्तिदर्शन गरनाउँने

अलौकिक आँखा इत्यादि ज्ञानेनिद्रय जे पनी भन्नसकिन्छ।

हुन पनी भूमण्डलका धर्म-साहित्य भण्डारमा गीता नै एक अमूल्य अनुपम अद्वितीय रत्न छ यस्मा सनातन धर्मका मुख्य-मुख्य दार्शनिक विचार, वैज्ञानिक सिन्द्धान्त, धार्मिक तत्व नैतिक, उपदेश, ज्ञानयोगभक्तिकासाधन इत्यादि सबकोप्रतिपादन राम्ररी गरियेकोछ, भगवान्ले कुरुक्षेत्रको रणभूमिमा व्यामोह भयका अर्जुनलाई लडाईमा प्रबृत्त गराउँनाका निमित्त मात्र होइन कि दार्शनिक, नैतिक, सामजिक आर्थिक इत्यदि जटिल समस्याहरू पर्न आयेमा स्वकर्मबाट च्युत हुन् लागेमा संसारका मानवजातिका निमित्त पनी मार्ग देखाउने उपदेश गर्नुभयोको हो जस्तो अद्भुत चमतकारी, अनौठो, गीता-उपदेश छ यो उपदेश गर्ने भगवान् श्रीकृष्ण पनी उस्तै विचित्र-प्रभावशाली, कलाकुशल, महायोगी, कर्मपथदर्शक, राजनीतिज्ञ, शाशक-विजयी, योद्धा र सर्वकला-संपन्न इत्यादि सर्वज्ञ सब कुछ हुनुहुन्थ्यो,

दर्शनशास्त्रका अथवा ज्ञान अति उच्च आदर्श रहेकाले सबलाई जीवनमा सर्वोत्कृष्टकोटिका आध्यात्मिक भावपूर्ण विचार र सुकर्म तर्फ अग्रसर गराउँने, संसारलाई ईश्वरमय संझदै वैराग्यपूर्ण रहेर कर्म गर्नेलाई नै बन्धन नहुनाको एकमात्र साधन बताउँने, संसारभरका भाषाहरूमा सब भन्दामनोहर, अद्वितीव, दार्शनिक, परमात्माको गीत हुनाले भारतवर्षको धार्मिकसाहित्यमा अथवा समस्त भूमण्डलको मानवी-साहित्यमा पनी आफ्नू नीतिपूर्ण धार्मिक उपदेश द्वारा प्रामाणिक उत्कृष्ट सार्वभौम धर्मग्रन्थ नै हो भनी चिन्हाउने, मानव जीवनको सर्वस्व असार संसारको सार,वेद, उपनिषदादि शास्त्रसागरको मत्छ उती उती मनोहर दिव्य रत अधिकारी अनुसार उसको हातमा राखीदिने धर्मरत्नाकार, आँफु भित्र रहेका महाशब्दहरूको कालानुसार अर्थ बदलियेमा पनि मूलमन्त्र जो हो तेस्लाई कहिल्यै बदलिन न दिने, सनातन, धर्मका गूढ रहस्यहरूलाई सरल भाषाका थोरै शब्दहरूमा प्रकट गर्ने शक्तिरूप पनी हुनाले सृष्टिको प्रारंभदेखि आजतक गीता जस्तो अन्य अन्धकारमा उज्यालो गर्ने झल्झलाउँदो निर्मल हीरासमान उज्वल ग्रन्थ प्रकाशित भयोको र

हुने पनी छैन्, किन् भने दुःखी आत्मालाईशान्तिदिलाउनेआध्यात्मिक पूर्णावस्थालाई चिह्नाउँने, चराचरजगत्का गूढतत्त्वहरूलाईराम्ररी संझाउने, वर्णआश्रम-जातिदेश-स्त्री-शूद्रादि कसैमापनी भेद न राखेर सबका निमित्त योटै सद्गतिको बोध गराउँने, ज्ञान-भक्ति-कर्म-युक्त गीताशास्त्र नै सनातन वैदिक-धर्मरूपी विशाल कल्पवृक्षको बहुतै रसिलो र अमृत पदमा पुऱ्याउँने अमर फल हो,

हेर्नुहोस् प्राचीनयुग सबै स्मरणीय पदार्थहरूका गीता भन्दा सर्वश्रेष्ठ पदार्थ अरू कुनै पनी पाउँन सक्दैनौ, चाहे सार्वजनिक लाभदृष्टिले हेरौं, चाहे व्यावहारिक प्रभावको दृष्टिले, यस्मा यस्तो उत्तमर सर्वव्यापी ज्ञान छ कि, संसार-भरका भिन्न-भिन्न धर्म-कर्म-मतमतान्तरहरू पनी तछाँड् मछाड् सँग योटैमा गाँथिन आउँछन् अर्थात् मनुष्यजातिको उज्वल भविष्य बनाउनमा उपदेश गर्ने यो भन्दा बडेर मानव धर्मग्रन्थ अरू कुनै छँदैछैन, किनभने-अद्वैतवादी श्रीशंङ्कराचार्य, विशिष्टाद्वैतवादी रामानुजाचार्य, शुद्धाद्वैतवादी बल्लभाचार्य, द्वैताद्वैतवादी निम्बार्काचार्य द्वैतवादी मध्वाचार्य, आदिसब आचार्यहरूले परस्पर विरोधी सिद्धान्त राखेर पनी यस ग्रन्थलाई एक समान प्रामाणिक मानेर आफ्ना आफ्ना मतको तरीकाबाट संझाउँने चेष्टा गरेका छन् यत्ति मात्र होइन किं आस्तिक (भक्तिवादी) नास्तिक (अनिश्वरवादी) धर्मिष्ठ कर्मवादी वेदान्ती (ज्ञानवादी योगी) ध्यानवादी) इत्यादि सबले यस्मा समान आनन्दको अनुभव गर्दै आफ्नू आफ्नू रूचिका कुरा पाउँदछन् जुनसुकै जातिलाई पनी कल्याण मार्गको शिखरमा पुऱ्याउँनाका निमित्त गीताको उपदेश अद्वितीय नै हुनाले यस ग्रन्थको दिनपरदिन यस्तो महिमा बढ्दै-गयेको छ यस्मा कर्म भक्ति-ज्ञान इतिनोटै योगको न्याययुक्त व्याख्या छ कि यस्तो अपूर्व सार्वभौम धर्मकेवल गीतामामात्र देखपाइन्छ, यस्तो धर्मव्याख्या कहिल्यै अरु कुनै देशमा कसैले गरेकै छैन यो साधारण गाना होइन, भगवान् श्रीकृष्णाले आफ्नू आत्मा प्रबुद्ध भयेको बखतमा इतिकर्तव्यताविमूढ भयेका अर्जुनलाई मानसिक विकास गराउँनाका निमित्त उपदेश गर्नुभयोको हो,

गीता को मनन गर्न चाहे त्यो जुनसुकै देश, भाषा, संप्रदाय, र मतमतान्तरलाई मात्रे व्यक्ति होस्, चाहे नास्तिकमा पनी नास्तिक व्यक्ति नै पो किन न होस् , गीता पढ्दैमा उस्को अन्तरात्मामा पनी यो भावना हुन लाग्दछ कि यो पुस्तकका रचयिता साक्षात् भगवान् नै हुन्; अर्को होइन, अर्थात् उसका आत्मामा अनिर्वचनीय, अलौकिक, दिव्यशक्तिको ज्योति वा ज्ञान जगमगाई छोड्दैन-गीताले उस्का हृदयमा रहेको सन्देहरुपी राक्षसलाई अवश्यमेव मारिदिन्छे।

गीता आफ्नै तेजले प्रकाशमान छ। यस्को प्रकाश र ज्योतिलाई मलिन गर्न सक्ने अरूकुनै तेस्तो चीज संसारमा उत्पन्न भयेको छँदैछैनयस्को हरएक मन्त्ररूप सूत्र पवित्र-विचारहरूले सुन्दर, प्रत्येत्म्वाक्य विचार-परस्परलाई वृद्धिगराउँने र हरएक अध्ययमापनी क्रमवद्धहुनाले आध्यात्मिकभाव पनीएक छेउबाट अर्को छेउ सम्पलगातार पुगेको छ यस्तादिव्यज्ञानको खानिस्वरूप गीताको तत्व जानेर यस्का दार्शनिक विचारहरूलाई आफ्ना जीवनको एक अंग बनाउँन चाहने पुरुषले एकाग्रचित्त भयेर शुद्ध हृदयले बारम्बार गीताको पाठ गर्नु पर्दछ गीताको ज्ञानरूपी अगाधसमुद्रमा डुवेर तेस्को गहराई थाहा पाउँने यस्का उपदेश हरूलाई कार्यहरूमा परिणत्त गर्ने र यस्मा कहियेका कर्मयोग अनुसार आचरण गर्ने पुरुश साँच्वी नै धर्मात्म र धन्यवादको पात्र मात्र होईन किन्तु परम पुरुषार्थी पनि हो।

मनुष्यहरूको आयुमा जीवन-नाटकको कष्टमय प्रसंग एकदिन न आई छोड्दै-छोड्दैन त्यो दृश्य नगीच आई पुगे पछी भित्र कुवृत्ति र वासनाहरूको अधिक्य हुनाले बुद्धि चक्कर खान लाग्छ र मनुष्य किंकर्तब्यमनुष्यविमूढ भयेर ईश्वर का अस्तित्वको ऊपर पनी मन हटाई अकर्मण्य हुन लाग्छ, तेस्तो बखतमा ज्ञानबाट शान्त्वना पाऊँनलाई असल कुराको खोजी जरूरै हुन्छ ता पनी असल गुरुआयेर शान्त्वना पाउँनलाई सबै अर्जुन जतिकै सौभाग्यशाली छैनन्,उनीहरूका निमित्त 'गीता' परम गुरु नै हो श्रद्धा-भक्तिले युक्त भयेर गीताका अमूल्य उपदेशहरूको उपयोग गर्नाले कर्म गर्दा प्रतिदिन निष्फलता नै होस् ता पनि यस्मा सफलताका किरणहरू झुल्केकै देखेर फेरी त्यो पुरुष

कर्मण्य हुन सक्दछ पतित मनोवृत्तिले पनी फेरी पवित्ररूप धारण गर्न सक्दछ। अर्थात् आध्यात्मिक पूर्णतालाई प्राप्त गरी सकेकाहरूको कुरा परै जान दिउँ बाकी सब मनुष्य संसारका वशमाहुन्छन् मानिसले इच्छा पूर्वक अथवा केही उद्देश्यलाई लियेर कुनै कर्म गरोस् ता पनि संस्कारहरूकावसमा अवश्य नै फस्दछ शुभकर्म हरूबाट असल संस्कार र अशुभकर्महरूकाखराबसंस्कार उत्पन्न हुन्छन् तर संस्कार चाहे जति सुकै असलपो किन नहुन् ? कहां सम्म तिनीहरूको पूर्णरूपले नाश हुँदैन अथवा तिनको भोग भोगियोइन त्यहाँ सम्म तिनीहरू जुनसुकै जीवात्माको आध्यात्मिक उन्नतिमा बाधक नै बनी रहन्छन् हेर्न होस् नेल चाहे, सुनका हुन् चाहे फलामका वास्तविक तिनीहरू नेलै त हुन् सुनका नेलहरूको पनी बन्धनसुख हुँदैन यस निमित्त जसलाई बन्धन बाट मुक्त हुन् को इच्छा छ, तेस्लाई सुनकानेल पनि उत्तिकै भारी हुन्छन् जतिको फलामका अनि तिनिहरूलाई तोडनाको निमित्त तेस्ले तेत्तिकै व्याकुल हुनुपर्नेछ यसबाट यो परिणाम निस्कन्छ कि कर्म गर्दा आफ्नू मनोवृत्तिलाई यस्तो बनाईलिनू कि जसबाट चित्तमा जस्को संस्कार उत्पन्न हुनै नपाओस् र नयाँ बन्धनहरूकोफन्दामा फस्नुन परोस् ।

पहिलेसबैले संसारलाईसुखमय नै ठहऱ्याइयेकोहुन्छ, तर त्यो बखत पनि आउँदैछ कि सांसारिक जीवन बन्धनमात्र रहेछ यस्मा बाँधिये पंछि दुःख शिवाय अक्षय सुख को प्रेम कहिल्यै छैन यसरी सांसारिक बखेडाहरूले अधिक कष्ट भयेको बखत आफूमा ज्ञानको अभाव हुँदा कुन रीतिले कर्म गर्दा आनन्दको अनुभव होला भनेर जात्रा को इच्छा हुन्छ, तेसै बखत गीताबाट ज्ञान र कर्म गर्नाको नियम जानिन्छन [illegible] सारा कर्मको उत्पत्ति भयेकोछ,

अब यो प्रश्न हुन सक्दछ कि काम गर्न यस मनोवृत्तिको स्वरूप के हो? कसरी काम गर्नाले संसारको बन्धनमा फस्नु पर्दैन? लागी परेन भने पारमार्थिक वा लौकिक कुनै कार्य पनी सिद्ध हुनु सम्भव छैन मनुष्य होस् वा पशु-पक्षी कीरो जो सुकै होस मनमा फलाशा अंकुरित नभई केही पनिकाममा प्रवृत्तहुँदैनन्, बिबेकबुद्धिसम्पन्न हुनाले सबै जीव

हरुमा मनुष्य प्राणी उच्चतर छ, मनुष्यहरूमा श्रेष्ठ सुक्ष्मबुद्धि भयेको पुरुष पनी यो कर्ममय संसारमा कर्म न गरी एकक्षण पनी खाली रहन सक्दैन् (गी३/४/५) बाट स्पष्ट थाह हुन्छ कि मनुष्यले आफ्नू जीवनकालमा कर्मको स्वरूपैबाट सर्वथा परित्याग कहिल्यै गर्न सक्दैन कर्ममात्रलाई त्याग गर्देमा मनुष्य निष्कर्मा पनि हुँदैन न त कर्महरुको त्याग पनि हुन सक्दछ। मनुष्य चाहे सत्कर्ममा लागोस चाहे दुष्कर्ममा चाहै दुबैलाई छोडेर केही कालका निमित्त मौनधारण गरोस त पनि त्यो मौनधारणरूप कर्मको कर्ता नै हुन आउँदछ जहाँ सम्म देह रहन्छ त्यहाँ सम्म कर्मत साथमा छदैछन् परन्तु यावत कर्ममा केही न केही दोष अवश्यमेव रहन्छ, मुक्ति भने को चीज निर्दोषीलाई मात्र मिल्दछ भने अब कर्मबन्धन (संस्कार) अर्थात् दोषस्पर्श बाट कसरी छुटकारा पाउने? शारीरिक वा मानसिक जुनसुकै चेष्टा पनि कर्म हो, कर्म गरेरपनी मनुष्य कसरी बन्धनमुक्त हुन सक्दछ? इत्यादि, कर्मयोगको अभ्यास गर्नु अर्थात् यस्तो निःस्वार्थ भावले तथा निरपेक्ष भयेर कर्म गर्नु कि जसबाट कर्मका फलमा आसक्ति न रहोस् "निष्काम कर्म गर, यज्ञार्थकर्म गर, कर्मफललाई त्याग गर फलासक्तिलाई छोड र गर कर्म निराशी बनेर कर्म गर, निष्काम कर्म गर" इत्यादि गीताले दियेको-कर्म-स्वरूप र प्रत्युत्तरको मधुर ध्वनि हो यसलाई कहिल्यै बिर्सन हुँदैन बिर्सेमा आत्मद्वेषि भनेमा अत्युक्ति हुदैन ।

अब यदि कर्मको फल तिर दृष्टि राखियेन भने मानिस, निरूत्साहिहोला र कर्म गरिएन भन्ने आक्षेपको समाधान यही छ कि तेही कर्तव्यकर्म जब मानिस म ईश्वरका आज्ञाले गर्दछु उनैलाई अर्पण गर्दछु भनने यस्तो भावानाले गर्न लाग्यो भने तेस्को उत्साह र धैर्य कदापि घटने छैन अर्थात् सन्देह छैन कि कर्मत्यागको कोटिमा न पुगी कर्म छोड्ने पुरुषको अधो पतन र ईश्वराज्ञानुसार कर्म गर्दै फलत्याग गर्नेपुरुषको अवश्यमेव उत्तरोत्तर वृद्धि हुँनै हुनेछ सन्देह छैन ।

गीताको आशय आत्मार्थीलाई आत्मदर्शन को अद्वितीय उपाय प्रकट गर्नु नै हो, अनेकरूपमा यताउती छरिये का धर्मरूपी रत्नलाई गीता ले स्वयमेव सुवर्णरूपी धागो बनेर कति राम्रो तवर संग उनीदिये

को छ? हेनुहोस् हामीलाई यो संसार दु:खमय जस्तो लाग्छ त पनि वास्तवक यो दु:खमग्र छैन यस्को यो स्वरूप केवल बाहिरो हो, यस्का भित्र परमात्मा को जो आनन्दलीला चलीरहेको छ, तेही लीलाको आधारमा जगतको साराबाटो काम चलीरहेछ यो आनन्द खोज्नलाई ऋषिमुनिहरूले बताये माफिकको चलेर यो मानवजीवनलाई दिव्य जीवनमा परिणत गर्दैभगवानका यस लीला का रसानुमय संसारमा रहेर पनी उन्का लीलाको संपूर्णरूपले साथी हुँदा बने आँफूभित्र रहेको उनको सत्तालाई कर्ममय जीवन द्वारा प्रकाशित गर्दै गर्नु-पर्दछ, अर्थात् यो कर्ममय जीवनबाट पृथक रहेर हामीले जगत्पतिका निगूढतम आनन्दलीलाको रसास्वादन गर्न सक्दैनौ, यस निमित्त हामीले चराचरसृष्टिका अणुअणुमा ईश्वरका सत्ताको अनुभव गरी सके पछी मात्र सच्चिदानन्दरूपी परमात्मालाई पाउँन सक्दछौ, अर्थात् प्रवृत्तिमार्गबाट जाँदाजांदै अन्त;करण शुद्ध भयेर तेसैको रूपान्तर निवृत्ति ।(विश्रान्ति) मा पुग्दछौं, तेसैलाई ज्ञान, आत्मसाक्षात्कार परमात्मदर्शन, मुक्ति, मोक्ष, निर्वाण इत्यादि सब कुरा भन्न सकिन्छ ।

कर्म गर्नु त भन्दछौ वास्तविक कर्म भनेको के हो? त्यो कस्तो के रूपको छ? भन्ने शंङ्का जरूरै उठ्न सक्दक्ष भगवानको आज्ञानुसार (गी.४/१७) बाट कर्मका पनी कर्म विकर्म अकर्म ई ३ नाम हुन्छन् ईश्वर को आशय के हो: यो निर्णय गर्नलाई बुद्धिले चक्कर खान्छ त पनि विचार गर्दा जो संझछु सोही लेख्दछु-

मन बोली र शरीरबाट हुने, यस लोक परलोकमा सुख, दिने असल कामको नाम 'कर्म' दुवै लोक र परलोकमा खराब फल दिने काम 'विकर्म', दुबै लोकमा कुनै पनी फलउत्पन्न नगर्ने काम वा कामको अभाव अकर्म हो भनी विद्वानहरू बताउँछन् , तर यत्तिकै कुरा हो भने सर्वधारणका समझमा न आउने रहस्य परी त के भयो र? (गी.४/१६) मा कर्म र अकर्म के हुन् ? इनका विषयमा बुद्धिमान पुरुष पनि मोहित हुन्छन् भनी किन इनलाई भगवानले त्यसरी गहन छन् भनेर आज्ञा गर्नु भयेको? यसबाट सिद्ध हुन्छ कि मन बोली-शरीरको को स्थूलक्रिया वा अक्रिच्याको नाम नै कर्म, विकर्म र अकर्म होइन

काम गर्ने पुरुषका भावहरूको अनुसार जुनसुकै पनी कर्म विकर्म अकर्म को रूपमा परिणत हुन सक्दछ साधारण तबरबाट तिनोटैको भेद यो तल दिये-बमोजीम संझन सकिन्छ (कर्म विकर्म स्वरूप)।

(१) फलको इच्छाले शुद्ध भावनापूर्वक (गी.१६/२४) बाटजो विधिसंगत बढ़िया कर्म गरिन्छ तेस्को नाम कर्म हुन्छ ।

(२) फलको इच्छा लिई खराब नीयतले जो यज्ञ तप दान सेवा आदि गरिन्छ विधेय कर्म हो त पनी तमोगुण प्रधान (गी.१७/१९) बाट बिकर्म (पाप-कर्म) नै हुन्छ ।

(३) फलमा इच्छा न राखी ईश्वरार्पणबुद्धिले आफ्नू कर्तव्य संझेर (गी.९/२९,२८,१२,१०,५५) बाट जो कर्म हुन्छ तेस्ले र परमात्माको अभिन्नाभावले रही कर्तापनको अभिमानले रहित पुरुषबाट हुने (गी.३/२८, ५/८-९,१४/४९) यस्ले पनी मुक्ति बाहेक अरु फल उत्पन्न न गर्न हुनाले कर्म हो त पनी अकर्म नै हुन आउँदछ।

विकर्मको

(कर्म-विकर्म-अकर्म-स्वरूप)

(१) ऐहलौकिक वा पारलौकिक फलेच्छापूर्वक शुद्ध नीयतले गरिने हिंसादि कर्म जो कि देखदा विकर्म जस्तै लाग्दछ त पनी बास्तविक (गी.२/३७) बाट 'कर्म' नै हुन्छ।

(२) असक्ति र अहंकारले रहित भयेर कर्तव्य प्राप्त भयेमा शुद्ध नीयतले गरिने हिंसादि कर्म विकर्म जस्तै देचिान्छ त पनी फलोत्पादक नहुनाले (गी.२/३८,१८/१७) बाट 'अकर्म' भन्नु पर्दछ।

अकर्मको

(कर्म-विकर्म-अकर्म-स्वरूप)

(१) मन बोली शरीरका सब क्रियालाई त्यागेर एकान्तमा बसेको क्रियारहित साधक-पुंरुष जस्ले आँफुलाई सारा कर्महरूको त्यागी

संझन्छ, तेस द्वारा स्वरूपबाट कुनै कर्म भयेको देखिदैन तापनी त्यागको अभिमान रहेको हुनाले तेस्को त्यो त्यागानुरुप 'कर्म' हुन्छ अर्थात् तेस्को त्यो त्यागानुरुप अक्रिया (अकर्म) हो त पनी कर्म नै हुन आउदछ ।

(२) कर्तव्य प्राप्त भयेमा पनी डर वा स्वार्थवशले कर्तव्य कर्मबाट हट्नु, निहित कर्महरू गर्नु र जनहरूलाई ठग्नाका निमित्त खराब नीयतले कर्महरू त्यागनु आदिमा स्वरूपबाट कर्म हुँदेन ता पनी यो अकर्मले दुखरुप फल उत्पन्न गर्ने हुँदा यस्लाई (गी.६/६, १८/७) बाट 'बिकर्म' भन्नुपर्दछ।

(३) परमात्मा का साथ अभिन्न-भावमा प्राप्त भएको, कर्तृत्वाभिमान सर्वथा नष्ट भयेको, यस्तो स्थितप्रज्ञ पुरुषको अन्तःकरण समाधिकालमा जो क्रियाको आत्यन्तिक अभाव छ त्यो अकर्म नै (गी.२/२५,५८)-बाट वास्तविक 'अकर्म' नै संझनु पर्दछ।

(कर्ताका भावहरूको अनुसार कर्म विकर्म-अकर्म यो रहस्य तत्व) जान्ने पुरुष नै (गी.४/१८) को भगवान् का मतले मनुष्यहरूका बुद्धिमान् योगी र संपूर्ण कर्म गर्ने पनी ठहर्दछ, यस कारण हामीले सांसारिक जीवनमा पर्व आउने देवसेवा, प्रभुभक्ति, पितृभक्तिःसबका ऊपर गर्नुपर्ने कर्म र जीवननिर्वाह आदि गरियेगा कर्महरू पनि छल, दम्भ ठगी परपीडा चोरी, हिंसा मर्मभेदन इत्यादि न गरी शुद्ध नीयत लिई गर्नाले पाप भागी बन्नुपर्दैन ।

गीतालाई निवृत्ति (संन्यासयोग) वा प्रवृत्ति (भक्तियोग र कर्मयोग) मार्गको उपदेशक हो भनी अनेक आचार्यहरूले वादविवाद गरेर आफ्नु मतको पुष्ट्याईलाई अनेक प्रमाण दियेका देखिन्छन् त पनी मेरो सानु समझमा त ई मार्ग अलग-अलग होईनन् , निवृत्ति पनि प्रवृत्तिको एक रूपान्तर मात्र हो शुन्द्ध नीयतलें प्रवृत्तिबाट चल्दा-चल्दै निवृत्ति रुप देखा परी हाल्दछ यसो हुनाले निवृत्ति भन्ने अर्को देखी मार्ग छँदैछैन जस्तो लाग्दछ, किन भने पहिले यो चराचर जगत् नै प्रवृत्तिमय (कर्ममय) छ, नत्र अव्यक्तमा लीन भयेको यस्को प्रवृत्ति (आदिर्भाव) र किन भयो? तेत्ति मात्र होइन कि परमात्मले राम-कृष्णादि जो-जो

अवतार लिनुभयो लोकलाई सुमार्गमा चलाउँनाका निमित्त न हो न भनी सुख पाइँदैन ती सबबाट पनी प्रवृत्तिकै प्रधानता देखिन्छ, तेस्तो होइन भनी भने पाप, कर्म-अकर्म, ज्ञान-अज्ञान, साधु दुष्ट इत्यादि शास्त्रले वर्णन गरियेका कुनै कुराको पनी व्यवस्था के हुन गयो/ तेस्रो सर्वशक्तिमान जगन्नियन्ताले सबैको एकबुद्धि किनगर्न सकेन र साधु-दुष्ट, (असल खराब), धर्म अधर्म देख्नु परेको हो? यसबाट यो सिद्ध हुन आऊँदछ कि ब्रह्माण्डमा रहेका भिन्न यावत् पदार्थहरू को मध्यशास्त्रहरूले वर्णन गरियेको असल काम धर्म र निषेध गरिएको काम अधर्म रहेछ भन्ने र तत् कर्म गर्नहरुले तत्- तन् टाइटिल पाउँदा रहेछन् भन्ने और जतनलाई पारस्परिक ज्ञानदिई सुमार्गमा प्रवृत्त गराउन पुरुषोत्तम ईश्वरको हरेक युगमा प्रवृत्ति हुँदोरहेछ भन्ने पनी सरासरै भन्न सकिन्छ।

अब यही गीताको उदय र पर्यवसान तर्फ हेरौं 'लड़ाई' गर्दिन, संन्यास लिई भिक्षान्नले निर्वाह गर्दछु भनी हटन लागेकाका अर्जुनले भगवान् बाट उपदेश पाँउने बित्तकै काममा प्रवृत्ति भयेको देखँदा प्रवृत्तिप्रधानहोइन भनी कसरी भन्न सकिन्छ।

फेरीउता हेरौं- जगत् - रचनाका प्रधानाङ्ग महानुभाव वशिष्ठ, व्यास, बाल्मीकि, नारद, भृगु, देवतादि देवर्षि ब्रह्मर्षिहरूलाई र वैवस्वत, मनु ईक्ष्वाकु, जनकादि राजर्षिहरूलाई पनी निवृत्ति मार्गमा प्रमुख हुन् भनी हामीहरू बताउँछौं तर वास्तवमा तेस्तै भये आजतक हामीहरूले तिनीहरूको नाम-निसान र तिनीहरले हाम्रा ऊपरकरूणाले गरियेका उपदेशहरू पनी कसरी पाऊँदा हौं? अर्थात् तिनीहरू पनी जगत-बाहेकका थियेनन् यही कर्ममय जगत्मा रही जगत्को भलाईका निमित्त अनेक प्रवृत्तिमार्गको अनुसरण गैर्दे गराउँदै तेही प्रवृत्तिको रूपान्तर निवृत्तिमा पुगेका देखिन्छन् ।

श्रीकृष्ण भगवान को पनी सबै भन्दा अपूर्व र महत्वपूर्ण सिद्धान्त प्रवृत्तिमय (कर्मयोग) सिद्धान्त नै हो कि जस्तो लाग्दछ किनभने ईश्वर का अवतारहरू अथवा धर्मसंस्थापकहरूमा वहाँले नै सब भन्दा पहिले कर्म गर्नु र आर्कालाई सेवा गर्नाको वास्तविक विधि

पनी (गी. ३/१९-२५) इत्यादिबाट देखाउँनु भयेको छ, नत्र स्वकर्तव्य कर्ममा विमुख भयेर संन्यासी बन्नलाई ठीकठाक परेका अर्जुनलाई अर्जुन? तिम्रो बिचार ठीक छ, म पनी तेस्तै ठह्ऱ्याउँछु यत्तिकै आज्ञा गर्नुभयेको भये एक-आधा श्लोकले गीता सकिने थियो भने तेसो नभनेर तेस्रो १८ अध्यायको गीता-उपदेश किन् गर्नु भयेको? यो सबबाट भगवान् को पनी, आसक्ति न लिई निष्काम वनेर असिद्धि-सिद्धि आदि द्वन्दहरूमा समभाव राखी स्वाभाविक कर्म गर्नैपर्दछ भन्ने राय रहेछ भनी मुक्तकण्ठले सरासरै भन्न सकिन्छ, अर्थात् गीताबाट संसारमा जस्लाई जे कुराको आवश्यकता पर्दछ, तेस कुरामा तेस्ले के गर्नु योग्य रहेछ ? भन्ने सबैका विषयका कर्तव्य ज्ञान पाउँन सक्दछौ।

वास्तवमा गीताको माहात्म्य बोली द्वारा वर्णन गरेर पार पाउँन सकिंदैन किनभने यो एक परम रहस्यमय ग्रंथछ यस्मा सम्पूर्ण वेदहरूको सारासार खिची राखियेको छ, यस्को संस्कृत अली-अली अभ्यास गर्देमा मानिसले संज्ञान सकिने सुन्दर र सरल छत पनी यस्को आशय शक्तिको गहिरो छ कि जिन्दगी भर निरन्तर अभ्यास गरी रहँदा पनी अन्ते पाउँन सकिंदैन, जती जती अभ्यास गर्दै गयो उती-उती नयाँ भावहरू उत्पन्न हुने हुँदा यो सर्वदा नयां नै बनी रहन्छ श्रद्धा-भक्ति सहित एकाग्र चित्तले बिचार गर्दा यस्का हरएक शब्दहरूमा परम रहस्य भरिएको नै प्रत्यक्ष हुन आउँछ, भगवानका गुण, प्रभाव र मर्मको वर्णन जुन तरीकाबाट यो गीताशास्त्रमा गरियेको छ तेस्तै अरु कुनै शास्त्रमा पाउँन कठिनै छ; यो अनुपमेय शास्त्रमा यौटा शब्दमात्र पनी सदुपदेशबाट खाली रहेको छैन ।

साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णले गीता को महात्म्य गी, (१६/६८-७१) मा र महाभारतमा महर्षि श्रीवेदव्यास जीले पनी-

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शस्त्रविस्तरैः
या स्वयं पद्मनांभस्य मुखपद्माद्विनिसृता ।

साक्षात् भगवन्को मुखारबिन्दबाट निस्केकोगीताको राम्ररी मनन गरे पुग्दछ अरु धेरै शास्त्रहरुको प्रयोजन पनि उत्तिकै हो इत्यादि

आज्ञा गर्नु भयेको छ।

जुनसुकैवर्णाश्रमधर्म पालन गर्ने व्यक्ति होस् त पनी परमेश्वरमा श्रद्धा-भक्तियुक्त हुनलाई भगवानले गी. ९/३२ मा र स्वाभाविक कर्म हरु जात माफिकमा काम द्वारा ईश्वरमा पूजा गर्नाले मानिसले सिद्धि पाउँदछ, भनी गी. १५/४६ मा पनी आज्ञा गर्नभयेको हुँदा परमात्माको प्राप्तिमा सबैको अधिकार रहेछ भन्ने ज्ञात हुन्छ ।

परन्तु यो मर्म नजानीं हो वा किन हो? गीताको नाम मात्र सुन्ने अपठित व्यक्तिको कुरालाई परै जान दिऊँ पठित समाजमा पनीं गीता केवल सन्यासी जोगीहरुले मात्र पढने ग्रंथ हो यस्तो परम्परागत धारणा भई रहेको हुँदा केही गरी गीता पाठ गर्‍यौं भने तेस्को ज्ञानले घरवार छोडी झोली तुम्बा भिरेर छोरो जोगी बनी हिंडला भन्ने डरले हामीहरु आफ्ना बालबच्चाहरूलाई गीताको अभ्यासबाट वञ्चित गर्दछौं, तरयो विचार गर्न योग्य कुरा छ कि कर्तव्य-कर्तव्य मोह हुँन्दा (अल्मलिंदा) क्षत्रिधर्मबाट पराङ्मुख भयेर शिक्षाको अन्नले जीवन निर्वाह गरी सन्यास लिनलाई कटिबद्ध भयेका अर्जुनले जुन परमरहस्यमय गीताको उपदेशबाट आजीवन गृहस्थमा रहेर आफ्नु कर्तव्यको पालन गरे, तेस्तो गीताशास्त्रको यस्तो उल्टो जोगी बनाउँने परिणाम कसरी हुन सक्ला?

तात्पर्य यो हो कि गीता यो एक परम रहस्यको विषय छ यसवाट परम दयालु भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई निमित्त गरेर सब प्राणीहरुका उपरको दयाले स्वकर्तव्यको बोध गराउँनु भयेको हो, श्रद्धाभक्तिले युक्त भई गीताको श्रवण-पठन-मनन द्वारा भगवान् को भक्ति गर्न अज्ञान निद्राबाट बिउँझेर शुद्धान्तःकरण भई चाडै नै परमात्मालाई देख्न पाउँनेछौं ।

अब कोमलगीताको उत्पत्ति र प्रकाशमा केही संक्षिप्त कुरा दिनु पनी अनुचित होइन भन्ने संझी यो लेख्दछु-आज केही लगभग २७ वर्ष अगो मेरो उमेर १३ वर्ष को थियो, सम्वत् १९६३ सालदेखी संस्कृत पढनमा मलाई मेरा परम पूजनीय पिताजी मु० देवीदास उपाध्यायले आज्ञा गर्नु भयेको हुँदा त्यो विद्यार्थी-जीवनमा पनी श्रीमद्भगवद्गीता को

के ही नकेही अभ्यास गर्दथें, हाम्रा नेपाल सरकार को रानीपोखरी पाठशालामा व्याकरण पढ़ी १९७० मा काशी क्वीन्सकालेजबाट मध्यमा परीक्षामा उत्तीर्ण भयेर ७१-७२ मा साहित्याचार्यको खण्ड खण्ड परीक्षा पनी दिये, तेही मेरो विद्यार्थी-जीवनमा संस्कृत हिन्दी मराठी, गुजराती बंगाली-अंग्रेजी भाषाहरुको पनी केही अभ्यास गरेकोले तिनीबाट थोर, बहुत सार लिन सक्ने भयेको थियें, यस्तैमा हृद-रोगले ग्रस्त हुँदा आफ्नु घर पर्वत लंजुराज्य दुराडांडा गयेर ७२ फाल्गुनदेखी ७४ वैशाख ५ गतेतक बसें, यही अवसरमा पिताजीबाट गीताको अर्थ सुन्न मनसुबा गर्नु हुँदा मेरो बुद्धिअनुसार बिन्ती चढाई सके पछी वहाँले भन्नुभयो-बाबु! तैलेसंस्कृत पडेको छस् गीताको प्रतिश्लोकबद्ध गरी हाम्रो भाषामा लेख, मलाई श्लोक पाठ गर्नमा आनन्द लाग्द छ, मलाई मात्र होइन कि संस्कृत नजान्ने सबैले अर्थ जानी पाठ गर्न पाउँनेछन, उनीहरको समेत कल्याण हुनेछ'' यस्तो प्रेरणा ७३ आषाढमा भयेकोले चातुर्मास्य भर प्रतिश्लोक छन्दौबद्ध गरी गीता ११ अध्यायतक समाप्त गरेको थियें, तथापि दैशवश त्यो मेरो काम पूर्ण हुन पायेन, तेही ११ तकको १ प्रति पिताजीलाई टक्रयाई ७४ वैशाखमा राजधानीमा आयें, परन्तु राजधानीमा मेरो घरवार र जग्गा जमीन आयस्ता केही पनी नभयेको र पहाडको घरबाट मद्दत समेत हुन नसकेकाले जीवन निर्वाहका निमित्त अनेक रूपमा अर्थात् कहिले कसैको छोरा-छोरीहरूलाई पढाउँने गुरु, कहिले पुराण इतिहास हरुको अर्थ सुनाउँने पण्डित, कहिले सरकारको कर्मचारी फौजदारी मामिलाको न्यायकर्ता विचारी, कहिले यजमानबाट गरिनेदानको प्रतिग्राही सुपात्र दानेबाहुन, कहिले संस्कृत अंग्रेजी नेपाली आदि भाषाहरूको परस्पर ट्रांन्सलेशन गरी पढाउँने जानिफकार मास्टर कहिले बड़ो मूर्ख केही पनी नजान्ने योग्य पामर, इत्यादि बहुरुपी नामहरु पाउँदै-यो पूर्वोक्त जीवनका बीच-बीचमा परी आयेका सुखदुःखलाई समभावले सहन गर्दै (भोग गर्दै) राजा प्रजा कसैको अनिष्ट नचिताई ईमान धर्म नछोड़ी जस्ले जुन काममा लगायो, उसलाई तेस कामबाट खुशी नै गरायेर प्राणयात्रा चलाई गीताको पनी थोर बहुत

अनुशीलन गर्दै थियें ।

भगवद्गीताको नेपाली समश्लोक छायानुवाद, टीका टिप्पणी हेडिंग, भूमिका र माहात्म्यादि समेत लेखी सकेर कोमलगीता पूर्णहुन आयेकोले ८९ अश्विन २४/१ विजया दशमीको दिन परमात्मा श्रीकृष्णका चरणकमलमा समर्पण गर्न सकें, तेस्को ५ दिन पछी सम्वत् १९८९ साल आश्विन २९ गते रोज ६ को दिनमा ।

श्री ३ महाराज जुद्धसंशेर जंगबहादुर राणाको राज्योदयको अवसरमा सिन्दूरयात्रामा

कोमलगीता श्री ३ महाराजका हजूरमा टक्रयाउँदा नजर भैंसकेपछी कार्तिक ४ गते ५ का दिन बोलाबट् भै हाजिर भएका बखतमा श्रीकम्यान्डर इन चीफ साहेब लगायत छोरा नाती जनरल कर्णेल साहेवहरू र श्री गुरुज्यू, पुरोहित, काजी सर्दारहरूस हिंतको सभामा राज भै सारा प्रजावर्ग ले दर्शन गर्न हाजीर भैरहेको अवस्था हाजीर भै आशीर्वाद चढाई दर्शनगर्नासाथ टेबिल माथीं रहेको कोमलगीता को पुस्तक बाहुलीबाट उठाई श्री ३ महाराजवाट निम्नलिखित प्रशंसा र पुस्तकहरू पनि बक्सियो!

(१) हेर! पंडितजीले १५/१६ वर्ष सम्म मेहनत गरी गीता कठोर विषय ग्रंथ आफ्नु मातृभाषा-उसमा पनी गीताका श्लोकको जुन छन्द छ उसैमा छाया श्लोक र गद्यमा टीका-टिप्पणीहेडिंग समेत तैयारगरी अपूर्व काम गर्नु भएछ आज सम्म हाम्रो नेपाली प्रजाले गर्न न सकेको यस्तो ठूलो काम गरेको हुनाले तपाई देखि म बहुतै प्रसन्न छु तपाईलाई धन्यवाद छ यस्तो अपूर्व काम गरेकोले दोसल्ला ओढाईदिन्छु भन्ने भै दोसल्ला ओढाई बक्सियो।

(२) त्यसपछी-तपाईलाई रु ५०० बक्सिस भयो, यस्तालाई न दिये कस्तालाई दिनु? यो देखेर अरूको पनी सुयोग्य काम गर्नामा उत्साह बढ्न जानेछ भन्ने भै मोहरू५०० पुरस्कार बक्सियो।

(३) तेस्को ४/५ मिनेट पछी-यो गीता पुस्तक१०००प्रति छाप्रा जो

खर्च लाग्दछ सरकारको खर्च लगाई छापेर हज्जारै किताब तपाईलाई बक्सिस बिक्री पर्ना तपाईले आफु खुशीबाट गर्नु यो गीता पुस्तक तपाईको नै रिजर्व भयो तपाई संग अधिकार न लिई कसैले प्रकाशन गर्न पाउने छैनन् भन्ने हुकुम बक्सियो।

(४) त्यसपछि- धर्मका विषयमा पनी ठूलो काम गरेको हुनाले अवदेखी तपाईले ह्राम्रो पल्टन र स्कूल-कालेजका छात्र-वर्गहरुलाई हफ्ता हफ्ता१/२ घण्टा धर्मविषयको उपदेश गरी धर्म भनेको चीज यो रहेछ भन्ने संझाई दिनुहोस् तपाई धर्मप्रचारक-पण्डित'' हुनुभयो भन्ने हुकुम भै त्यही दर्जाबाट मासिकवेतन (मैह्नावारी) १०१ पाउँने जागीर बक्सियो ।

त्यसको केही वेर वाद-सरकारहरूबाट कार्य गरी बक्सिदा मोरु ३. दक्षिणा पाउने नम्बरी-पण्डित हुनु भयो भन्ने हुकुम बक्सियो।

यो सब कुरा मेरो योग्यताले होइन कि परमात्माको भक्तका ऊपर ठूलो अनुग्रहले मात्र प्राप्त भयेको हो किन भने गीतारूपी महासागरमा डूबेर अपूर्व रत्न नजर गराउँन सक्ने तेती ठूलो ताकत म जस्तो अल्पज्ञ व्यक्तिमा केही पनी छैन, न मैले ठूला दर्शनशास्त्रहरु पढेकोछु न वेदवेदान्त निरुक्त योगहरुमा मेरो प्रगति छ, न त ठूला-ठूला ऋषिमुनिहरुले वारम्बार अनुशीलन गरीरहँदा पनी अन्त्य पाउँन नसकी चक्कर खानुपर्ने गीताका मन्त्रस्वरूप महावाक्यहरूको अर्थ संझाउँन सक्ने लेखनशैलीमाम छ, न त व्यावहारिक कर्ममा र कविता लेखनमा पनी प्रवीण छु तथापि गोरखपुर गीता प्रेसका गीतालीष्टमा हेर्दा एसिया यूरोप-अमेरिका-आस्ट्रेलिया इत्यादि महाद्वीपका ठूला-ठूला साम्राज्य (भारतवर्ष चीन जापान इंग्लैंड यूनाइटेड फ्रांस जर्मनी रुस इटली, आसट्रिया-आस्ट्रेलिया-तुर्की-अरब-फारस) इत्यादि मुख्य-मुख्य देशका संस्कृतादि अनेक भाषार लिपिहरुमा भिन्न-भिन्न १ प्रतिमात्र २००० गीता छापिएका र कुनै भाषाको संस्करण (एडिशन) १०/२० सम्म पुगेको और १ संस्करणमा३०/४० हजार सम्म छापिएकाले मामूली तवरबाट अन्दाजी हिसाब गर्दा पनी ४०-५० करोड जती गीता प्रकाश भै सकेका टाइममा आफ्नु मातृभाषामा

अभाव हुँदा तुच्छातितुच्छ अल्पज्ञ व्यक्तिको यो सानु अनन्य भक्तिको पत्रपुष्परूप सेवा हो त पनी हाम्रो नेपाली राष्ट्रभाषामा पनि धर्मविषयको पाठ्यपुस्तक गीताको १ पुस्तक रहेमा आफ्नु आफ्नु-वर्ण-धर्म-पालिक परमेश्वरमा भक्ति गर्ने जान्नाले प्रजावर्ग को केही न केही कल्याणै हुनेछ" भन्ने प्रजावत्सल श्री ३ महाराजका अन्तःकरणमा करूणा उत्पन्न भई पूर्वोक्त गीता प्रकाश गर्ने विषयमा हुकुम बक्सियेकोले कोमलगीता पढन देखन सुन्न पाउने सवै भाई बहिनी हरुबाट खुसियाली नै प्रकट गर्नु भएको हुनाले पनि मेरा पूजनीय, स्वर्गवासी पिताको भाषामा गीताश्लोक लेख' भन्ने आज्ञा साक्षात् परमात्माको नै प्रेरणा रहेछ र ईश्वरका उपर भक्तिको प्रभावले नै त जस्तो अल्पज्ञले गीता जस्तो परमरहस्यमय उपनिष् ग्रंथको संसार भरमा देखिएका भिन्न-भिन्न भाषाहरूका २००० प्रतिमा आजतक देख्न नपाइयेका समश्लोकी छायानुवाद समेतको, कोमलगीता रचनागरी लेख्न सकेको रहेछु भने पनी संझेको छु।

यो कोमलगीता को पुस्तकमा पहिलो-प्रत्येक अध्यायको श्लोकहरुको विषय-विभाग (हेडिंग दोस्रो श्रीमद्भगवद्गीता संस्कृतमूल तेस्रो-उस छन्दमा संस्कृतश्लोकर्थबोधक समश्लोकी छायानुवाद नेपाली कोमलगीता चौथो संस्कृतगीताको सरल अर्थ भयेको नेपाली कोमलगीता पांचौ-कोमलगीतामा रहेका क्लिस्ट पदहरुको उपर अङ्कदिई सजिलै संग अर्थ संझियोस् भन्नाका निमित्त सब भन्दा तल कोमलटिप्पणी गनी राखेर तैयार गरेको छु, भाषाशब्दहरूनपाईयेको ठाउँमा कहीं पाइयेको ठाउँमा पनि छन्द अर्थ र विषयको अनुरोधले गर्दा विवश भई श्लोक टीका-टिप्पणी हरुको संस्कृतशब्दहरुको उपयोग र ठाएँ-ठाउँमा संबोधनादिको प्रयोग गरेकोछु ता पनी मर्मज्ञ विचारवान्हरुबाट क्षमा नै रहुँला भन्ने सझन्छु।

यो कोमलगीता लेखदा संस्कृतगीतामूल, शांकरभाष्यदेखी लियेर उपलब्ध जतीसब संस्कृतटीका र हिन्दी-मराठी-गुजराती बंगाली अंगरेजी समेतका भाषा टीका व्याख्याहरू हेरी मनन गरी बुद्धिले जो लिनसकेको सार आफ्नू विचारानुसार मैले लेखेको हुनाले

ती सब ग्रन्थकारहरुको र ती ग्रन्थ हेरी मनन गर्न शक्ने शक्ति जुन-जुन गुरुका अनुग्रहबाट मलाई प्राप्त भयेकोछ ती सब भाषाका महामान्य गुरुहरूको पनी म आजन्म अत्यन्त नै ऋणी छु,

भगवान परमात्माका मुखारविन्दबाट जुन अमृत निस्क्यो, खास तेही अमृतको बिन्दु यो कोमलगीता मैंले जस्तोको तस्ताको नै टुपुक्क पारेर राखी दियेको छु, जहाँ जे कुराको आवश्यकता हो, त्यो सब यस्मा परिपूर्ण छ कुनै कुरामा पनी त्रुटि छैन भन्ने अभिमान मैले लियेको पनी छैन लिन सक्ने कुरा पनी होइन; किन भने स्वभावैले मानिस हरेक विषयमा चुक्दछ, विशेष गरेर गहन भयेको अध्यात्म विषयमा चुक्रूता असंभव छैन। तथापि अहिले सम्म यौ कोमलगीता देख्न सुन्न पाउने जर्नी तपाईहरू मध्यका पण्डित-अपण्डित, सर्व सज्जनकामुख कमलहरुबाट धन्यवादकै आवाज सुन्न पायेको हुनाले र पहिले गीता छाप्नु पर्ने भएको उस्मा संशोधनादि कर्म गर्नु पर्दा म नेत्ररोगले ब्याकुल र सुरदास समान भएको बखत मेरा पहिलेदेखिका मित्रवर, नेपाली भाषा का मर्मज्ञ सुयोग्य कवि शिरोमणि पण्डित लेखनाथ पोड्याललाई एक पटक यो हैरी दिनुहोस् भनी मैले आग्रहगर्दा बहाँले यो कोमलगीता को श्लोकनुवादमा विशेषध्यान राखी मेरो साथ साथैमा रही आद्योपान्त नै हेरे मलाई शतशः धन्यवाद दिनु भएको हुँनाले पनी भाषाको सौन्दर्य लेखनशैली रोचकता आदि गुण यस्मा नष्ट रहने छ कि? भन्ने पनी ठानेको छु।

गीताशास्त्र विषयज्यादा नै गहिरो हुनाले हरेक श्लोकहरूका-विषयविभाग, संस्कृतश्लोक, भाषाश्लोक भाषाटीका, टिप्पणी र तेस भन्दा पहिले भूमिका माहात्म्यादि समेत दिई पत्रानुसार बोध र रूचि हुन सकने प्रयत्न गरेको छुत पनि १।२ पटक आबृत्ति गर्दैमा यस्का विषयको पत्ता केही लाग्दैन-जती-जती अभ्यास गर्दै गयो, उती उती उत्तरोत्तर यस्का विषयहरू हृदयमा स्फुरण हुन न आउँदैमा छौः भनेर घृणा न गरी, छापदा संशोधनादि कर्ममा दृष्टि प्रमादले केही उच्चावच पर्न गए का अक्षरहरू रहेका भये पनी सच्चाई 'बालादपि सुभाषितम्' यस न्यायले सावधान पूर्वक आद्योपान्त नै तपाईहरूले पठन-पाठन-

मनन गरेर, तीतोलाई थूकने र मीठोलाई स्वीकार गर्ने गरी, आँफुलाई र मलाई समेत कृत्यकृत्य गराई, केही कुरा असंबन्ध ठहऱ्याउनुभयो र संयुक्तिक योग्य सप्रमाण दिई यस विनीत अल्पज्ञ व्यक्तिलाई सूचना गर्नुभयो भने पुनराबृत्तिको सौभाग्य भयेमा श्लोकविषय प्रमाण र वहाँहरूको नाम समेत राखी सच्चायेर छपाउँन पाउँला भन्ने ठूलो आशा राख्दछु भनी आग्रह गरेकोमा यो तृतीयाबृत्ति प्रकाशन हुँदा सम्म पनि कसैबाट केही सूचना न आएकोले त्रुटि रहेनछ कि ? भन्ने संझेको छुं

यो 'कोमलगीता' धर्म मूर्ति श्री ३ राजर्षि महाराजयुद्धसंशेरका अनुग्रहबाट प्रथमा बृत्तिमा ४०००, द्वितीयाबृत्तिमा ५००० प्रकाशित भएको थियो। त्यो २१३ वर्ष अधिदेखी समाप्त भै अत्यन्ताभाव भएको न धरै सज्जनहरूबाट हामीहरूले कोमलगीता पाएनौ भनी आग्रह गरि रहेकोले मेरो पनि प्रकाशन गर्ने आंतरिक इच्छा भै रहेको अवसरमा अकस्मात् काशीबाट बेदाचार्य, श्रीमान् पं० बालकृष्णाचार्यजी मेरो घरमा पाल्नु भै कोमलगीताका प्रेमीहरूले अत्यन्त आग्रह गरेका छन् उहाँहरूको अभिलाषालाई पूर्ण गराउनुपर्छ, तृतीयावृत्ति प्रकाशन गर्छु भनी इच्छा प्रकट गर्नु भएकाले वहाँलाई प्रकाशन गर्ने अधिकार २०१८ साल मार्ग २० गतेमा दी तृतीयाबृत्ति मा २००० प्रकाशन गरी कोमलगीता प्रेमी सज्जनहरूका करकमलमा उपस्थित गर्न पाउदा प्रकाशकको सहायता र हार्दिक सौजन्यताका ऊपर शतशः धन्यवाद अर्पण गर्दै आफुलाई कृत-कृत्य संझेको थियें पुनः संवत् २०१८ मार्ग २० गतेरोज ३ मा भा०रु०२००० लियेर सर्वाधिकार राजिनामा पं० बालकृष्णचार्य ज्यूलाई लेखेर दिये। २००० छापियो।

असारविरसः कायः सापायोऽयँ क्षणक्षयो,
परोपकारेलेशेन याति संसारसारताम् ।(क्षे,)

विनीत-

पं० कोमलनाथ

श्री:

पद्मपुराणको-

गीतामाहात्म्य सार:।

१८ अध्याय गीताको अट्ठार अध्यायले माहात्म्य वर्णन गर्ने पद्मपुराण उत्तर खण्ड १७५ देखि १९२ अध्याय सम्मका (८९१ संस्कृत श्लोकहरूको कोमलसार)

नमः परमात्मने.

पार्वतीले 'संसारमा पापको नाश गर्ने सबै भन्दा सार चीज के छ ? सुन्न पाउँ' भनी श्रीमहादेव सँग प्रार्थना गर्नु हुदा- 'अर्थी, यसै गरी लक्ष्मीबाट सोध्नी भयेमा भगवान् विष्णुबाट क्रमै सँग ५ अध्याय मुख १० अध्याय हात, १अध्याय पेट, २अध्याय पाऊँ भयेकी. १८अध्यायकी गीता नै भगवानकी अक्षररूपिणी, 'वाङ्मयी मूर्ति' हुन, इन्को सेवाले सारा पाप नाशिन्छन् , चीज इनै हुन् भनी इन्का १८अध्यायको पठन-पाठन श्रवणादि-सेवा द्वारा मानिसले के कस्तो फल पाये थे? तेसको इतिहास कथा समेत दिखाई 'सार, पदार्थ' वर्णन गर्नु भयेको हुनाले 'गीता' भन्दा उत्तम सार र अंजमरी चीज कुनै छैन् '' भनी श्रीमहादेवबाट गीताका १८ अध्यायको अपूर्ण माहात्म्य सुनेर पार्वतीले पनी श्रद्धाभक्तिका साथ गीताजीको जपपाठ-मनन गर्नुभयेको थियो यो उनै परमात्माबाट वर्णन गरिएका 'गीता माहात्म्यको सार' हो हामीले पनी यो सब जानेर श्रद्धाभक्तिपूर्वक गीताको एकाग्रचित्तले श्रवण पठन-पाठन र मनन गर्नु योग्य छ.

गीता प्रथमाध्यायको माहात्म्य-फल

महादेव आज्ञा गर्नुहुन्छ-हे पार्वती! पहिले यौटा जप ध्यान-पूजा-पाठ केही न गर्ने, मासु-मदिरा इत्यादि अभक्ष चीज खाने,

बडो विषयी, सुशर्मा नाम गरेको कुकर्मी ब्राह्मण थियो त्यो बाहुन सर्पले डसेर मऱ्यो र हजारन् नरकका भोग गर्दै गोरू भयेर जन्म्यो साह्रै दुःख पाई मर्न लागेका तेस गोरूलाई देखेर दया आऊँदा यौटी वेश्याले आफ्नू पुण्य दिई तेसैका प्रभावले यमराजबाट छुट्कारा पायेर पृथ्वीमा फेरी त्योपूर्वजन्मको कुरा संझने सज्जन ब्राह्मण भयेर जन्म्यो, तेस्ले 'मलाई दियेको कुन पुण्य हो?' भनी वेश्यालाई सोध्दा 'मलाई त्यो पिंजराको सुधाले जो सुनाउछ त्यही पुण्य दिएकी हूँ यस्तो त्यस्ले भनी, सुधासँग सोद्धा त्यो भन्दछ- म पूर्वजन्ममा विद्वान् भएर, पनी रीस-रागले गुणीको द्वेष गर्ने, मान्य गुरुजनलाई निन्दा गर्ने, बड़ो दुराचारी; ब्राह्मण थिये धेरै नारकीय भोग गरेर अहिले सुधा भै जन्मेको छु, कोही ऋषिकुमारबाट बारंबार पाठ गर्दा सुनेको थियें, व्याधाले चोरेर यहाँ बेचियेको हुनाले तेही सुनेको प्रथमाध्याय इनीलाई सुनायेकी हूँ, सुधाको यो कुरा सुनेपछी त्यो सुधा, ब्राह्मण र वेश्यालेपनी तेही पाठ गरी परमपद प्राप्ति गरेको 'पहिलो अध्याय गीता' को पठन-पाठन-श्रवण-मनन गर्नेलाई संसाररूपी महासागर तर्न केही मुश्किल पर्दैन. (श्लोक ५४)

गीता द्वितीयाध्यायको माहात्म्य

पुरन्दरपुरमा देवशर्मा नामक कर्मिष्ठ एक ब्राह्मण थिये, तिन्लाई केही गर्दा पनी शान्ति मिलेको थियेन, सिद्धहरूको संगत गर्दा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्नलाई कोही महात्माको उपदेशबाट तिन्लेसौपुरसहरका बाखा पाल्ने आत्मज्ञानी, मित्रबान्को आश्रममा गएर ती त्यस्तो ब्रह्म ज्ञानी भएको कुरो नम्रतापूर्वक सोद्धामित्रवान्ले भने कि-'हे देवशर्मा! सुन गोदावरीका तीरको प्रतिष्ठान पुरमा विक्रमनामक राजाको चाकरी गरी अनेक किसीमका दानहरू लिएर पेट पाल्नको मात्र उद्योग गरी बसेको,

दुर्दम नाम गरेको बाहुन थियो, त्यो मरेपछि धेरै नरक भोग गरेर भ्रष्ठाचारी बाहुनको कुलमा जन्म्यो र तेस्को विवाह पनी त्यस्तै भ्रष्टकुलकी कन्या सँग भयो त्यो स्वास्नी लोग्नेको आँखा छली नीच चाण्डाल जात सँग पनी व्यभिचार गर्ने गर्दथी, त्यो राक्षसी बृत्तीको पनी थी बुढी भए पछि एक्दिन तेस डाकिनीले काँचो ताजा रगत खाने मनसुबा हुँदा बनमा यौटा भोको ब्याधालाई मारेर खायेकी हुनाले मरेपछी धेरै नरकका यातना भोग गर्दै मेरा घरमा बाखी भएर जन्मी व्याधा बाघ भएर जन्म्यो. पूर्वजन्ममा त्यस्तो बैरको कारणले बाघले हमला गर्दा त्यो बाखी भाग्दै नदी का किनारामापुगी. बाघ पनी उहीं पुग्यो-त्यहाँ पुगनासाथ बाघ र बाखी दुबै शान्त भएर म बसेका ठाउँमा आये, तेस्को कारण मैले सोद्धा यौटा बानरले भन्यो अघी यहाँ बसेका सुशर्मा ऋषिलाई यौटा महात्माले गीताको द्वितीयाध्याय शिलामा लेखीदिएका थिए, तेस्को अभ्यास गरेर ती ऋषिले बसिएको ठाउँ हुनाले यो स्थान शान्त छ, यहाँ आयेपछि कसैको डर, भोक पियास, बेरभाव समेत केही हुँदैन यो कुरा सुनी, बाघ बाखीलाई सँगै लिएर, तहाँ गै, त्यो लेख हेरी उच्चारण गर्दा ती दुबै (बाघ र बाखी) मुक्त भये, मैले त्यही बारबार पाठ गरेको हुनाले यस्तो तपस्याको सिद्धि (ज्ञान) पायेको हूँ गीताको दोश्रो अध्याय पाठ गर्नेलाई मुक्ति टाढा हुँदैन, तिमी पनी यही पाठ गर' भनी मित्रवान्ले भन्दा देवशर्माले पनी येही द्वितीयाध्यायको पाठ गरी शान्ति र कैवल्यपद प्राप्त गरेथे. (श्लो ६२).

गीतातृतीयाध्यायको माहात्म्य

दण्डकारण्यमा यौटा सधैं रण्डीबाजी गर्ने जुवामा मस्त रहने रक्सी खाने, सीकार खेल्ने र ब्यापारी काम गर्ने यस्तो दुराचारी ब्राह्मण थियो, खराब, आदतले धन जतों सबै सक्यो र

चोरी गर्न लाग्यो, एक दिन ब्राह्मणहरूले यज्ञायाग गर्न भनी ठीक पारी राखेको धेरै धन चोरी गरेर जङ्गलमा पस्यो; तर चोरमाथि चकार लाग्यो के के त भने-डाकूहरूले तेस्लाई मारेर धन सम्पत्ति लिये कुकर्मले गर्दा त्यो ब्रह्मपिसाच भयेर धेरै संकट भोग गरी रहेको थियो, धेरै कालपछी तेस्को छोराले यो खबर सुनी उस्को उद्धार गर्न काशी जान लाग्दा बाटामा तेही मरेका ठाउँमा बास बसी तृतीयाध्यायको पाठ गऱ्यो तेस्का प्रभावले-बैकुण्ठबाट उत्तिखेरै विमान आयो र त्यो पिशाच मुक्त भई छोरालाई- 'नरकमा परेका हाम्रा तृतीयाध्यायपाठको पुण्य दियेर उद्धार गर' भनी विमानमा चडेर गयो त्यहाँ उपदेश बमोजिम तृतीयाध्यायपाठको पुण्य दियेर ती नरकवासीहरू पापबाट मुक्त भएका देखदा आश्चर्य मानी यमराजले श्रीविष्णुकहाँ गयेर स्तुति गर्दै भने कि 'पापी पनी छुट्न लागे-अब म अर्कै काम पाउँ' यो सुनी भगवान्ले भन्नुभयो-'असल कामले गर्दा लोक उद्धार हुन सक्छ, मैले उद्धार गर्नुपर्दछ, फिक्री न मान, तिम्रो तेही काम छँदैछ, जाउँ यती सुनेर यमराज फर्के त्यो छोराले तृतयाध्यायको पाठगरेका प्रभावले ती सब कुलको उद्धार गरेर आँफु पनी विष्णुलोकमा गयेथे (श्लो ६०)

गीता चतुर्थाध्यायको माहात्म्य

काशीमा परमज्ञानी भरत नामका ब्राह्मण थिये. तिनले एकदिन सहर बाहिर गयेका बखतमा रूख मनी खसेका दुईटा बयेरलाई खाली लत्त्याउँदा ती रूख५।६ दिनैमा सुकेर ब्राह्मणका कन्या भै जन्मे सात वर्षका भएका थिए, तैस्तैमा एकदिन ती २ कन्याहरूले स्वेच्छानुसार बाटोमा हिंडन लागेका तिनै भरतलाई देखेर पाउ परी भन्न लागे-'हे महात्मन् ! हामी सबै अप्सरा हौं, इन्द्रका आज्ञाले सत्यतपा ऋषिको तपस्या भङ्गगर्न भनी

गोदावरीको तीर छिन्नपाप नाम गरेको तीर्थमा जाँदा हामीलाई ऋषिले श्राप गरे. नम्र भई प्रार्थना गर्दा उनै ऋषिका दयाले पूर्वजन्मको कुरा थाहा पाउने भयेर भएका थियौं तपाई का पाउको स्पर्शले मुक्त पनी भयौं किनभने तपाई गीताको चतुर्थाध्याय पाठ गर्नुहुन्छ, यो कुरा सुनी आश्चर्य भई भरत पनीं तेही अध्याय जप गरेर मुक्त भयेथे, ती कन्याहरू पनी तेसै अध्यायका पाठले शापमुक्त भै स्वर्गमा जान पाएथे (श्लो ३८)

गीता पञ्चमाध्यायको माहात्म्य

पुरूकुत्सदेशमा वेद जान्ने ब्राह्मणका कुलमा जन्मेको पिङ्गल नामको ब्राह्मण थियो आफ्नु धर्मकर्म छोड़ी नाच-गान-वादनको काममा लागी परेर गवैया उस्तादमा नाम कमाई राजाका दरबारमा समेत घुस्न पायो र एकान्तमा राजालाई सबैका विषयमा भए नभएका कुरा (चुक्ली लाउँने काम गर्दथ्यो फेरी आफ्नू भने परस्त्री भोग मानै नित्यै गर्नुपर्ने धर्मकर्म जस्तै थियो तेस्की बाहुनी पनी तेस्तै थिई त्यो बाहुन रातमा आफ्नै व्यभिचारिणी (बेसुल्ली) स्त्री द्वारा मारियो. चुक्ली र परस्त्री गमन गरेका पापले घोर घोर नरकहरूको भोग गरी बनमा गिद्ध भयेर जन्म्यो आखीर तेस्की स्वास्नी भगंदरादि अनेक रोग भएर साह्रै दुःख पाई मरी र नरक यातनाहरू भोगेर यही बनमा सुथी भएर जन्मी पूर्वजन्मको बैरभावले गर्दा गिद्धले त्यो सुथीलाई बेसरी चुच्चोले टुङ्ने र नङ्ग्राले चिथोर्ने गर्दा खसेर पानीले भरीएको मरेको मानिसको खप्परमा परी र मरी तैपनी रीस नमरेर त्यो गिद्ध पनी त्यै खप्परमा आईपुगेको बेलामा ब्याधाबाट मारियो ती दुबै कुकर्मीलाई यमदुतले यमपुरीमा पुऱ्याये यमराजबाट दुबैलाई छोड़ी दिनुभयो र भन्नुभयो पनी कि पञ्चमाध्याय गीतापाठ गर्ने बटुनाम गरेका ज्ञानी ब्राह्मणका खप्परमा ठक्कर खाई मरेका हुनाले। तिमि दुबै विमानमा चढ़ी बैकुण्ठमा जाओ, यती सुनेर आश्चर्य मान्दै तिनीहरु

हुँदै मुक्त भयेर परंपदमा जान पायेथे, (श्लो. २४)

गीता षष्ठाध्यायको माहात्म्य

प्रतीष्ठानपुरमा प्रजालाई छोराछोरी झैं संझी पालन तालन गर्ने, अनेकन, यज्ञयागहरु गरेर देवताहरूलाई सन्तुष्ट गराउँने धर्मात्मा र परमतेजस्वी ज्ञानश्रुति नाम गरेका राजा थिये तिन्लाई वरदान दिन भनी हाँसहरूको स्वरूपलिई आकाशबाट उँडेरआउँन लागेका देवताहरूको आपसमा बादविवादमा पर्दा ब्रह्मज्ञानी रैक्वमुनिको अगाड़ी यी राजाको जत्रोसुकै तेज ऐश्वर्य भए पनी सबै कुरा फिका नै हुन्छ' भन्ने कुनै हाँसहरूबाट माथिल्ला बुर्जामा बसेका राजाले यस्तो रैक्वको बयान सुनेर तिन्लाई खोज्न भनी मह नाम गरेको सारथीलाई खटाएर पठाये, त्यो सारथी तिन्लाई खोज्नाको निंती काशी गया प्रयाग द्वारकामथुरा-कुरूक्षेत्र रामेश्वर-बद्री-केदार इत्यादि तीर्थस्थानहरू घुँदै काश्मीरमा पुग्यो, माणिकेश्वर महादेवको सेवा गरेर, राजाको ढोकावाहिर पडी रहेको, गाडामुनीबसी, आङ्कन्याइ लडीरहेका, रैक्वमुनीलाई देख्यो उनी परमानन्दमा निमग्न भएका हुंदा परिपूर्ण थिये प्रश्नोत्तर गर्दा लक्षणबाट चिह्नी दर्शन गरेर फिर्‍यो, त्यो सब बृत्तान्त आयेर महाराजलाई बिन्ती गर्‍यो, त्यो सुनेपछी महाराजको सवारी भै, दर्शन गरी, 'तपाईको यस्तो प्रभाव केले भयो?' भनी नम्रतापूर्वक सोद्धा-गीताको षष्ठाध्याय पाठले म यस्ता प्रभावशाली भएको हुँ, तिमी पनी त्यही पाठ गर्ने गर' भन्ने उपदेश पाई गीताको षष्ठाध्याय पाठ गरी ती राजा पनी मुक्त भयेथे, यो अध्याय जस्ले पाठगर्दछ, तेस्ले, विष्णुपदप्राप्त गर्दछ (श्लो. १८०)

गीता-सप्तमाध्यायको माहात्म्य

पट्नामा शंकुकर्न नाम गरेको बनियाँ ब्राह्मण थियो, तेस्ले व्यापारबाट धेरै धन कमायो तै

केहीका निमित्तमा १ कौड़ी खर्च गरेन, त्यो धन छोराहरूल उछिट्याउनन् भनी जमीनमा गाड़ेको थियो, यस्तैमा चारों विवाह गर्न भनी कुल कुटुम्ब सहित भयेर गयेको ता त्यै रातमा सर्पले डसेर मऱ्यो त्यै धनको सझना भै रहेको हुनाले आँफैले गाडेर राखेका त्यै धनमा सर्पको जन्म भयेर बस्यो, एकदिन स्वप्नाबाट तेस्को माहिलो छोराले त्यो कुरा थाह पाई त्यहाँ खन्दा सर्प त्यहाँबाट निस्क्यो र 'श्राद्धमा गीताको सप्तमाध्याय पाठ गराई मेरो उद्धार गर, अरू कुनै जप-पाठ-दान पुण्य-तीर्थ व्रत इत्यादिले हुन सक्तैन' भनी पुवालमा पस्यो, छोराले पनि श्राद्धमा त्यही पाठ लगाउँदा त्यो सर्प मुक्त भै कडोरौं धन छोराहरूलाई बांडोरपरंपदमा गयो, छोराहरुलेपनी त्योधनबाट देवालयधर्मशाला पाठशाला तलाउ पोखरी धारा बनाउने काम र यज्ञयागदानधर्मादि गरी आखीरमा मुक्ति पायेथे । (श्लो. ३४).

गीता-अष्टमाध्यायको माहात्म्य

आमर्दकपुरमा मदिरा मांसु खाने, साधुसन्तको धन चोर्ने, वेश्याहरूमा लंपट भावशर्मा नाम गरेको ब्राम्हण थियो, गुण्डाहरूका संगतले ताडको मदिरा धेरै पियेको अजीर्णले मऱ्यो ताडको रूख भयो. पूर्वजन्मा हरेक वर्ष भैंसी-कलिपुरूष-घोड़ा इत्यादि प्रतिग्रह (दान) लियेर मोजमजा गर्ने. त्यत्रो धनलियेर १ कौडी दान नदिने, कुशीबल नाम गरेको ब्राम्हण र तेस्को कुमति नाम भएकी ब्राम्हणी पनि ब्रम्हराक्षस भयेर त्यही ताडको रूखमा आएर बसेको थिये एकदिन-हाम्रो उद्धार कसरी होला? भनी ब्राम्हणीले सोद्धा ब्राम्हणले अध्यात्मब्रम्हको कर्म न गरी हाम्रो उद्धार हुन सक्तैन' यती भने फेरी ब्राम्हणीले 'कि तद्ब्रम्ह किमध्यात्मं किं कर्म पुरूषोत्तम !, हे उत्तमपुरूष! त्यो ब्रम्ह भनेकोके हो? अध्यात्म भनेको के हो? 'कर्म भनेको के हो?' भनी सोद्धा यस प्रश्नमा गीताका अष्टमाध्यायको आधा श्लोक

उच्चारण गरिनाले ती दुबै दम्पती) मुक्त भएर गये. भावशमा पनी ताडको जुनीबाट मुक्त भई, आफ्नू स्वरूप धारण गरी, ती आधा श्लोक लेखेर, काशीमा गई, अष्टमाध्याय पाठ गरेर मुक्तभयेथे तिन्को कुकर्मले गर्दा नरकमा पर्न गएका आफ्ना सबै कुललाई त्यै कर्मबाट तिन्ले मुक्ति पनी दिलायेथे.(श्लो. ३२).

गीता-नवमध्यायको माहात्म्य

माहिष्मती शहरमा वेदवेदान्त जानेका, बन्ि यज्ञयागादि कर्म गर्ने, आस्तिक ब्राम्हण थिए, तिन्ले ठूलो यज्ञमा बलि दिन् भनी ल्यायेका बोकोले हाँस्दै तिन्लाई भन्यो कि 'यस्ता नाशिने र जन्ममरणादि फल गराउँने भएका यज्ञले के गर्नु? म पनी पूर्वजन्ममा सज्जन ब्राम्हण थियें, यस्तै यज्ञयागादि कर्म गर्थे तै पनी मेरो यो दुर्दशा देखी हाल्यौ. हेर! मेरो छोरो बिरामी भयो र रोगशान्तिका निमित्त मेरी स्त्रीले चंडिकाई बोकाको बलि दिने भाकल गरेर बोको किनी ल्याउँनाका निमित्त म सँग प्रार्थना गरिन् किनेर ल्याई चंडिकाको मंदिरमा लगे जगदंबालाई खुसी गराउँन भनी यौटा बोको बलिदान गरे (काँटे) बोकाकी आमा (बाख्रा) ले मलाई श्राप गरीं. अरेरे अधम, बाहुन! शास्त्रमा हुँदै नभएको मार्गले मेरो छोरालाई काटिस् तँ पनी बोकै हुनेछस्' भनेर म तेस पापले गर्दा क्रमै सँग बाँदर-कुक्कुर-घोड़ा भई ती जन्ममा पनी तिनै छोरा स्वास्नीहरूकै पिटाईबाट मरेर नारकीय भोगहरू गर्दै अहिले बोको भएकोछु पूर्वजन्मको कुरा पनी संझन्छु! फेरी अर्को कुरा पनी सुन कुरूक्षेत्रका चन्द्रशर्मा नामक राजाले सूर्यग्रहणमा दान गरेका कालपुरूषदानका जोडीले दान लिने ब्राम्हण उपर हमला गर्न खोज्दा तिन्ले गीताको नवमाध्याय पाठ गरेका प्रभावले दबावले दबाउँन सकेन, त्यो देखेर आश्चर्य मानी ती राजाले, सोद्धा ब्राम्हणबाट त्यही पाठको उपदेश पाई ती दुबैले त्यही जपेर मुक्ति पायेथे तिमी पनी यो कर्म छोड़ 'त्यही जप, भन्ने

यस्ती वोकाकोउपदेश सुनेर माधव पनी बलियज्ञादि कर्म छोडी नवमाध्याय गीताको पाठ गरेर मुक्त भयेथे (श्लो. ६०).

गीता-दशमाध्यायको माहात्म्य

सुतपा नामक ऋषि निद्रावस्थामा आफ्ना खुट्टाले गुरूको बिछ्याउना छोयेका पापले ब्रम्हाको वाहन हाँस भये तिनी सौराष्ट्रदेशका तलाउका किनारमा आकाशबाट खस्दा आँफुलाई बहुतै काल्नो स्वरूप भएको फेरी साठी हजार भ्रमराहरू शंखचक्र गदा-पद्म ४ बाहुमा लिई, नीलो वर्ण भई, किरीट कुण्डल लगाई, मुक्त भएर गएका देखी आश्चर्य मानी टोलाएको बखत पहिलो जन्ममा सरोवदना नामकी ब्राम्हणी भएको मैना पाली पढाई रहँदा पतिका श्रापले दोस्रो जन्ममा मैना भएकी त्यो मैनालाई ऋषिकी कन्याले पालेको हुनाले ऋषिका मुखबाट गीताको दशमाध्याय सुनेका प्रभावबाट तेस्रो जन्मना पद्मवती नामकी अप्सरा भएकी, अप्सराको जुनीमा दुर्वासा ऋषिको श्रापले तेसै तलाउँमा पंचमुखी भयेर रहेकी, दशमअध्याय गीता सुनेको प्रभावले बोल्नसक्ने शक्ति भयेको, कमलिनीले भनिन् हे हाँस! हे हाँस! दिक्क न होऊ, न टोलाऊ, सुन-'यी अहिले उद्धार भै जाने ६०हजार देवताहरू अगाडी यहीं तपस्या गर्दा यौटी सुन्दरीको मोहले परस्परमा लडन्त गरेर मरी अनेकन जन्म र घोर नरकरू भोग गर्दै अहिले भ्रमरा भएका ऋषिकुमारहरू हुन्, तिनी आकाशबाट खसेको देखी दयाले 'हरे!' भनी मैले मुख बाउँदा निस्केका मेरो मुखका सूवासले तिनीहरू मुक्त भएर गये: तिमी पनि मलाई नाघेका पापले आकाशबाट खस्यौ र यसरी कालो भयौ अब गीताको दशमाध्याय पाठ गर, तिमी पनि मुक्त हुनेछौ' यती भन्दै त्यो अध्याय हाँसलाई सुनाई कमलिनी मुक्त भइन्- सुतपा ऋषि पनी तेही अध्यायकोपाठले हाँसको देह छोडी काशीमा शिवजीका अत्यन्त प्यारा भक्त धीरधी भन्ने ब्राह्मण भई

मुक्त भयेथे, मुनिहरू यो दशमाध्यायलाई प्रधान अध्याय हो भनी बताउँदछन (श्लो.९९).

गीता-एकादशाध्यायको माहात्म्य

मेवङ्करपुरमा गीताको एकादशाध्याय पाठ गर्ने सुनन्द नामका ब्राह्मण थिये, ती धेरै साथीहरू समेत भै गोदावरी तीर्थयात्रा गर्न जाँदा विवाहमण्डपपुर भन्ने सहरमा बास नपाईयेकोले तेही सहरको बाहीर धर्मशाला (पाटी) मा बसे, सहर बाहीरका पाटीमा जोजो वास बस्दछन् तिन्लाई मात्र यौटा ब्रह्मराक्षसले खाने कबोल गरेको थियो, सहरवासीहरूलाई खाँदैनथ्यो, रातमा तिन्का सवै साथीलाई तेसैले खायो त्यो राक्षस तेही शहरको ब्राह्मण हो, यौटा परदेशीलाई गिद्धले मार्न लाग्दा हेरी रहेका पापले ब्रह्मराक्षस भयेको थियो ती ब्राह्मण बिहान सबेरे उठी स्नानादि गर्न जाँदा त्यहीं आउँन लागेका ग्रामपालले तिन्लाई भेट्यो र भन्यो-'हे मुनि! मेरो छोराको प्यारो साथी परदेशी वस्ने सहरबाहीरका पाटीमा बास बस्न गयेछ, तेस्लाई ल्याउन भनी मेरो छोरो तेस पाटीमा जाँदा उसलाई पनी ब्रह्मराक्षसले खायेछ त्यो कुरा थाह पाई तेस राक्षस सँग रोई छोरो बचाउने उपाय सोध्दा तेस्ले भन्यो-मैले निल्न नसकी उकेलियेका एधारौं उध्याय गीता पाठ गर्ने ब्राह्मण यहीं छन् तिन्लाई ल्यायेर तिम्रा छोराको, अरूमैले खाइयेका सबैको र मेरो पनि उद्धार गर! अधी यौटा एधारौं अध्याय पाठ गर्ने मौनव्रती ब्राह्मणलाई चोरले मार्‍यो र गिद्धले तिन्को हाड खसाल्दा एक साधारण पानी जमेको खाडल पनी सबैलाई मुक्त गराउने ठूलो तीर्थ हुन गयेको छ, पवित्र हुनाले त्यहाँ ऋषिमुनीमहात्माहरु पनी स्नान-सन्ध्यातर्पणादि गरी अफुलाई कृत कृत्य संझछन्' तेस्को यस्तो कूरा सुनेर म हजूरका शरण 'आयेको छु' यस्तो प्रार्थना सूनी सुनन्द ताँहा गयेर एधारौं अध्यायले ७ पल्ट पानी मन्त्री छ्यापदा ब्रह्मराक्षस र तेस्ले

खायेका सबै मानिस बिमान मा चढी मुक्त भयेर गये सुनन्द र ग्रामपाल पनी तेसैका पाठले परंपदमा पुगेथे एघारौं अध्याय सुन्नाले मात्र पनी महापातक नाँश भयेर जान्छ (श्लो.११).

गीता-द्वादशाध्यायको माहात्म्य

कोई धर्मात्मा साहसी राजकुमारले कोलापुरमा गई, महालक्ष्मीको भक्तिपूर्वक स्तुति गर्दै 'हे माता! मेरा अश्वमेघ यज्ञ शुरू गरेर समाप्ति न हुँदैमा रोग लागी स्वर्गे हुनुभयो, वहाँको शरीर तेलमा डुवाई मैले यज्ञको आरम्भ गर्दा सारा पृथ्वीमण्डल घुमेर आयेको मेरो यज्ञको घोड़ा रातमा कस्ले फुकाई, चोरी, लगेछ, खोजी गरेमा कहीं पत्ता लागेन, म शरणमा आयेको छु' भनी प्रार्थना गरे, लक्ष्मीका आज्ञाबाट ती राजकुमाले समाधिसिद्ध नाम गरेका मुनि संग गयेर यो सब कुरा विस्तार गरे, मुनिले द्वादशाध्याय गीता पाठका प्रभावले सबै देवताहरूलाई ताहीं आकर्षण गरी इन्द्रबाट त्यो घोड़ा तिन्लाई दिलाये यज्ञ गरेका स्थानमा गै राजकुमारको भक्ति र प्रार्थनाले गर्दा तेही अध्यायले जप मन्त्रेर लाशमा छ्यापी मरे का राजालाई जीवित गराई यज्ञपनी पूर्ण गराये त्यो अद्भुतशक्ति देखी आश्चर्य मानेका राजाले प्रश्न गर्दा-'द्वादशाध्याय गीताको निरन्तर पाठ गरेको प्रभाव हो' भन्ने कुरा ऋषिबाट सुनेर राजा राजकुमार र यज्ञ गराउने ब्राह्मणहरू पनी द्वादशाध्यायको जप पाठ गरी मुक्त भयेथे,(श्लो.६२).

गीता-त्रयोदशाध्यायको माहात्म्य

तुंगभद्रानदीको किनार हरिपुरमा हरिदीक्षित नाम गरेका दुराचारी ब्राह्मण' थिये तिन्की काम र नामले पनी दुराचारी नामको अत्यन्तै व्यभिचारिणी स्त्री थिइन् कोही गुण्डा संग ज्यादै कामुक भएर सहर भन्दा बाहिर संकेत गरिएको बनमा राती

उस्लाई खोजी गर्दै हिंड्दा बाघ फेला पऱ्यो, जार पोई आई पुग्यो भनी खुशी भयेर अंकमाल गर्न जाँदा बाघका मुखमा परिन् र मरिन् तिनी परपुरूष संग भोग गरेको पापले यमराजका हुकुमबाट धेरै वर्ष संम विष्टा-मूत्र पीप रगतले भरीभराऊँ भयेको नरककुण्डमा डुबायेर राखिइन्, त्यहाँबाट निकालिएर रौरब नामका नरकमा र फेरी तैत्तिकै तिहाँ थिलो थिलो पारी आगोमा भुटिइन् अलाप बिलाप गर्दै यस्तै अनेक नरकहरूको भोग गरेर आखिर कुकुरको मासु खाने चाण्डालकी छोरी भयेर जन्मी, तेस जन्ममा पनी पूर्वजन्मका वासनाले जारपति संग नै भोग गर्न गर्दथी, तथापि एक दिन जार पोइलाई खोज्दै हिंड्दा जृभिकादेवीका मन्दिरमा वासुदेव नामका कुनै ब्राह्मणले गीता त्रयोदशाध्याय पाठ गरेको सुन्न पायेका प्रधावले चाण्डालको स्वरूपबाट मुक्त भयेर स्वर्गमा जान पाईथी. (श्लो. ६१).

गीता-चतुर्दशाध्यायको माहात्म्य

सिंहलद्वीपमा बिक्रमबेताल नाम गरेका बड़ा पराक्रमी राजाथिये, ती एकदिन काश्मीरका शौरवर्मा नामक मित्र राजाले नजरानामा पठाईये को कुकुर्नीलाई लियेर सिकारमा गये, त्यो कुकुर्नीले लगार्दै लगेको यौटा खरायो हिलामा पऱ्यो, कूकुर्नीले ताहीं पुगेर झट्टै मारी वत्स ऋषिका चेला मेघावीले पाऊ धोये का तेस हिलामा पर्ना-साथ ती दुबै मुक्त भये, खरायो पनी देवतारूप लिएर विमानमा चढी गयो, कुकुर्नी पनी देवरूप लिएर विमानैमा बसेर गई, यस्तो देखेर आश्चर्य मान्नी सोध्ने भएका ती राजाले पूर्वजन्मको वैरभाव संझी मुसुमुसु हाँस्ने तिनै मेधावी ऋषिबाट 'यो खरायो अघी महाराष्ट्र भन्ने सहरमा केशवनामको जूवाडे बाहुन थियो यी कुकुर्नी तेसैको विलोभना नाम कीबेसुल्ली स्त्री थिई लोग्नेले रीसले कुद्ता कुद्दै स्त्रीलाई मारेको हुनाले र स्वास्नी पनी ब्यभिचारिणी हुनाले ती दुबै ई जुनिमा प्राप्त भएका हुन् गीता

चतुर्दशाध्यायका प्रभावले मुक्त भए भन्ने यो इतिहास सुनेर श्रद्धापूर्वक ती राजाले पनी यही चतुर्दशाऽध्याय पाठ गरी निर्वाणपदवी लियेथे (श्लो. ४५).

गीता पञ्चदशाध्यायको माहात्म्य

गौडदेशमा नरसिंहनामका राजा थिये, तिन्को सरभभेरुदण्ड नाम गरेको सेनापति, राजालाई मार्ने उद्योगको पापमय विचार गर्दागर्दै हैजा लागी मर्‍यो र सिन्धुदेशमा बहुतै लक्षणको, तेजी घोड़ा भयेर जन्म्यो, यौटा, ब्यापारी बेच्न ल्यायको त्यो घोड़ालाई इनै राजाले किनेर एकदिन तेसैमा चढी सिकार खेल्न भनी वन तर्फ गए मृगको पींछा गर्दा सारा फौज छुटियो राजालाई पियास लाग्यो र बनमा घोड़ाबाट ओर्ली जलपान गरी यौटा ढुंगो माथी बसे. तेस मौकामा हावाले गीता पञ्चदशाध्यायको आधा श्लोक लैखेका यौटा पाता उँडाएर ल्यायो राजाले तेस पातमा लेखैको अक्षर बाँच्नाका साथ त्यो घोड़ा मुक्त भयेर दिव्य विमानमा चढी म जाऊँ है?'' भन्दै स्वर्ग तर्फ गयो राजाले आश्चर्य भै सोद्धा त्यही वनमा तपस्या गरी बसेका ऋषीका पुरवबाट यो सब कुरा जानो सिंहबले नाम भएका छोरालाई राज्यको भार सौंपे र आँफुले तिनै ऋषिको उपदेशबाट पञ्चदशाध्याय गीताको पाठ गर्दै मोक्षपद प्राप्त गरेथे (श्लो. ४६)

गीता-षोडशाध्यायको महात्म्य

गुजरातको सौराष्ट्र भन्ने सहरमा खड्गबाहु नाम गरेका राजा थिये एक दिन तिन्को अरिमर्दन नाम को हात्ती बहुलायेर माहुतेहरूले अनेक कोसिस गर्दा पनीं रोकिएन साङ्ला चुंडाली मानिसहरूलाई निमोठ् नामोठ पार्दै जथाभावी चाल संग चल्यो, जताततै हाहाकार फैलियेको र डरले सारा मानिस भागाभाग गरी रोेका थिये यस्तैमा गीताको षोडशाध्याय पाठ गर्ने यौटा ब्राह्मण

सबले कराउँदा कराउँदै पनी त्यै हात्ती आउँन लागेको बाटो तिर सरासरै गयो तिन्लाई हात्ती ले केही पनी गरेन देख्नाका साथ शान्त भयो यो देखेर राजाले आश्चर्य मानी ती ब्राह्मणलाई-"तिमी कुन देवताको पूजा गर्दछौं? कुन मन्त्र जप्दछौ? केबाट यस्तो सिद्धि पायौ ?" भनी सोध्दा सबै कुरा गीताका षोडषाध्यायको पाठबाट भयेको हो' भन्ने कुरा ब्राह्मणबाट सुनेर तिन्लाई १ लाख असर्फी गुरूभेटी राखी शुभ मुहूर्तमा ब्राह्मणसित गीतामन्त्र लियेर जप गर्नलागे केही दिन पछी त्यो हात्ती फेरी तेसै गरी फुस्के र मानिस मार्दै हिड्यो राजा भार्गीका अगाडि तिनै ब्राह्मण गये झैं गरी जाँदा तेसै गर्दा शान्त भो, तेस पछी राज्यमा छोरालाई राज्याभिषेक गरायेर ती राजाले षोडशाध्याय पाठको प्रभावबाट अक्षयपद प्राप्ति गरेथें (श्लोक ४७)

गीता-सप्तदशाध्यायको महात्म्य

उनै खड्गबाहु राजाका छोराका दुःशासन नाम गरेको नोकर त्यै बहुला हात्ती चढेर फुर्ति देखाउँदा खस्यो र हात्तीले दाह्रा कुल्ची मारी दियेको हुनाले त्यो हात्ती नै भई सिंहलका राजाकहाँ जन्म्यो, राजाले श्लोक बनाये को रीझाये वापतमा कविलाई त्यों हात्ती बक्सिस दिये, कबिले मालबदेशका राजाबाट मोल लिई बेची दिये त्यहां हात्ती रोगायो, केही पनी खांदैनथ्यो, आखिर मर्न लागेको बेलामा राजाको तेस ठाउँमा सवारी हुँदा हात्तीले के भन्यो भने-महाराज ! अब औषधी मूलो, दान, जप-पाठले केहीं पनि हुँदैंन, गीताको सप्तदशाध्याय सुनाई मेरो उद्धार गरी दिनुहोस' यो कुरा सुनेर राजाले पनी त्यो अध्याय ब्राह्मण द्वारा तेस्लाई सुनाई दिये त्यो सुन्नाका साथ हात्ती दिव्य शरीर धारण गरी, आश्चर्य मानेका राजा लाई आफ्नू पूर्ववृत्तान्त सुनायेर, विमानमा चढी स्वर्ग तर्फ गयो राजा पनी त्यही सप्तदशाध्याय गीताजप गरी थोरै कालमा मुक्त भयेथे (श्लो. २७)

गीता अष्टादशाध्यायको महात्म्य

सुमेरूको शिखरमा रहेको अमरावती सहरमा शतक्रतु नामका इन्द्र सिंहासनमा रहेंका थिये, आफ्ना अगाडि विष्णुका दूतहरूले सहित भयेर विमानमा चढी आयेको यौटा पुरूषलाई देख्ना साथ तेस सिंहासन बाट उत्रे त्यो आयेका पुरूषलाई सबैले इन्द्र बनाये त्यो देखेर शतक्रतु आश्चर्य हुँदै विष्णु सँग गयेर-'तेस्ले तीर्थ-व्रत-जप-देवदर्शन-जप-ध्यान दान इत्यादि कुनै धर्म कर्म न गरीकन पनि कसरी-इन्द्र पदवी पायो?' भनी सोधे विष्णुबाट-'गीताको अष्टादशाध्याय पाठका प्रभावलेतेस्लाई इन्द्रपदवी मिलेको हो, 'भन्नु हुँदा शतक्रतुले पनी गोदावरी तीरमा रहेको कालिका ग्राममा बसेका कोही ब्राह्मणबाट तेही अध्याय सुनी; तेसैको जप-पाठ गरी, तुच्छ भयेकी इन्द्र पदवीलाई छोड़ी विष्णुको सायुज्य पदवी प्राप्त, गरेथे यो अट्ठारौं अध्याय पुण्य-पवित्र आयु बढाउने स्वर्गादि दिलाउँने' ठुलो कल्याण गर्ने यस्तो छः यसबाट दान-तीर्थ-व्रत-यज्ञ-याग-देवसेवा इत्यादि कुनैबाट पनी नपाइने फल पाइन्छ, यसलाई सारा शास्त्रको सार; अज्ञान नाश गर्ने; विष्णुको चैतन्यरूप, कामक्रोधादि रोगहरूलाई नाश गर्ने विवेकबुद्धिरूपी औषधीको जरो, सारा उपताप, १०८ व्याधि, र महापातकहरुलाई नाश गर्न समर्थ भएको, सनकादि महात्म्यहरूका चित्तलाई सदा शान्ति सुख दिलाउने भएको, अमृतरूप हो भनी ज्ञानी मुनिहरूले भनेका छन् श्रद्धापूर्वक जस्ले यो अट्ठारौं अध्याय पाठ अथवा श्रवण गर्ला, तेस्लेसारा यज्ञ गरेको फल पाएर विष्णुको सायुज्य पदवी प्राप्त गर्नेछ छ (श्लोक ६३).

पद्मपुराणका उत्तर खण्डको गीतामाहात्म्य-सार बाट

संक्षिप्त भाषानुवाद (कोमलसार) समाप्तः

गीतामाहात्म्यसार समाप्तः

।।ॐ।।

वाराहपुराणको-

गीतामाहात्म्य

(कोमलटीका सहित)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।

ऋषिरुवाच-

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सूत! मे वद ।

राम नारायणक्षेत्रे व्यासेन मुनिनोदितम्।।१।।

शौनक ऋषिले सूत पौराणिक सँग सोधनी गरे-सूत! पहिले नारायणक्षेत्र (वदरिकाश्रम) श्रीवेदव्यासजीले कहनु भएको गीताको गीताकोमाहाम्त्य यथार्थ गरी (जस्ताकोतस्तो) मलाई बताउनुहोस् ।

सूत उवाच-

भद्रं भगवता पृष्टं यद्धि गुप्ततमं परम् ।

शक्यते केन, तद्वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ।।२।।

सूत पौराणिकले भने-ऋषिजी! तपाईले सोऽध्नुभएको बढिया कुरा हो; तरअत्यन्तै गोप्य र सर्वोत्तम भएको गीतामाहात्म्य कसैले ठीक ठीक सँग बताऊँन सकिंदैन ।।

कृष्णो जानाति बै सम्यक् किञ्चित्कुन्तीसुतः फलम् ।

व्यासो वा व्यासपुत्रोवा याज्ञवल्क्योऽथः मैथिलः ।।३।।

किनभने-यो गीताको माहात्म्य फल साक्षात् भगवान

कृष्णले मात्र राम्ररी जान्नु भएको छ थोर बहुत अर्जुनले पनी जानेका छन्, तेस्तै व्यास, शुकदेव, याज्ञवल्क्य र महाराज जनकले पनी जानेकै छन् ।

अन्ये श्रवणतः श्रुत्वा लेशं संकीर्तयन्ति च ।
तस्मात्किञ्चिद्वदाम्यत्र व्यासस्याऽऽस्यान्मयाश्रुतम् ।।४।।

यी पहिले कहियेका पुरूषहरू बाहेक अरू मानिसहरू केवल सुनेको भरलें अलिअलि बताउछन्, तेस कारण यस विषयमा मैले श्रीवेदव्यासका मुखारबिन्दबाट जे जस्तो सुनेको छु त्यो थोर बहुत बताउँदछु ।

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ।।५।।

श्री वेदव्यासजीले निश्चय गर्नु भएको छ कि सारा वेद-उपनिषद्-हरू गाई हुन्, ती गाईरूपी उपनिषदहरूलाई दुहुने (गोठालो) गोपाल नन्दन श्रीकृष्ण हुन्, गाईलाई पघार्ने बाच्छो अर्जुन हुन्, सर्वश्रेष्ठ भएको गीतारूप अमृत दुध हो, तेस दुधको स्वाद लिने पुरूष साँच्ची नै बुद्धिमान् हो ।

सारथ्यमर्जुनस्याऽऽदौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकारस्य तस्मै कृष्णात्मने नमः ।।६।।

पहिले महाभारत संगाममा अर्जुनको सारथी भएर तिनै लोकको उपकारका निमित्त जस्ले गीतारूपी अमृत दिये, ती कृष्णरुप परमात्मालाई मेरो नमस्कार छ ।

संसारसागरं घोरं तर्त्तुमिच्छति यो नरः ।
गीतानावं समासाद्य पारं याति सुखेन सः ।।७।।

जुन पुरूष बड़ो भयंकर संसाररूपी यो महासागरलाई पार गर्न चाहन्छ, तेस्तो मानिस गीतारूपी डुंङ्गाको सहारा लिनाले मात्र (त्यो महासागर) सहजै संग पार गर्न सक्दछ ।

गीतानावं श्रुतं नैव सदैवाऽभ्यासयोगतः ।
मोक्षमिच्छति मूढात्मा याति बालकहास्यताम् ।।८।।

जस्ले गीतारूपी डुङ्गीको नामै सुनेको छैन्, अथवा नाम सम्म सुनेको भए पनी हरतरहले तेस्मा चढने अभ्यासयोग (प्राक्टिश) गरेको छैन, फेरी मोक्ष (कर्मबन्धनबाट छुट्कारा) हुन भने चाहन्छ तेस्ता मूढ पुरूषको विचार बालकको काम जस्तै हस्सी गर्नलाई योग्य हुन्छ ।

ये शृन्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।
न ते वै मानुषा ज्ञेया देवरूपा न संशयः ।।९।।

जस्ले सदासर्वदा गीताशास्त्रको श्रवण गर्दछन्, जो पाठगरी मनन पनी गर्दछन्, ती पुरूष मनुष्यको रूप लिएका देवता ठहर्दछन्, साधारण मनुष्य ती मनुष्य ती होईनन् यस्मा सन्देहै छैन ।

गीताज्ञानेन संबोध्य कृष्ण प्राहाऽर्जुनाय वै ।
अष्टादशपदस्थानं गीताध्याये प्रतिष्ठितम् ।।१०।।

श्री कृष्ण भगवान अर्जुनलाई गीताको ज्ञानले बोध गराउँदै गीता का अध्यायहरूमा रहेको अष्टादशपद स्थान (मोक्षका अट्ठार सिद्धी) बताउनुभयो ।

मोक्षस्थानं परं पार्थ! सगुणं वाऽथ निर्गुणम् ।
सोपानाष्टादशैरेव परंब्रह्माऽधिगच्छति ।।११।।

हे अर्जुन! सगुण (साकार) अथवा निर्गुण निराकार परब्रह्म

रूप सर्वोत्तम मोक्षस्थानमा गीताका यिनै अट्ठार अध्यायरूपी सिढीकै द्वारा पुग्न सकिन्छ ।

साधोगीतांभसि स्नानं संसारमलनाशनम् ।
श्रद्धाहीनस्य तत्कार्य हस्तिस्नानं वृथैव तत् ।।१२।।

सज्जनपुरूषको यो गीतारूप जलमा स्नान गर्नाले संसारका मलीन जन्म कर्मलाई धोयेर सफा गराई दिन्छ, परन्तु श्रद्धा न भएका मानिसका निमित्त यही पवित्रजलमा स्नान गर्नु पनी हात्तीको स्नान जस्तै हुन्छ अर्थात् हात्तीले न्हायेर बाहिर आये पछी धुलोछरी आफुलाई पहिले भन्दा पनी झन् हिलो मैलो (फोहर) गराउँदछ ठीक तेस्तै । तेसो हुनाले श्रद्धा वेगरको गीतापाठ व्यर्थ हुन्छ।

गीतायाश्च न जानाति पठनं नैव पाठनम् ।
परस्मान्न श्रुतं ज्ञानं नैव श्रद्धा न भावना ।।
स एव मानुषे लोके पुरूषो विड्वराहकः ।।१३।।

जुन मानिस गीताको पठन-पाठन गर्दैन, गीताको ज्ञान अर्कोबाट पनी सुन्दैन, अथवा गीतामा श्रद्धा र भावना पनी राख्दैन, तेस मानिसको यह लोकमा जन्म सुँघुरको जन्म समान छ।

यो हि गीतां न जानाति नाऽधमस्तत्परो जनः ।
धिक्तस्य मानुषं देहं धिग्ज्ञानं धिक्कुलीनताम् ।।१४।।

जो गीता जान्दैन, त्यो भन्दा अधम (नालायक) जन अर्को कुन होला? तेस्को मनुष्यचोलालाई, तेस्कौ ज्ञानलाई र तेस्को कुलीनतालाई पनी धिक्कार छ ।

गीतार्थं नैव जानाति नाऽधमस्तत्परो जनः।
धिक् रु रूपं श्रुतं शीलं विभवस्तद्गृहाश्रमम् ।।१५।।

जुन व्यक्तिलाई गीता को अर्थ थाह छैन, त्यो भन्दा नराधम अरूकुन होला? तेस्को सुन्दर रूप, तेस्को शास्त्र पडाई, सुभशील, तेस्को ऐश्वर्य, तेस्को गृहाश्रम यो सबैलाई धिक्कार छ।

गीताशास्त्रं न जानाति नाऽधमस्तत्परो जनः ।

धिक्प्रारब्धं प्रतिष्ठां च पूजां मानं महात्मताम् ।।१६।।

जो गीताशास्त्र जान्दैन, त्यो भन्दा पामर अरू कोही ठहर्दैन तेस्को अदृष्ट (भाग्य) लाई, प्रतिष्ठालाई, सम्मानलाई, ईज्जत आबरूक्लाई र बड़प्पनलाई पनि धिक्कारै छ।

गीताशास्त्रे मतिर्नाऽस्ति सर्वतन्निष्फलं जगुः ।

धिक्तस्य ज्ञानमाचारं व्रतचेष्टां तनो यशः।।१७।।

जस्को गीताशास्त्रमा बुद्धि लागि पर्दैन, तेस्का संपूर्ण कुरा विफल छन्, तेस्को ज्ञानलाई आचारलाई; व्रतमा चेष्टालाई निष्ठा-काष्ठालाई, तपस्यालाई र कीर्ति (नाम) लाई पनी धिक्कार छ ।

गीतार्थपठनं नाऽस्ति नाऽधमस्तत्परो जनः ।

गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्यासुरसंमतम् ।

तन्मोधं धर्मरहितंवेदवेदान्तगर्हितम् ।।१८।।

जुन मानिस गीताको अर्थ पाठ गर्दैन; त्यो भन्दा बढ़ी नीच अरू कुनै पनि हुँदैनः जुन ज्ञान गीताले कहियेको छैन, त्यो ज्ञान आसुरीज्ञान राक्षसी ज्ञान हो भनेर संज्ञना राख, तेस्तो ज्ञान निष्फल, धर्मरहित र वेदवेदान्त हरूको तुच्छ मानियेको छ ।

यस्माद्धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ।

सर्वशास्त्रसारभूताविशुद्धा स्या विशिष्यते ।।१९।।

यसो हुनाले सबै शास्त्रहरूको सारस्वरूप, सबै किसिमको ज्ञान, गराउँने परम पवित्र र धर्ममयस्वरूप गीता सब शास्त्रहरूमा श्रेष्ट (उच्च दर्जाको) छन ।

योऽधीते सततं गीतां दिवारात्रं यथार्थतः ।
स्वपन्गाच्छन्बदंस्तिष्ठन् शाश्वतं मोक्षमाप्नुयात् ।।२०।।

जस्ले अहोरात्र भरको जुनसुकै टाइममा अर्थात् सुतन्, हिंड्नू, बोल्नू बस्नू इत्यादि जे गर्दामा पनी अर्थपूर्वक गीतापाठ गर्दछ (गीताको अर्थ संझीरहन्छ) तेष पुरूषले अविनाशी मोक्ष पाउँदछ ।

शालिग्रामशिलाग्रे वा देवागारे शिवालये ।
तीर्थे नद्यां पठेद्गीतां सौभाग्यं लभते ध्रुवम् ।।२१।।

जस्ले शालिग्रामशिलाका नगीच, देवताका मन्दिरमा, तीर्थमा अथवा नदीका किनारमा पनी गीतापाठ गर्ने गर्दछ; तेस्लाई अवश्यमेव ठूलो सौभाग्य प्राप्त हुनेछ ।

देवकीनन्दनः कृष्णो गीतापाठेन तुष्यति ।
यथा न वेदैंर्दानेन यज्ञतीर्थव्रतादिभिः ।।२२।।

गीतापाठ गर्नाले तेस्का ऊपर देवकीका पुत्र भगवान् श्रीकृष्ण तेती साह्रै खुशी हुनुहुन्छ, जत्तिको खुशी वेदपाठः यज्ञ तीर्थ ब्रतादिहरू अनेकन् गर्नाले पनी हुनुहुँदैन ।

गीताऽधीता च येनाऽपि भक्ति भावेन चेतसा ।
बेदशास्त्रपुराणानि तेनाऽधीतानि सर्वसः ।।२३।।

जुन मानिसले भक्तिभावना पूर्वक एकाग्रचित्तले

(नडुलायेको एकाग्रमनले) गीता पढ्यो; तेसले सारा वेद-शास्त्र पुराणहरू पनी पाठ गरी सक्यो भन्ने संझनु योग्य छ ।

योगस्थाने सिद्धपीठे शिलाग्रे प्रत्समासु च ।

यज्ञे च विष्णु भक्ताग्रे पठन्सिद्धिं परां लभेत् ।।२४।।

जस्ले योगाभ्यास हुने ठाउँमा, सिद्धहरूका पीठमा, शिला-स्वरूप देव देवीका समीपमा, सज्जनहरूका, सभाहरुमा यज्ञमा, विष्णुभक्तहरूका नगीचमा पनी गीता पाठ गर्ला तेस्लाई ठूलो सिद्धि मिल्नेछ ।

गीतापाठं च श्रवणं यः करोति दिने-दिने ।

क्रतवो वाजिमेधाद्याः कृतास्तेन सदक्षिणा।।२५।।

जस्ले दिनदिनै गीतापाठ गर्दछ अथवा श्रवण गर्दछ; तेस्ले दक्षिणासहितका अश्वमेध आदि गरियेका सारा यज्ञहरू गरी सक्यों भने हुन्छ, अर्थात् तेसले तेही फल पाउँदछ ।।

यः शृणोति च गीतार्थं कीर्तयत्येव यः पुमान् ।

श्रावयेच्च परार्थं वै स प्रयाति परं पदम् ।।२६।।

जुनपुरूष गीताको अर्थ सुन्दछ, तथा आफै कीर्तन गर्दछ, अथवा आर्काको कल्याणका निमित्त सुनाउँदछ, तेस्लाई परम पद (निर्वाणपद) प्राप्त हुन्छ ।

गीताया पुस्तकं शुद्धं योऽर्पयत्येव सादरम् ।

विधिना भक्तिभावेन तस्य पुण्यफलं शृणु ।।२७।।

जस्ले गीताको शुद्ध पुस्तक विधिविधान र भक्तिपूर्वक आदर गरेर समर्पण (दिन्छ) तेस पुरूषका पुण्यको फल सुन ।

सकला चोर्वरा तेन दत्ता यज्ञे भवेत्किल ।
व्रतानि सर्वतीर्थानि दानानि सुबहून्यपि! ।।२८।।

जस्ले गीता दान गऱ्यो तेस पुरूषले सारा धनधान्यादिले पुर्ण भयेकी पृथिवी दान, सारा व्रतहरु, सारा तीर्थहरू, असंख्यात दानहरू पनी गरी सक्यो, यो कुरा निश्चय छ ।

यशः सौभाग्यमारोग्यं लभते नाऽत्र संशयः ।
दयितानां प्रियो भूत्वा परम सुखमश्नुते ।।२९।।

यस लोकमा तेस पुरूषले कीर्ति सोभाग्य आरोग्य इत्यादि पायेर तेस्तै भार्या आदि आत्मीय जनहरूको बहुतै प्यारो भई ठुलो सूख समेत भोग गर्न पाउँनेछ, यस्मा अलीकति पनि सन्देह छैन ।

भूतप्रेतपिशाचाद्यास्तत्र नो प्रविशन्ति वै ।
अभिचारोद्भवं दुःखं वरशापागतं च यत् ।
नोपसर्पति तत्रैव यत्र गीतार्चना गृहे ।।३०।।

जुन घरमा गीताको पूजा (सम्मान) हुन्छ तेस घरमा भूत प्रेतपिशाच डाकिनी-शाकिनी इत्यादि कुनै पनी पस्न सक्तैनन्, औ तान्त्रिकक्रियाबाट आई पर्ने र वरदान श्रापबाट आई पर्ने दुखले पनी छुनै सक्तैन अर्थात् कसैले अनिष्ट चिताये उस्का उपर कुनै काम गरेको भये पनि त्यहाँ त्यो अनिष्ट आउँन सक्दैन ।

तापत्रयोद्भवा पीडा नैव व्याधिर्भवेत्क्वचित् ।
न शापो नैव पापश्च दुर्गतिनरकं न च ।।३१।।

गीता पाठ गर्नेलाई आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक ई तिन तापको, रोगको, श्रापको, पापको,

अगतिकोर नरककोअलिकति पनि डररहदैन ।

देहेऽस्य, षडेते वै न वाध्यन्ते कदाचन ।
लभेत्कृष्णपदेदास्यं भक्तिं चाऽव्यभिचारिणीम् ।।३२।।

गीता पाठ गर्नेका शरीरमा रहेको ई शत्रुहरूले काम-क्रोध लोभमोह-मद मात्सर्य अथवा चक्षु-श्रो त्र-घ्राण-रसनात्वक् ई ५ ज्ञानेन्द्रिय र एक मन समेत ६ बैरीहरूले-उस्लाई कहिल्यै दबाउँन सख्दैनन् तेस्ले भगवान श्रीकृष्णाका पाउँमा अटूट सेवार निश्चल भक्ति । एकाग्र भक्ति पनी पाउँनेछ ।

जायते सततं सख्यं सर्वजीवगणैः सह ।
प्रारब्धं भुञ्जतो वाऽपि गीताभ्यासरतस्य च ।
स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपबध्यते ।।३३।।

प्रारब्ध बशलेसंसारको भोग गर्दछतपनी सधैं गीताको अभ्यास मा रत रहने मानिसको सबैं प्राणीहरू संग सदा सर्वदा मित्रभाव नै रही रहन्छ यो लोकमा यो तेस्तो मानिस मुक्त र सुखी पनी हो जन्म-मरण र धर्म पापरूप कर्मका बन्धनले उस्लाइबाँध्न सक्तैनन् ।

महापापादिपापानि गीताध्यायी करोति चेत् ।
न किञ्चित्स्पृश्यते तस्य नलिनीदल भसा ।।३४।।

गीताको श्रवण पठन मनन गर्ने मानिसले जानीजानी होइन कि दैवसंयोगवशात् कुनै ब्राह्मण गोहत्या आदि गरियेका पापहरू गरोस ता पनी त्यो दोष तेस्लाई तेसै गरी टाँसिन सक्तैन, जस्तै कमलका पातमा पानी टासिदैन ।

स्नातो वा यदि वाऽस्नातः शुचिर्वा यदि वाऽशुचिः ।
विभूति विश्वरूपं च संस्मरन्सर्वदा शुचिः ।।३५।।

स्नान गरेको अथवा न गरेको पवित्र अथवा अपवित्र जे होस् त पनी भगवानको विभूति र विश्वरूपको संझना गरी रहने मानिस सदा काल पवित्र नै ठहर्दछ अर्थात् जुन सुकै कालमा पनी भगवान्लाई संझना गर्न अधिकार छ ।

अनाचारोद्भवं पापमवाच्यादिकृतं च यत् ।
अभक्ष्यभक्षणं दोषमस्पर्शस्पर्शजं तथा ।।३६।।
ज्ञानाज्ञानकृतं नीत्यमिन्द्रियैर्जनितं च यत् ।
तत्सर्वं नाशमायाति गीतापाठेन तत्क्षणात् ।।३७।।

अनाचारले (धर्म नपुग्ने काम गर्नाले; अवाच्य कुराहरु बोल्नाले; अभक्ष्यचीज खानाले, छुन नहुने चीज छुनाले जुन पाप (दोष) उत्पन्न भयेको छ, तेस्तै जानी होस् वा अनजानमा होस् सारा इन्द्रियहरुले जो कुछ पाप गरियेको-छ त्यो सब पाप गीता पाउने तत्क्षणैमा नाश हुन्छ ।

सर्वत्र प्रतिभोक्ता च प्रतिग्राही च सर्वशः ।
गीतापाठं प्रकुर्वाणो न लिप्येत कदाचनः ।।३८।।

सबै ठाउँमा खानपीन गर्ने (जहाँ जे पायो उहीं खाने गर्ने) अथवा सबै किसिमको दान लिने होस्त पनी गीतापाठ गर्दछ भने तेस । पुरुषलाई त्यो पापकसै गरी लाग्दैन अर्थात् गीतापाठ गर्नाले तेस्को प्रायश्चित हुन्छ ।

रत्नपूर्णां महीं सर्वां प्रतिगृहयाऽविधानतः ।
गीतापाठेन चैकेन शुद्धःस्फटिकवत्सदा ।।३९।।

जो शास्त्र मर्यादालाई छोडेर विधिपूर्वक बिना विधि संग) रत्नाहरुले भरिभराऊ भएकी पृथिवीको दान लेओस त पनि एकपटक मात्र समस्त गीताको पाठ गर्दछ भने त्यो पुरुष सदा स्फटिक झैं निर्मलै रहन्छ तेस्लाई त्यो पाप लान्दैन ।

यस्याऽन्तः करणं नित्यं गीतायां रमते सदा ।
सः साग्निकः सदा जापी क्रियावान्स च पण्डितः ।।४०।।
दर्शनीय स धनवान् स योगी ज्ञानवानपि ।
स एष याज्ञिको ध्यानी सर्ववेदार्थदर्शकः ।।४१।।

जस्को अन्त करण हरवखत गीतामा नै रमाउँदछ तेही पुरुष अग्निहोतृ हो, तेही जाप गर्ने हो तेही निष्काम कर्म गर्ने हो, तेही पण्डित हो, दर्शन गर्ने योग्य हो, तेही धनी हो, कर्मयोगी हो तेही ज्ञानी हो, तेही यज्ञ गर्ने हो तेही ध्यानी हो, तेस्तै तेही सारा वेदहरुको अर्थ देख्ने (जान्ने) पनी हो।

गीतायाः पुस्तकं यत्र नित्य पाठश्च बर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि भूतले ।।४२।।

जुन गीताको पुस्तक रहेको छ, जहाँ गीता को नित्यपाठ भै रहेको छ, तहाँ पृथिवी भरमा भएका प्रयाग आदि गरिएका सारा तीर्थहरू आएर रहेका हुन्छन् ।

निवसन्ति सदा देहे देहशेषेऽपि सर्वदा ।
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनो देहरक्षकाः ।।४३।।

गीतापाठ गर्ने पुरुष सबै कालमा अथवा अन्त्यकालमा पनी सारा देवताहरू कृषिहरूयोगीहरू देहरक्षक भएर उस्का शरीरै- भिन्न रहेका हुन्छन् ।

गोपालबालः कृष्णोऽपि नारदध्रुवपार्षदैः ।
सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।।४४।।

जहाँ गीताको प्रवृत्ति भै रहेको छः तहाँ नारद ध्रुव र अरू सेवक भक्तहरूले सहित भएका गोपालबाल श्रीकृष्ण पनि सबै कुरामा तुरुन्तै सहायता गर्ने हुनुहुन्छ ।

यत्र गीताविचारश्च पठने पाठनं तथा ।
तत्राऽहं निश्चितं पार्थ! निवसामि सदैव हि ।।४५।।

हे पार्थ! (अर्जुन) जहाँ गीताको पठन पाठन हुन्छ जहाँ गीताको विचार (मनन र कदर) हुन्छ, तेस ठाउँमा म (कृष्ण) सदाकाल अवश्य नै रहेको हुन्छु ।

गीता मे हृदयंपार्थ! गीता मे सारमुत्तमम् ।
गीता मे ज्ञानमग्न्यं हि गीता म ज्ञानमक्षयम् ।।४६।।

किन् भने-हे अर्जुन! मेरो गीता नै हृदय (मुटु) हो, गीता नै सारा पदार्थ हो, गीता नै अग्रज्ञान (विज्ञान) हो, गीता नै अक्षय ज्ञान (कहिल्यै ननाशिने ज्ञान पनी हो) ।

गीता मे चोत्तमं स्थानं गीता मे परमं पदम् ।
गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो गुरुः ।।४७।।

गीता नै मेरो सब भन्दा उच्चो (ठूलो) स्थान हो, गीता नै सब भन्दा उत्तम पद (परंधाम) हो गीता नै सब कुराभा रहस्य कुरा हों, गीता नै सब कुरा सिकाउने गुरु पनी हो।

गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे परमं गृहम् ।
गीता ज्ञानं समाश्रित्य त्रिलोकी पालयाम्यहम् ।।४८।।

म गीता कै आधारमा रहेको छु, गीता नै मेरो मन भन्दा असल घर हो, मैले गीताज्ञान कै आश्रय गरेर स्वर्ग - मर्त्य पाताल ई तीनैलोकलाई पालन गरेको छु।

गीता मे परमा विद्या ब्रह्म रूपा न शंशयः ।
अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वनिर्वाच्यपदात्मिका ।।४९।।

दूरब्रह्मरूप भएको गीता नै मेरी परम विद्या हो, यस्मा केही सन्देह छैन पद-रूप यस्तो हो भनी वर्णन गर्न नसकिने अविनाशी, नित्यस्वरूप र सबिन्दु अर्धचन्द्रबाट प्रतिपाद्य ब्रह्मको अभिव्यक्तिस्वरूप बनी येही मेरी गीता नै हो ।

गीतानामानि वक्ष्यामि गुह्यामि शृणु पाण्डव ।
कीर्तनात्सर्वपापानि विलयं यान्ति तत्क्षणात् ।।५०।।

हे पाण्डव! (अर्जुन) म तिमिलाई गीताका गुप्तगुप्य नामहरु बताउँदछू, सुन जुन नामहरूको, कीर्तन गर्नाले सारा पाप? हरुतत्क्षणैमा बिलाँछन् ।

गीतानामानि-

गीता गंगा च गायत्री सीता सत्या सरस्वती ।
ब्रह्मवलिर्ब्रह्मविद्या त्रिसंध्या मुक्तिगेहिनी।।५१।।
अर्धमात्रा चिदानन्दा भवध्नी भ्रान्तिनाशिनी ।
वेदत्रयी पराऽनन्ता तत्वार्थज्ञानमञ्जरी ।।५२।।

(गीता)-साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णको मुखारबिन्दबाट गान गरिएको। १
(गंगा) पवित्र लिएर लोकलाई उद्धार गर्न पृथ्वीमा आएकी । २
(गायत्री) पठन पाठन-गर्नेहरूलाई सबै किसमबाट रक्षा गर्ने। ३
(सीता) सत्वगुण स्वरूप भयेकी । ४
(सत्या) सत्य-पदार्थ (ब्रह्म) की शक्तिरूप भएकी। ५
(सरस्वती) परावाणीरुप भई ब्रह्मविद्याको बोध गराउने । ६
(ब्रह्मावलि) हरेक वाक्यका लहरबाट परब्रह्मको प्रतिपादन गर्ने ७
(ब्रह्मविद्या) ब्रह्मसाक्षात्कार गराउने विद्या । ८
(त्रिसन्ध्या) सबै काल सबै अवस्थामा ध्यान गर्न लायक भएकी। ९
(मुक्तिगेहिनी) मुक्त पुरुषहरूले पुगेर रहने वासस्थानरूप । १०
(अर्धमात्रा) प्रणवको बिन्दुस्वरूपले बुझाइने परब्रह्मकी शक्ति स्वरूप। ११
(चिदानन्दा) ब्रह्मकी शक्ति हुनाले चैतन्य र आनन्दरूपिणी। १२
सुख दुःखादि प्रपंचलाई विद्यास्वरूप भै नाश गर्ने । १३
(भ्रान्तिनाशिनी) हरेक किसमको भ्रम नाश गरेर परमात्मामा मिलाई दिने । १४
(वेदत्रयी) सबै वेद उपनिषद्हरूको स्वरूप। १५
(परा) ब्रह्मसाक्षात्कार गराउँनामा सर्वोपरि भएकी परावाणीस्वरूप । १६
(अनन्ता) अतिशय गंभीर बुद्धि भएकाहरुले पनी सितिमिति अन्त्य न पाइने र कहिल्यै न नाशिने । १७
(तत्वार्थ ज्ञान मञ्जरी) यथार्थवस्तु ब्रह्मको प्राप्ति गराउँनामा मञ्जरी स्वरुप भयेकी।। १८

इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः।
ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथाऽन्ते परमं पदम् ।।५३।।

मानिसले एकाग्रचित्त गरेर गीतालाई पूर्वोक्त १८ नामहरूमा कुनकुन शक्ति भरिएको रहेछ? त्यो समेत अर्थ विचार गरी सधैं गीताको जप-पाठ गर्दछ भने तेस्लाई चाँडै नै ज्ञानसिद्ध भएर अन्त्यमा परमपद (मोक्षपद) समेत मिल्दछ ।।

पाठेऽसमर्थः संपूर्णे तदर्धं पाठमाचरेत् ।

तदा गोदानजं पुण्यं लभते नाऽत्र संशयः ।।५४।।

संपूर्ण गीताको पाठ गर्न नसकेमा तेस्को आधा भाग (नवमाध्यायपर्यन्त) पाठ गरोस् तेतीपाठ गर्नाले पनी गोदान (विधिपूर्वक) गाईको दान गरेको पुण्य पाउँदछ, यस्मा अलिकति पनी सन्देह छैन।

त्रिभागं पठमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ।

षडंशं जपमानस्तु गंगास्नानफलं लभेत् ।।५५।।

तिन भागको १ भाग अर्थात् ६ अध्याय सम्म पाठ गर्नाले सोमयोग (श्रौतयज्ञको प्रारंभमा गरिने यज्ञ गरेको फल (पुण्य) (पाउँदछ० ६ भाग को १ भाग (३ अध्याय) पाठ गर्नाले गंगा-स्नान गरेको फल पाउँदछ ।।

तथाऽध्यायद्वयं नित्यं पठमानो निरन्तरम् ।

इन्द्र लोकमवाप्नोति कल्पमेकं वसेद् ध्रुवम् ।।५६।।

नित्य अटूट गरेर २ अध्याय गीता पाठगरेको छ भने देहान्त भये पछी इन्द्रलोक (स्वर्गलोक) मा पुगेर आवश्यमेव १ कल्प सम्म रहन पाउँदछ।

एकमध्यायकं नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रूद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ।।५७।।

जुन मानिस प्रतिदिन भक्तिभावले गीताको १ अध्याय मात्र पाठ गर्दछ, तेस्ले रूद्रलोक पाउँदछ र वहाँ महादेव को गण भयेर धेरै काल सम्म बस्न पाउँदछ ।

अध्यायार्धञ्च पादं वा नित्यं पठति यो जनः ।

प्राप्नोति रविलोकं स मन्वन्तरसमाः शतम् ।।५८।।

जस्ले गीताको जुनसुकै अध्यायको होस् आधा अथवा अध्याय को ४ भागको १ भाग मात्र नित्य नियमले पाठ गर्दछ, तेस्ले मनुहरूको शय वर्ष सम्म सूर्यलोकमा वास गर्न पाउँदछ ।

गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पञ्च चतुष्टयम् ।।

त्रिद्वयेकमेकमर्ध वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ।

चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं तथा ।।५९।।

जस्ले दश, सात, पाँच तिन दुई, एक अथवा एकको आधा मात्र पनी गीताका श्लोकहरुको पाठ गर्दछ, तेस्ले दश हजार वर्ष संम चन्द्र लोकको भोग गर्न पाउँदछ ।

गीतार्थमेकपादं च श्लोकमध्यायमेव च ।

स्मरन् त्यक्त्वा जनो देहं प्रयाति परमं पदम् ।।६०।।

जुन मानिस गीताका १अध्यायको, १श्लोकको, १पाउको मात्र संझदै देहत्याग गर्दछ, तेस्ले परमपद (मुक्ति) पाउँदछ ।

गीतार्थमपि पाठं वा शृणु यादन्त्यकालतः ।

महापातक युक्तोऽपि मुक्तिभागी भयेज्जनः ।।६१।।

जस्ले अन्त्यकालमा (मर्ने वेलामा) गीताको अर्थ अथवा पाठ मात्र पनि सुन्दछ, त्यो मानिस महापातकी (ठूला-ठूला पाप

गर्ने) भय ता पनी मुक्ति पाउँने हुन्छ ।

गीतापुस्तकसंयुक्तः प्राणांस्त्यक्त्वा प्रयाति यः ।

स बैकुण्ठ मवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ।।६२।।

गीताको पुस्तक साथैमा रहेर जस्ले प्राणत्याग गर्दछ, त्यो मानिस बैकुण्ठमा पुगेर विष्णु भगवानका साथ-साथै रहन पाउँछ ।

गीताध्यायसमा युक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ।

गीताभ्यासं पुनः कृत्वालभते मुक्तिमुत्तमाम् ।।६३।।

गीताको १ अध्याय मात्र पनी साथैमा रहेर मरेको मानिसले मनुष्यकै चोला पाउँदछर फेरी पनी गीताकै अभ्यास (पठन-पाठन) गरेर देहान्तमा उत्तममुक्ति (मोक्ष) पाउँदछ ।

गीतोच्चारणसंयुक्तो म्रियमाणो गतिं लभेत् ।

यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठ प्रकीर्तितम् ।

तत्तत्कर्म च निर्दोषं भूत्वा पूर्णत्वमाप्नुयात् ।।६४।।

मर्ने बेलामा गीताका श्लोकहरूको उच्चारण गर्दै मर्द छ भने पनी गति पाउँदछ अर्थात् अर्को जुनीमा योगी हुन्छ, जुनसुकै कर्म होस् त पनीं सबमा गीतापाठ गरिएको छ भने-त्यो सब कर्मको दोष नाशिन्छ र पूर्ण हुन आउँदछ।।

पितृनुद्दिश्यः यः श्राद्धे गीतापाठं करोति च ।

सन्तुष्टाः पितरस्तस्य निरयाद्यान्ति सद्गतिम् ।।६५।।

जस्ले श्राद्धमा पितृहरूको उद्देश्य गरेर (पितृका निमित्तमा) गीता-पाठ गर्छ गराउँछ, तेस्का पितृगणहरू नरकमा परेका भए पनी (उद्धारभयेर) खुशी हुँदै, स्वर्ग तर्फ जान पाउँदछन् ।

गीतापाठेन सन्तुष्टाः पितरः श्राद्धतर्पिता ।
पितृलोक प्रयान्त्येव पुत्राशीर्वादतत्पराः ।।६६।।

गीतापाठले सन्तुष्ट भएका र श्राद्धका तर्पण-पिण्डदानादि कर्मले तृप्त भएका पितृगणहरू पुत्र (सन्तान) हरूलाई आशीर्वाद गर्दैपितृहरूको लोकमा जान्छन् ।

लिखित्वा धारयेत्कण्ठे बाहुदण्डे च मस्तके ।
नश्यन्त्युपद्रवाः सर्वे विघ्नरूपाश्च दारूणाः ।।६७।।

गीताको पुस्तक लेखेर जन्त्र बनाई घाँटी बाजुबन्ध माथ जहाँ हुन्छ धारण गर्नाले मानिसलाई परी आउँने अनेक उपद्रव र भयङ्कर विघ्नहरू पनी नाशिएर जान्छन् ।

गीता पुस्तकदानं च धेनुपुच्छसमन्वितम् ।
कृत्वा च तद्दिने सम्यक् कृतार्थो जायते जनः ।।६८।।

जस्ले गीताको पुस्तक लिएर गाईको पुच्छर समाति ती दुबैको दान गर्दछ, त्यो मानिस तेस दिनमा गनुपर्ने कर्तव्य जती सबै गरी सकेको भई कृतकृत्य हुन पाउँदछ ।

पुस्तक हेमसंयुक्तं गीतायाः शुद्धमानसः ।
दत्वा विप्राय विदुषे जायते न पुनर्भवे ।।६९।।

जस्ले शुद्ध मन लिएर (सफा दिलले) सुवर्णसहित गीताको पुस्तक विद्वान ब्राह्मणलाई दिन्छ तेस्ले फेरी यो दुःखमय संसारमा जन्म लिनुपर्दैन (उत्तमगति पाउँदछ) ।

शतपुस्तकदानं च गीतायाः प्रकरोति यः ।
स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ।।७०।।

जस्ले गीताका शय पुस्तक दान गर्दछ त्यो मानिस जहां जानाले फेरी जन्मरणको चक्करमा पर्नु पर्दैन, तेस्तो ब्रह्मको धाममा (मोक्षमा) पुग्छ ।

गीतादानप्रभावेण शप्तकल्पमिताः समाः ।
विष्णुलोकमवाप्याऽन्ते विष्णुना सह मोदते ।।७१।।

गीतादान गर्ने मानिस गीतादानको प्रभावले सातकल्प सातोटा) ब्रह्मा बदलिने काल) सम्म विष्णुलोकमा रहन पायेर आखिरमा चिदानन्दरूप विष्णुमा नै लीन हुन पाउँदछ।

सम्यक् श्रुत्वा च गीतार्थं पुस्तकं यः प्रदापयेत् ।
तस्मै प्रीतोऽस्मि भगवान् ददामि मनसेप्सितम् ।।७२।।

जस्ले गीताको अर्थ राम्ररी सुनेर गीतापुस्तकको दानगर्दछ, देस्का उपर भगवान् (परमात्मस्वरूप) न बहुतै खूस हुन्छू र तेस्का मनले चिताये बमोजिम कुरा पूर्ण गरिदिन्छु ।

देहं मानुषमा श्रित्य चातुर्वर्णेषु भारत! ।
न शृंणोति न पठति गीताममृतरूपिणीम् ।।७३।।
हस्तात्त्यक्त्वाऽमृतं प्राप्तं स नरो विषमश्नुते ।
पीत्वा गीतामृतं लोके लब्ध्वा मोक्ष सुखी भवेत् ।।७४।।

हे अर्जुन ! ब्राह्मणादि गरियेका ४ वर्णमा जन्मी मनुष्यचोला पायेर पनी जस्ले अमृतस्वरूपिणी (अजंमरी बताउँने) गीता सुन्दैन, अथवा पठन-पाठन पनी गर्दैन (पढ्दैन) त्यो मानिस हातमा परेको अमृत फ्याँकेर विषै खाने सरह हुन्छ, किन भने यस लोकमा गीतामृत पान गर्नाले अन्त्यमा मोक्ष पायेर चिदानन्दसुखको भोग गर्ने हुन पाइन्छ ।

जनैः संसारदुःखार्तैर्गीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ।
संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥७५॥

संसाररूपी महादुखले आकुल-व्याकुल भयेका जुन जुन मानिसहरूले यो गीताको ज्ञान सुने, ती सबैले परमात्मा को धाममा पुगी अजंमरी पायेका छन्, परमात्मा स्वरूपमा मिलेका छन्) ।

गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्धूतकल्मषा लोके गतास्ते परमं पदम् ॥७६॥

गीताको आश्रय (सेवा) गरेर जनक, निमि आदि गरियेका थरै राजाहरू पनी निष्पाप भयेर (कर्मबन्धनबाट छुट्कारा पायेर) परमपद (मुक्ति) मा पुग्न पायेका हुन् ।

गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूच्चावचेषु च ।
ज्ञानमेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥७७॥

गीता पढ्नलाई सानु-ठुलो जात कसैमा पनी विशेष गरी छुट्याईदैन, किनभने ब्रह्मस्वरूपिणी गीता सबैमा ज्ञान दिनलाई समानै छन् ।

योऽभ्यसूयति गीतां च निन्दां वा प्रकरोति च ।
प्राप्नोति नरके घोरं यावदाभूतसंप्लवम् ॥७८॥

जस्ले गीतालाई असूया गर्दछ (गुणमा दोष) दियेर तुच्छ संझी हेलाँगर्दछ । अथवा निन्दा गर्दछ, त्यो मानिस प्रलयकालपर्यन्त घोर डर लाग्दो नरकमा पर्दछ ।

अहं कारेण मूढात्मा गीतार्थं नैव मन्यते ।
कुम्भीपाके स पच्यते यावत्कल्पलयो भवेत् ॥७९॥

जसले अहङ्कारीपना लियेर गीताको अर्थलाई मान्दैन् (गीताले भनेका कुराको बास्ता राख्दैन्) त्यो मूढ मानिस ब्रह्माजीको आयु भर कुंभीपाक नाम गरेको नरकमा पाकी रहन्छ ।

गीतार्थं वाच्यमानं यो न शृणोति समीपतः ।
श्वशूकरभवां योनिमनेकां सोऽधिगच्छति ।।८०।।

जुन मानिस नगीचैमा गीताको अर्थ भन्न लागेको भए पर्न बास्ता न गरी सुन्दैन, तेस्ले मरेपछी अनेकौ कुक्कुरजुनी र सुँघुरको जुनी पाउँदछ।

चौर्यं कृत्वा च गीतायाः पुस्तकं यः समानयेत् ।
न तस्य स्यात्फलं किञ्चित्पठनं च बृथा भवेत् ।।८१।।

जो गीताको पुस्तक चोरी ल्याएर तेस्मा पाठ गर्दछ, तेस्ले पाठ गरेको फल पाउँदैन, त्यो पाठ गर्नु व्यर्थ हुन्छ ।

गीता श्रुत्वा च गीतार्थं मोदते न समादरात् ।
नैवाऽऽप्नोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमम् ।।८२।।

जुन पुरूष गीता सुनेर पनी गीताको अर्थमा (भनाईमा) ठूलो आदर राखी रमाउँदैन, तेसले त्यो सुनेको फल यस लोकमा पाउँदैन, तेसको बेहोसीपनाले गर्दा त्यो सुन्नु व्यर्थको परिश्रम हुन्छ ।

गीतां श्रुत्वा हिरण्यं च पट्टाम्बरप्रवेष्टनम् ।
निवेदयेच्च तद्वेष्टय प्रीतये परमात्मनः ।।८३।।

गीता सुनी सके पछी सुवर्ण राखी रेशमी कपडाले राम्ररी बाँधी वरी 'परमात्मप्रीतये' (परमेश्वरलाई खुश गराउनका निमित्त) भनी त्यो गीतापुस्तक वाचकलाई दिनु ।

वाचकं पूजयेद्भक्त्य द्रव्यवस्त्राद्युपस्करैः ।
अन्नैर्बहुविधैः प्रीत्या तुष्यतां भगवान्निति ।।८४।।

'भगवान् परमेश्वर खुश हुन् ' भन्ने बुद्धि लिई प्रेम भक्तिपूर्वक नाना प्रकार का द्रव्य वस्त्र-अलंकार अन्नहरू दिएर गीतापाठ गरी सूनांउँने (वक्ता) लाई सम्मान गरोस् ।

सूत उवाच -

महात्म्यमेतद्गीताया: कृष्णाप्रोक्तं सनातनम् ।
गीतान्ते पठते यस्तु तथोक्तं फलमाप्नुयात् ।।८५।।

श्रीकृष्ण भगवान्ले बताउँनुभएको सनातनगीताको महात्म्य; जस्ले गीतापाठको नगीचमा अर्थात् आदिमा र अन्त्यमा पाठ गर्दछ, तेस्ले यस्मा कहिएको फल पाउँनेछ ।

गीतायाः पठनं कृत्वा महात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठफलं तस्य श्रम एक कि केवलम् ।।८६।।

गीताको पाठ गरेर जस्ते गीताको महात्म्य पाठ गर्दैन (गीताका महिमाको पाठ पढदैन तेस्को पाठफल व्यर्थ हुन्छ, तेस्ले नाहकमा दुःख मात्र पाउँदछ) अर्थात् गीताका विषयमा अतिशय श्रद्धा पैदा गराएर तेस द्वाराको यथोक्त फल दिलाउँने यो महात्म्य नपढे फगत गीताबाट तथोक्त श्रद्धा नहुनाले यथोक्त, फल हुँदैन, महात्म्य बाट पूर्ण श्रद्धाको उदय हुनाले माहात्म्यको पाठ बहुत उपकारीछ ।

एतन्माहात्म्य संयुक्तं गीतापाठं करोतियः ।
श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ।।८७।।

जस्ले महात्म्य सहित गीताको श्रद्धापूर्वक पाठ गर्दछ,

अथवा सुन्द, छ, तेस पुरूषले दुर्लभ गति (मुक्ति) पाउँदछ ।

श्रुत्वा पठित्वा गीतां च माहात्म्यं यः शृणोति वै ।
तस्य पुण्यफलं लोके भवेद्धि मनसेप्सितम् ।।८८।।

जो गीता सुनेर अथवा पढेर महात्म्य पनी सुन्ने पढ्ने गर्दछ, तेस्ले यसै लोकमा मनले चिताएको पुण्य-फल पाउँछ ।

इति श्रीमद्वाराहपुराणे सूतशौनकसंवादे श्रीकृष्णप्रोक्तं
श्रीमद्भगवद्गीता-माहात्म्य संपूर्णम् ।
श्रीमद्वाराहपुराणको सूतशौनकसंवादमा श्रीकृष्णबाट
वर्णन गर्नुभएको श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्य।
नेपाली कोमलटीका-सहित समाप्त भयो।।

अथ करन्यास :

ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। श्रीकृष्णः परमात्मा देवता। अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे इति बीजम् । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज इति शक्तिः अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमा शुच इति कीलकम् ! नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः इत्यङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारूतः इति तर्जनीभ्यां नमः । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योशोष्य एव च इति मध्यमाभ्यां नमः। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यनामिकाभ्यां नमः। पश्य में पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्त्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः। पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्त्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च इति करतल करपृष्ठाभ्यां नमः। इति करन्यासः।

अथ हृदयादिन्यासः।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः इति हृदयाय नमः। न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारूतः इति शिरसे स्वाहा अच्छेद्योऽयदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च इति शिखायै वौषट। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम्। पश्य मे पार्थरूपाणि शतशोऽथ शहस्रश इति नेत्रत्रयाय वौषट। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च इति अस्त्राय फट्। श्री कृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोगः।

श्रीः

संग्रहवाट

गीताध्यान-पुष्पाञ्जलिः।

(कोमलटीकासहित)

ॐपार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये-महाभारते।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
मम्ब! त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते! भवद्वेषिणीम्।

साक्षात् भगवान् नारायण श्रीकृष्णबाट महाभारत संग्रामका समयमा अर्जुनलाई बोध गराइयेकी (बताइएकी) पुराणमुनि श्रीवेदव्यासजी ले संग्रह गरी पुस्तकरूपमा लेखिए की, अद्वैतरूप अमृत (ब्रह्म) को वर्षा गर्ने भएकी, षडैश्वर्यले परिपूर्ण र अट्ठारह अध्यायहरूले मुक्त भएकी संसारलाई द्वेष गर्ने (कर्मबन्धनहरूलाई नाश गरेर अजंमरी बनाउँने हे आमा, भगवद्गीता! हजुरलाई हृदयमा धारण गरिरहन्छु।

नमोऽस्तु ते व्यास! विशालबुद्धे! फुल्लार विन्दायतपत्रनेत्र!

येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्ज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ।।२।।

हे कमलनयन अपारबुद्धि भएका, वेदव्यास! तपाईलाई नमस्कार, छः जुन तपाईले भारत कथारूपी तेजले भरिभराऊ भयेकी (चहकिलो भएको) ज्ञानरूपी, दीपज्योति (बत्ती) यती राम्रो तबर सँग बालिदिनुभयो।

प्रपन्नपारिजाताय तोत्त्रवेत्रैकपाणये ।

ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः।।३।।

शरणमा पर्नेहरूका ऊपर कल्पबृक्षस्वरूप जे चितायो उही दिन सक्ने बेतको छडी हातमा लिएका, गीतारूप अमृतलाई दुहुने, ज्ञानमुद्रा (अभय मुद्रा) ले युक्त भएका, श्रीकृष्णलाई नमस्कार छ।

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दन ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ।।४।।

किनभने-सारा वेद-उपनिषदहरूगाई हुन् , गीतारूपी उपनिषदहरूगाई हुने (गोठालो) गोपालका पुत्र भगवान् श्रीकृष्ण हुन, गाईलाई पधार्ने बाच्छोस्वरूप अर्जुनहुन् , सर्वश्रेष्ठ भएको गीतारूपअमृत दुध हो, तेस दुधको स्वाद लिने बुद्धिमान् पुरूष हो।

बसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।

देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरूम् ।।५।।

बसुदेवका पुत्र, देवतारूप, कंश र चाणुर नाम गरेका राक्षसीप्रकृतिहरूलाई मर्दन गर्ने (निमोठ नामोठ पार्ने) माता देवकीलाई ठूलो आनन्द दिलाउने, जगतैका गुरू श्रीकृष्णलाई नमस्कार गर्दछु।

भीष्मद्रोणतटा, जयद्रथजला, गान्धारनीलोत्पला'

शल्यग्राहवती, कृपेण वहनी, कर्णेन बेलाकुला।

अश्वत्थामविकर्ण-घोरमकरा, दुर्योधनाबर्तिनी,
सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ।।६।।

भीष्मपितामह र द्रोणाचार्यरूपी दुई तर्फका किनारा भएकी, जयद्रथ राजारूपी पानीले भरिभराऊ भएकी, शकुनीरूपी नीलकमलले युक्त भएकी, शल्य राजारूपी ग्राह (गोही) भएकी, कृपाचार्यरूपी बहना भएकी, कर्मरूपी उमडिंदै आउँने छाल भएकी महाराज रणनदी थिइन् नदी तार्ने सिपालु माझी जस्तो केशव (भगवान् श्रीकृष्ण) हुनुहुन्थ्यो, वहाँके सहायता पाए र पञ्चपाण्डवहरूले त्यस्तो भयङ्कर रणनदी पनी सहजै सङ्ग तरेर पार गरे।

पाराशर्यबचः सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटम् ,
नानाख्यानककेसरं हरिकथासम्बोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरह पेपीयमान मुदा,
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ।।७।।

श्री बेदव्यासजीको बचनरूपी तलाउमा उब्जेको, बहुत सफा, गीताको अर्थरूपी बढिया सुवासनाले युक्त (चाख लाग्ने), नाना प्रकारका इतिहास-कथारूपी केसर भयेको, हरिका कथारूपी सूर्य किरणले प्रफुल्ल गराइयेको, यस लोकमा सज्जनरूपी भमराहरूले सूर्य किरणले प्रफुल्ल गराइयेको, यस लोकमा सज्जनरूपी भ्रमराहरूले बारम्बार खुशी हुँदै पनि गरियेको (पढियेको, कलिरूपी; मललाई नाश गर्न समर्थ भयेको, भारतरूपी कमल हामीहरूको कल्याणका निमित्त होस् अर्थात् हामीहरू भारतको पठन-पाठन गरेर तेस्मा कहियेका गीता इत्यादि विषयहरूबाट सार लिन सक्ने होऊँ।

मूकं करोति बाचालं पंङ्गु लंघयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ।।८।।

जुन परमात्माका अनुग्रहले लाटोलाई बोलाउने गराउँदछ र लङ्गढोलाई पनी, पहाड़ नाघ्न सक्ने गराउँदछ, तेस्ता परम दयालु, परमानन्द ब्रह्म रूप, लक्ष्मीका पति (विष्णु) लाई म नमस्कार गर्दछु।

सशंखचक्रं सकिरीटकुण्डलं सपीतवस्त्रं सरसीरूहेक्षणम् ।
सहारवक्षः स्थलकोस्तुभश्रियं नमामि विष्णुं शिरसा चतुर्भुजम् ।।९।।

शंखचक्र हातमा लियेका, माथमा किरीट र कानमा कुण्डल लायेका पिताम्बर पैह्लेका कमलका पत्र-जस्तै लामा, लामा नजर कोश भयेका माला लायेका वक्षःस्थलमा कौस्तुभ मणिको शोभा झल्लाई रहेका चतुर्बाहु विष्णुलाई शिर झुकायेर नमस्कार गर्दछु।

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरूणविम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात्परं किमपि तत्वमहं न जाने ।।१०।।

बांसुरी हातमा लियेका नीरमणिको जस्तो कान्ति भयेका पीताम्बर पैह्लेको पाकेको गोलकांक्रो झैं लाल ओठ भयेक पूर्णचन्द्र झैं सुन्दर मुख भयेका, नीलकमल जस्ता नजर भयेक परमात्मा श्रीकृष्णा भन्दा कुनै पर तत्व म जान्दिन ।

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेवबन्धुश्च सखा त्वमेव!
त्वमेव विद्या, द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव! ।।११।।

हें देवदेव! आमा तपाई नै, पिता तपाई नै बन्धुवर्ग तपाई नै

संगी तपाई नै विद्या तपाई नै धन-संपत्ति तपाई नै, अथवा मेरो जो कुछ छ त्यो सब तपाई नै हुनुहुन्छ, तपाई बाहेक अरू मेरो कोही पनी छैँदैछैन ।

यं ब्रह्मावरूणेद्ररूद्र मरूतस्तुन्वन्ति दिब्यैस्तवैं-
बेदैः साङगपदक्रमोपनिष्दैर्गायन्ति यं सामगाः।
ध्यानावस्थिततदगतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्याऽन्तं न बिदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मे नमः ।१२।

ब्रह्मा सृष्टि गर्ने देवता, वरूण (जल का देवता), इन्द्र (प्रजापालन गर्ने देवता राजा रूद्र संहारको देवता मरूत् (प्राण का देवता) इनीहरू आफ्ना आफ्ना दिव्यस्तुतिहरूले जस्लाई स्तुति गर्दछन् (जस्को) आज्ञा बमोजीमको कामरूपी निरन्तर स्तोत्रपाठले जस्का अलौकिक शक्तिको तारीफ त्यही कामबाटै गरि-रहेका छन्),सामवेद गाउनेहरू अङ्ग पद क्रम-उपनिषदहरूले सहित भयेका चारै बेदहरूले जस्का महिमाको गान गर्दछन् (बेदहरूले गान गरिने पनी तपाइकै अलौकिक सामर्थ्य हो), योगीहरू ध्यानमा रहेर एकाग्र मनले विचार गर्दा जस्लाई जहाँ तिहीं व्याप्त भयेर रहेको देख्दछन् (सर्वव्यापी तपाई नै हुनुहुन्छ), देवगण वा दैत्यगण कसैले पनी जस्को अन्त्यै पाउन सकेनन् अथवा देवदानवहरूको जस्को अन्त (नाशमरण) भन्ने कुरा कहिल्यै थाह पायेनन् तपाई अव्यय हुनुहुन्छ), तेस्ता अविनाशी देव (परमात्मा) लाई नमस्कार छ।

या सूक्ति रूपेण जगत्त्रयीणा-
मालोकयात्राविधये प्रवृत्ता।
सा भूरितृष्णातरलीकृतानां
गीतेश्वरी नृत्यतु चित् तरङ्गे ।।१३।।

जो बहुतै राम्रो बोली· रूप लियर अथवा बोली द्वार नै तीन लोक(स्वर्ग-मर्त्य-पाताल) को दर्शन गराउँन रखासै सैर गराउँनाका निमित्त पनी प्रवृत्त भयेकी छन् तत्पर रहेकी छन्) परमात्माकी शक्ति र सर्वेश्वरी उनै गीताजी मै सांसारिक-देवी परमार्थिक अनेक कामनाले (डाँवाडोल) गराइयेका हामी सबे जनहरूका चित्तरूपी नाचघरमा अथवा चितरूपी लहरीमा पनी नाचुन् अर्थात् - गीताको सेवाले ऐहिक र पारलौकिक सबै कुरा पाउँन सकिन्छ यस कारण हामी सबै ले तन मन दिई गीताजीको राम्ररी पठन-पाठन र मनन पनी गरौं।

गीताध्यानपुष्पाञ्जलिः समाप्तः

श्री गणेशाय नमः

श्रीमद्भगवद्गीता

तथा

कोमलगीता

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ।।

नेपालीले बुझौं कृष्ण! गीताका धर्मको गति।
गीता कोमलगीताको गान गर्दै यथामति ।।

अर्जुनविषादयोग-१

महाराज धृतराष्ट्रको प्रश्न-

धृतराष्ट्र उवाच-

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ! ।।१।।

धर्मस्थान [1]कुरुक्षेत्रबीचयुद्ध - [2]दृढाशय ।
[3]कुरु [4]पाण्डवले फेरि के गरे? भन [5]सञ्जय !।।

---

१. आजकाल 'पानिपत' भन्दछन् । २. युद्धमा अट्टल मन गरिसकेका। ३. कुरुराजाका सन्तान कौरवहरु । ४. पाण्डुराजाका सन्तान पाण्डवहरु । ५. महाराज धृतराष्ट्रका हजूरिया मन्त्री । यिनले व्यासजीबाट दिव्य दृष्टि पायेका थिए ।

महाराज धृतराष्ट्रले सोध्नुभयो-हे सञ्जय ! पुण्यभूमि (धर्मस्थल) कुरुक्षेत्रमा युद्धको इच्छाले जम्मा भएका मेरा छोरा दुर्योधनादिले र पाण्डुका छोरा युधिष्ठिरादिले के गरे १।।

पाण्डवसैन्य - वर्णन

सञ्जय उवाच-

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत ।। २ ।।

देखी पाण्डवसेनाको [1]वज्रव्यूह महा-धन ।
श्रीद्रोणाचार्यका साथ भन्न लागे सुयोधन[2] ।।

सञ्जयले बिन्ती गरे- महाराज! त्यस बखत पाण्डवहरुको सैन्यलाई वज्राकार-व्यूह रचना गरी तयार भएको देखेर महाराज दुर्योधन द्रोणाचार्यको नगीच गई यस्तो कुरा भन्न लागे ।।

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य ! महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ।।३।।

हेर्नुहोस, गुरुकै शिष्य धीमान्[3] [4]द्रुपद-पुत्रले ।
यो ठूलो [5]पाण्डवी सेना [6]ढाँकिएको [7]प्रयत्नले ।।

हे आचार्य (गुरु)! पाण्डवहरूको यो ठूलो सैन्यलाई हेर्नुहोस्, जसको व्यूहरचना हजूरका बुद्धिमान् शिष्य, द्रुपदका छोरा, धृष्टद्युम्नले गरिएको छ ।।

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसामा युधि ।।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।।४।।

---

१. वजको जस्तो आकार भएको नरदुर्ग (किल्ला)। २. महाराज दुर्योधन। ३. बुद्धिमान । ४. धृष्टद्युम्नले । ५. पाण्डवहरूको। ६. काइदामाफिक चलाइएको । ७. कोशिशसाथ ।

यहाँ महा-धनुर्धारी [१]भीमार्जुन-बराबर ।
महारथी श्रीद्रुपद, [२]युयुधान, विराट र ।।

यस सेनामा महा-धनुर्धारी, युद्धमा अर्जुन र भीमसेन जत्तिकै पराक्रमी धेरै शूरवीरहरु छन् , जस्तै युयुधान (सात्यकि), बिराट् राजा र महारथी महाराज द्रुपद ।।

[३]धृष्टकेतु, चेकितान[४],काशीराज पराक्रमी ।
पुरुजित् श्रीकुन्तिभोज[५] [६]शिविराज नराग्रणी ।।

अनि धृष्टकेतु, चेतिकान, त्यस्तै पराक्रमी काशीराज, बहुंविजेता कुन्तिभोज र मनुष्यहरुमा श्रेष्ठ शैन्य ।।

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ।।६।।

[७]उत्तमौजा, [८]युधामन्यु, [९]सौभद्र, [१०]द्रौपदी-सुत।
[११]महारथी हुन् रणमा छन् सबै शूर अद्भुत ।।

अनि पराक्रमी युधामन्यु, वीर्यशाली उत्तमौजा, सुभद्रापुत्र अभिमन्यु त्यस्तै द्रौपदीका पाँच पुत्र यी महारथी हुन् ।।

१.भीमसेन र अर्जुन बराबर । २. सात्यिक । ३. शिशुपालका छोरा । ४. यदुकुलका योद्धा । ५. पाण्डवका मामा । ६. शिविदेशका राजा । ७. पाञ्चालदेशका रजौठा । ८. पाञ्चालराजा । ९. सुभद्राका पुत्र अभिमन्यु । १०. द्रौपदी महारानीका छोराहरू । ११. दश हजार धनुर्धारी योद्धासंग एक्लै लड़ाइँ गर्न सक्ने ।

कौरव सैन्यवर्णन-

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान् निबोध द्विजोत्तम ।।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ।।७।।

हाम्रा यी सैन्यमा ठूला जो सेनापति छन् सब ।
गुरुजी ! भन्दछू उन्को नामादिक [१]सगौरव ।।

हे ब्राह्मणमा श्रेष्ठ (गुरु) ! हामीतर्फका सेनामा जो जो प्रधान सेनापति छन् , तिनका नाम पनि चिह्नाउनाका लागि म हजूरलाई सुनाउँछु, राम्ररी सुन्नुहोस् ।

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तस्तथैव च ।।८।।

हजूर, भीष्मजी, कर्ण, अश्वत्थामा, [२]विकर्ण र ।
भूरिश्रवा, कृपाचार्य, [३]समितिञ्जय [४]दुर्धर ।।

पहिला खूद हजूर, भीष्मपितामह, कर्ण युद्धमा विजयी कृपाचार्य अश्वत्थामा, विकर्ण र सोमदत्तका पुत्र (भूरिश्रवा) ।।

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ।।९।।

अरु पनी मभन्दामा गर्ने प्राण समर्पण ।
[५]शस्त्रास्त्रयुद्ध-मर्मज्ञ लडाका छन् कडोरन ।।

त्यस्तै यीबाहेक, धेरैजसो अरू पनि शूरवीरहरू मेरा निमित्त

---

१. महत्वका साथ । २. दुर्योधनका १०० भाइमध्येमा १ भाई ।
३. लड़ाइँ जित्ने वा एक पुरुषको नाम । ४. शत्रुले डेग चलाउनै नसकिने।
५. शस्त्रास्त्र युद्धको मर्मजानी प्रयोग गर्न सक्ने ।

प्राण दिनलाई तयार छन् औ यी सब नाना प्रकारका शस्त्रास्त्र चलाउनामा सिपालु र युद्धमा प्रवीण पनि छन् ।।

दुवै सेनाहरुको तुलना -

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ।।१०।।

भीष्मले हाँकिएको यो हाम्रो सैन्य[१] अगाध छ ।
थोरै छ पाण्डवी सेना जस्को [२]नायक भीम[३] छ ।।

यस किसिमको यो हाम्रो सैन्य, जसको रक्षा खुद भीष्मले गरीरहेका छन् अपर्याप्त (असंख्यात) छ; परन्तु ती पाण्डवहरूको त्यो सैन्य, जसको रक्षा भीमसेनले गरिएको छ, पर्याप्त (परिमिति, थोरै) छन् ।

फौजमा दुर्योधनको आज्ञा-

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।।
भीष्ममेवाऽभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ।।११।।

[४]प्रवेशद्वार सारामा आफ्नो ठाउँ लिईकन ।
तपाईहरुले गर्नू भीष्मकै अब [५]रक्षण ।।

यस बखत तपाईहरु सबैले आफ्ना-आफ्ना तोकिएका सैन्यका भिन्न-भिन्न प्रवेशद्वार (मुहुडा) हरुमा बसेर सेनापति भीष्मपितामहको नै जतातत्तैबाट रक्षा गर्नुहोस् ।।

---

१. अन्त्य नपाइसक्नु । २. नेता (सीनियर कमान्डर) । ३. भीमसेन। ४. जुन भाग छिन्नभिन्न गरेर शत्रुहरूले हमला गर्दछन् । ५. शिखण्डी आदिबाट बचावट।

युद्धप्रारम्भको शङ्खध्वनि-

तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।।
सिंहनादं बिनद्योच्चैः शंङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।।१२।।

यस्तैमा [१]उनमा हर्ष बर्साई भीष्म बीरले ।
सिंहनाद गरी शंख बजाए खूब जोरले ।।

यसप्रकारले दुर्योधनको द्रोणाचार्यसँग कुरा भइसकेपछि, दुर्योधनलाई हर्ष गराउँदै महाप्रतापशाली, कुरुवृद्ध, पितामह (सेनापति भीष्म) ले सिंहकै समान ठूलो गर्जना गरेर, लडाइँको शुरू सूचना गर्ने आफ्नो शङ्ख (बिगुल) बजाए ।।

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।।
सहसैवाऽभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ।।१३।।

त्यो-साथै शंख कर्नाल, नगारा, ढोल, मादल ।
बजे संग्रामका बाजा धन्क्यो भुवनमण्डल ।।

सेनापति भीष्मको शंख बज्नासाथ अनेक शंख, नगारा, ढोल, मादल कर्नाल (नर्सिंगा), आदि लँडाइका बाजाहरु धमाधम बज्न लागे, औ यी बाजाहरूको भयंकर शब्द (घनघनाहट) चारौंतर्फ फैलिएको थियो।

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ।। १४।।

अनि [२]श्वेताश्वले युक्त महारथमहाँ [३]स्थितः ।
कृष्ण-अर्जुनले शंख बजाए दिव्य[४] अद्भुत ।।

---

१. दुर्योधनमा । २. सेता घोडाहरुले । ३. बसेका । ४. अलौकिक।

यसपछि, सफेद घोडाहरु जातियोको ठूलो रथमा बसेका श्रीकृष्ण र अर्जुनले 'हामी पनि तयार छौं' भन्ने प्रत्युत्तरको तवरसँग दिव्य शंख बजाए।

पाञ्चजन्यं हृषिकेशो देवदत्त धनञ्जय: ।।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदर: ।। १५।।

श्रीकृष्णले पाञ्चजन्य, देवदत्त [१]किराटले ।
पौण्ड्रनाम महाशंख बजाए वीर भीमले ।।

हृषिकेष (इन्द्रियहरुका स्वामी) भगवान् श्रीकृष्णाले पाञ्चजन्य, अर्जुनले देवदत्त र भयङ्कर कर्म गर्ने वृकोदर (भीमसेन) ले पौण्ड्र नाम को ठूलो शंख बजाए।।

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर:।।
नकुल: सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ।।१६।।

अनन्त विजयी शंख बजाए [२]धर्मराजले।
मणिपुष्पक-सौघोष माद्रीका दुइ [३]पुत्रले।।

कुन्तीपुत्र महाराज युधिष्ठिले अनन्तविजय नाम को शंख र नकुल त्यस्तै सहदेवले सुघोष र मणिपुष्पक नाम भएका शंख बजाए।।

काश्यश्च परमेष्वास: शिखण्डी च महारथ:।।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चाऽपराजित:।।१७।।

महारथी [४]शिखण्डी र [५]धनुष्मान् काशिकेश्वर।
[६]अजेय सात्यकि अनी धृष्टद्युम्न, विराट र।।

महाधनुर्धारी काशीराज, महारथी शिखण्डी, धृष्टद्युम्न, राजा विराट् र अजेय सात्यकि।।

---

१. अर्जुनले । २. युधिष्ठिरले । ३. सहदेव र नकुलले । ४. कुबेरको अनुग्रहले स्त्रीबाट पुरूष भएको । ५. श्रेष्ठ धनुर्धारी । ६. जितिनसक्नु ।

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ! ।।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ।।१८।।

द्रौपदीपुत्र, सौभद्र, राजा द्रुपदले पनि।
आफ्ना आफ्ना फुके शंख 'हामी तैयार छौं भनी।।

महाराज! त्यस्तै राजा द्रुपद, द्रौपदीका पाँच छोरा, महाबाहु अभिमन्यु, इत्यादि सबै वीरहरूले सामेलीको तवरसँग चारैतिरबाट आफ्ना आफ्ना भिन्न भिन्न शंख बजाए।।

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ।।१९।।

घन्की घनक्क त्यै शब्द आकाश-पृथिवी-भरी।
सारा[1] कौरव-सेनाको चिर्‍यो हृदय चर्चरी।।

ती शंखहरूको तुमुलध्वनि (घनघोर आवाज) ले आकाशमण्डल र पृथ्वीमण्डललाई पनि प्रतिध्वनित गराउँदै हजूर का छोराहरूका मुटु कलेजालाई पनि चर्चरी चिर्न लाग्यो।।

अर्जुनबाट सेना निरीक्षण -

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः।।२०।।

हेरी तैयार ती सारा कुरूसैन्यहरूकन।
[2]शस्त्र-संपात-बेलामा उठाई धनु अर्जुन।।

त्यसपछि कपिध्वज (हनुमान् ध्वजामा रहेका) अर्जुनले कौरवहरू (धृतराष्ट्रका सन्तान लगायत उसतर्फका) लाई व्यवस्थापूर्वक आफ्ना-

---

१. दुर्योधनतर्फका फौज । २. शस्त्र चलाउन्यै बखतमा ।

आफ्ना स्थानमा तयार भई बसेका [illegible] [illegible] [illegible]को हानाहान शुरूहुन्यै बखतमा आफ्नू धनु [illegible]

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच-

सेनयोरूभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत! ।।२१।।

श्रीकृष्णसँग यो बिन्ती गर्न लागे नगीचमा।

''लानुहोस् रथ यो मेरो यी दुई-सैन्य-बीचमा।।

महाराज! यसपछि, अर्जुनले भगवान् श्रीकृष्णसँग यस्तो कुरा बिन्ती गर्न लागे- हे अच्युत, (कुनै कुरामा पनि नचुक्ने कृष्ण) मेरो रथ दुवै थरी सैन्यहरूको बीचमा लगेर अड्याउनुहोस् ।।

यावदेतान्निरीक्षेऽहं। योद्धुकामानवस्थितान् ।।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ।।२२।।

म हेरूँ पहिले कृष्ण ! युद्धलाई खडा हुने ।

को को रहेछन् ,[1]''कोमाथि मैले शस्त्र [2]उठाउने ? ।।

म हेर्न चाहन्छु कि युद्धको इच्छाले तयार भएर यहाँ को को आएका रहेछन् ? मैले यस संग्राममा कोमाथि शस्त्र उठाउनुपर्ने हो?

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः।।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः।।२३।।

[3]दुर्बुद्धि दुर्योधनको युद्धमा जयखातिर।

जम्बा भएका जो जो छन् , हेर्दछू म तिनैतिर।।

---

१. कसका उपर । २. चलाउने (हात्रे) । ३. दुराग्रही ।

युद्धमा दुर्बुद्धि (अर्काको अंश जबर्दस्ती अँठ्याउन चाहने दुष्ट बुद्धि भएको) दुर्योधनको कल्याण (जय) चाहने जो जो लडाकाहरू यस सेनामा आएका छन् , ती युद्ध गर्ने सबलाई म हेरूँ।।

संजय उवाच-

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरूभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।।२४।।

यस्तो अर्जुनले बिन्ती गरिएका [१]नरोत्तम।
ती दुवै सैन्यको बीच राखेर रथ उत्तम।।

भरतवंशी महाराज ! गुडाकेश (निद्रा-आलस्य जित्ने अथवा घुंगुरिएका केश भएका) अर्जुनले यति बिन्ती गरेपछि, श्रीकृष्णले अर्जुनको उत्तम रथलाई दुवै सेनाहरूको ठीक मध्यभागमा पुऱ्याई अड्याउनुभयो र ।।

भीष्मद्रोणप्रमुखत: सर्वेषां च महीक्षिताम् ।।
उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ।।२५।।

भीष्म, द्रोण, अरू राजाहरूका सामुमा अनि ।
बोल्नुभो, ''पार्थ[२] ! लौ हेर जम्बा [३]कौरवयी' भनी ।।

अनि, भीष्म, द्रोण र सब राजाहरूका सामनेमा श्रीकृष्णावाट आज्ञा भयो - अर्जुन ! यहाँ जम्मा भएका यी सब कौरवहरूलाई हेर ।।

तत्राऽपश्यत् स्थितान् पार्थ पितृनथ पितामहान् ।।
आचार्यान्मातुलानभ्रातृनपुत्रानपौत्रान्सखींस्तथा।।२६।।

त्यहाँ अर्जुनले देखे बाबु, बाज्ये, सँगीजन ।
गुरू, मामा, दाजु-भाइ, छोरा नाति अनेकन ।।

---

१. मानिसमा श्रेष्ठ (कृष्ण) । २. पृथा (कुन्ती) महारानी का पुत्र हे अर्जुन ! । ३. कुरूराजाका सन्तान लगायत।

त्यहाँ अर्जुनले देखे कि आफ्नै बाबु (काका), बाज्ये (जिबाबु), गुरू, मामा, भाइ, छोरा नाति असंख्यात धेरै र ।।

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरूभयोरपि ।।
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।।२७।।

त्यस्तै प्रेमी र ससुरा इत्यादिक हजारन ।
देखी दुवै सैन्यतर्फ आफ्ना बन्धुहरूकन ।।

त्यस्तै ससुरा, प्रेम गर्ने सब आपस्त र माननीय मानिसहरू मर्नमार्ना को निमित्त ठीकठाक परी दुवै तर्फका सेनामा जम्मा भएका देखे र ।

अर्जुनको खेद - खेदको शरीरमा असर-

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।।

अर्जुन उवाच -

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण ! युयुत्सुं समुपस्थितम् ।।२८।।

लागी ठूलो दया, दिक्क भई, अर्जुनले भने ।
"हे कृष्ण ! देखी [१]स्वजन युद्धर्निति खडा हुने ।।

त्यस बखत माया लागी कुन्तीका पुत्र अर्जुन खिन्न (दिग्दार) हुँदै भन्न लागे-हे कृष्ण ! युद्ध गर्नाको इच्छाले यहाँ जम्मा भएका यी आपस्त बन्धुवर्गहरूलाई देखे र ।।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।।२९।।

मेरा अङ्ग सबै गल्छन् , मुख अत्यन्त सुक्दछ ।
शरीरमा कंप हुन्छ, रोमाञ्च पनि आउँछ ।।

---

१. आफ्नो मानिस (बन्धुवर्ग) ।

मेरो शरीर (अङ्गप्रत्यङ्गहरू) सबै गल्दछन् , मुख पनि सुकिरहेछ, शरीर थर्थरी काँप्न लागेको छ, शरीरमा रोमाञ्च भइरहेछ।।

गाण्डीवं स्त्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।।३०।।

हातबाट धनू[१] खस्छ, छाला भत्भति पोल्दछ ।
टिक्नै सक्तिनँ, यो चित्त बहुतै चक्कराउँछ ।।

त्यस्तै हातबाट गाण्डीव धनु खस्दछ औ शरीरमा सर्वत्र दाह भइरहेछ, यी आपस्तहरूको शोचनीय अवस्था संझी रथमा टिक्नै सक्तिनँ, मन बेहोश जस्तो भई चक्कर खान लागिरहेछ ।।

खेदको मनमा असर-

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।।३१।।

सारा[२] लक्षण हे कृष्ण ! विपरीत[३] म देख्दछु ।
आपस्त मारी रणमा कल्याणौं छैन ठान्दछु ।।

हे कृष्ण ! मलाई सब लक्षण उल्टा नै प्रतीत हुन्छन् , औ युद्धमा आफ्नो कुललाई नासेर (स्वजनलाई मारेर) मलाई कल्याण हुने जस्तो केही पनि देख्दिन, अर्थात् कल्याण छैन ।।

स्वजनहरूको मोह-

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण! न च राज्यं सुखानि च ।।
किन्नो राज्येन गोविन्द किंभोगैर्जीवितेन वा ।।३२।।

---

१. गाण्डीव । २. सगुन । ३. उल्टो ।

यस्तो[1] विजय चाहन्न सुख राज्य कुनै पनि ।
के भयो राज्यले? फेरि भोग [2]जीवनले पनि ।।

हे कृष्ण! मयस तरहको विजय (जितबाजी) राज्य, सुखभोग पनि चाहन्नँ, हे गोविन्द ! हामीले बन्धुवर्गहरुलाई मारेर राज्य, सुखभोग र जिन्दगीले पनि के गरौंला ।।

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।।३३।।

जस्का निमित्त चाहिन्थ्यो राज्य, भोग, सुखादिक ।
[3]धन-प्राण सबै छोडी उनै छन [4]समरोत्सुक ।।

किनभने, हामीलाई जसका निमित्त राज्य, उपभोग र सुखहरूको इच्छा (चाहना) थियो, उनै सब आपस्तहरू आफ्नो ज्यान र संपतिको समेत ममता छोडेर युद्धमा तयार छन् ।।

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।।३४।।

गुरु, बाबुहरू, बाज्ये, साला, मामा, सँगीजन ।
छोरा, नाती, भाइ-बन्धु, श्वशुरादि हजारन ।।

जो कि, गुरुजन, बाबु, बाज्ये, छोरा, नाति, मामा, ससुरा, साला, दाजु भाई त्यस्तै अरू पनि सम्बन्धी (इष्ट- मित्र) मानिसहरू (छन्) ।।

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।। ३५।।

---

१. जितबाजी अथवा अर्जुन । २. जिन्दगीले । ३. जीउ-धन लडाईंमा उत्सुक ।

पृथ्वीको के कुरा? [१]सारा लोक पाए पनी अब ।
यिन्लाई मार्न चाहन्नँ आइलागे पनी सब ।।

यद्यपि यिनीहरू हामीलाई मार्नाको निमित्त खडा छन, तथापि हे मधुसूदन! यस तुच्छ पृथ्वीको निमित्त के कुरा! म ता तीनै लोकको नै राज्य पाइन्छ भने पनि यी बान्धवलाई मार्न चाहन्नँ।।

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ।।३६।।

मारी कौरव यी हाम्रो केभलो हुन आउला?
[२]आततायी पनी बन्धु मार्नाले पाप लागला !

हे जनार्दन! धृतराष्ट्रका पुत्र दुर्योधनादिलाई मारेर पनि हामीलाई के असल होला? यिनी आततायी हुन् तापनि यिनलाई मार्यौं भने हामी अवश्य पापका भागी हुनेछौं ।।

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवः! ।।३७।।

तसर्थ हामिले मार्न हुन्न आत्मीय बान्धवः ।।
कसो गरी सुखी हौला बन्धु मारेर माधव?।।

त्यसकारण, हामीले आफ्ना बान्धव धृतराष्ट्रका पुत्रहरूलाई मार्नु

---

१. त्रैलोक्यराज्य ।

२. अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह ।
क्षेत्रदाराहरश्चैव षडेते आततायिनः (व.स्मृ. ३. १६)
अर्थ- आगो लगाउने, विष ख्वाउने, हतियार लिई जाइलाग्ने, धन हर्ने, खेत लुट्ने, स्त्रीहरण गर्ने यी ६ आततायी कहिन्छन् ।

योग्य हुँदैन; किनभने हे माधव! आपस्तलाई मारेर हामी सुखी कसरी हौंला? ।।

कुलक्षय र मित्रद्रोह-

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ।।३८।।

हुन ता यिनि देख्तैनन् वशमा परि लोभको ।
यो मित्रद्रोहको पाप, यो दोष कुलनाशको ।।

यिनीहरू सबको चित्त लोभको वशमा परिरहेको छ यसैले हुन त कौरवहरू कुलक्षयबाट हुने दोष र मित्रहरूका साथ विरोध गर्दामा हुने पापलाई पनि देख्तैनन् ।

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन।।३९।।

यो कुलक्षयको दोष देख्ने हामिले किन ।
यो पापबाट हट्नामा नजान्ने? हे [1]जनार्दन ।।

तथापि, हे जनार्दन यो कुलक्षयको दोष राम्रैगरी देख्ने हामीहरूले यो पापबाट हट्नुपर्छ भन्ने कुरा किन नसंझने १।।

कुलक्षयको परिणाम

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ।।४०।।

नासिए कुल, नासिन्छन् कुलधर्म सनातन[2] ।
धर्मका नाशले[3] उस्मा पाप फैलिन्छ भीषण [4] ।।

---

१. जनका गतिस्वरूप हे कृष्ण ! २. परापूर्वदेखि चलिआएका । ३. वंश (कुल) मा । ४. डरलाग्दो (भयङ्कर) ।

किनभने, कुलको नाश भएमा सनातन कुलधर्म नष्ट हुन्छन् , कुलधर्महरू नासिएमा संपूर्ण कुललाई अधर्म, पाप) ले पनि बिलकुल नै ढाक्तछ ।।

अधर्माभिभवात् कृष्ण! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसंकरः ।।४१।।

फैलिंदा कुलमा पाप कुलस्त्री दुष्ट[१] बन्दछन् ।
स्त्रीहरू बिग्रँदा कृष्ण! वर्णशंकर[२] बढ्दछन् ।।

हे कृष्ण! पाप फैलनाले कुलस्त्रीहरू दूषित हुन्छन् (बिग्रन्छन्) र हे वार्ष्णेय (वृष्णिकुलमा जन्मेका हे कृष्ण!) स्त्रीहरू बिग्रेमा वर्णसंकर सन्तान पैदा हुन्छन् ।।

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।।४२।।

कुलघाती[३] र कुलको नरकैलाइ संकर ।
हुन्छ, पितृहरू गिर्छन् पिण्डपानी[४] भई पर ।।

वर्णशंकर उत्पन्न भएमा त्यसले कुलघातीहरूलाई र संपूर्ण कुललाई समेत निश्चय नै नरकमा लैजान्छ, अनि पिण्डदान र तर्पण आदि क्रियाहरू लुप्त हुनाले तिनका पितृहरू पनि नरकमा गिर्दछन् ।।

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ।।४३।।

[५]वर्ण-सांकर्यका मूल दोषले कुलघातिका,
उखाडिन्छन्[६] जाति धर्म कुलधर्म अगाडिका ।

१.व्यभिचारिणी । २. खच्चर सन्तान । ३. कुलनाश गर्ने । ४. पाउन नसकी । ५. वर्णसंकर बनाउने । ६. जातअनुसारको धर्म।

कुलघाती यिनै वर्णसंकरकारी दोषहरूले सनातन जातीयधर्म न कुलधर्म पनि नामेट हुन्छन् अर्थात् नामनिशानै रहँदैनन् ।

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।।
नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ।। ४४ ।।

सुन्दछौं, कुलका धर्म जस्का विच्छिन्न[1] बन्दछन् ।
तिन्को नरकमा बास सर्वदा हुन्छ भन्दछन् ।।

अनि, हे जनार्दन! हामीले यस्तो पनि सुनेका छौं कि जुन मानिसहरुका कुलधर्महरू बिछिन्न हुन्छन् , तिनको अवश्यमेव घेरै कालसम्म नरकवास हुन्छ ।।

युद्धगर्नको निश्चय-

अहो बत! महत्पापं कर्तुंव्यवसिता वयम् ।।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ।।४५।।

अहो ठूलो पाप गर्न भएछौं हामि तत्पर! ।
राज्यको लोभले बन्धु मार्न आँट्यौं सरासर ।।

अहो! बड़ो खेदको कुरो छ कि हामीहरू जान्दाजान्दै पनि राज्य र सुखको लोभले स्वजनहरूलाई मार्न तयार भएका छौं! साँची नै यो हामीले एक ठूलो पाप गर्नालाई योजना गर्‍यौं ।

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ।।४६।।

बरु शस्त्रास्त्र क्यै लिन्न, मलाई शस्त्र लीकन ।
दुर्योधनादिले मारून्, यै भलो छ जनार्दन ।।

---

१. छिन्नभिन्न (टुट्नु)!

यदि मकुनै किसिमबाट आफ्नो बचावट नगरी, शस्त्र पनि न लिएर चुपचाप् बसीरहुँ र यस अवस्थामा इनि कौरवहरुले शस्त्र लियेर मलाई लडाईँमा मारून तापनि त्यो मर्नु मेरा निम्ति अति कल्याणकारी हुनेछ ।

अर्जुनको धनुर्बाणत्याग-

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ।।४७।।

यति भनेर रणमा-शोकव्याकुल[१] अर्जुन फ्याँकि धनुर्बाण थाले रथभित्र बसी रुन ।

सञ्जयले बिन्ति चढाए-महाराज! युद्धभूमिमा श्रीकृष्णसँग पूर्वोक्तकुराहरू बिन्ति गरेर, हातका धनु र बाणहरू फ्याँकी, शोकले व्याकुल चित्तभएका अर्जुन रथको भित्रपट्टि हटेर बसे ।।४७।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो' नाम
प्रथमोऽध्यायः ।।१।।

इति नेपालीभाशामा कोमलगीता अर्जुनविषादयोगो' नाम
प्रथमोऽध्याय: समाप्त ।।१।।

---

१. दिग्दारीले के गरूँ के गरूँ मनभएका ।

श्रीमद्भगवद्गीता

तथा

कोमलगीता

सांख्ययोगः २

कृष्णबाट नीचकर्म त्यागको उपदेश-

संजय उवाच-

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ।।१।।

[१]दयावश भई आँसु खसाली, दिक्क भैकन ।
रहेका [२]पार्थमा आज्ञा गर्नुहुन्छ जनार्दन ।।

महाराज धृतराष्ट्रलाई सञ्जयले बिन्ति गरे- यसरी करूणाको वशीभूत भएर गहमरी आँसु काढेका र खिन्न भएका अर्जुनलाई श्रीकृष्णले यस्तो आज्ञा गर्नुभयो ।।

श्रीभगवानुवाच-

कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन! ।।२।।

स्वर्ग, कीर्ति, दुवै हर्ने [३]नीचसंसेव्य [४]मोह यो।
यस्तो संकटबेलामा तिमीमा कसरी भयो ? ।।

---

१. मायालागी । २. अर्जुनमा । ३. छोटाले आचरण गरिने ।
४. अज्ञानमनको मैलापना ।

श्रीकृष्णबाट आज्ञा भयो- हे अर्जुन! यस्तो संकटपरेको अवस्थामा (बेमौकामा) तिम्रो मनमा यो मोह कहाँ बाट आयो ? जसलाई सत्पुरूषहरूले कहिल्यै पनि आचरण गरेनन्, जसले स्वर्गको गतिमा विघ्न गराउँछ अकीर्ति (बदनाम) पनि गराउँछ ।।

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ! नैतत्त्वय्युपपद्यते ।।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप! ।।३।।

नलेऊ पार्थ! [१]कार्तय बीरमा हुन्न यो ठिक ।

कम्जोरी छोड मनको, उठ, होऊ [२]रणोत्सुक ।।

हे पार्थ यस्तो नामर्द पना अर्थात्‌कातरपना छोड, तिमि जस्ता बहादुरलाई यो लाछीपनाले शोभा दिंदैन, हे शत्रुलाई ताप दिलाउने वीर! हृदयको तुच्छ दुर्बलतालाई हटाएर युद्धको निमित्त तयार होऊँ ।

अर्जुनको उत्तर र शरणमापर्नू -

अर्जुन उवाच-

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधूसूदन! ।।

इषुभिः प्रति यात्स्यामि पूजार्हावरिसूदन! ।।४।।

ती [३]पूजा गर्नमा योग्य भीष्म, द्रोण गुरुकन ।

युद्धमा बाणले हानूँ कसोरी? [४]मधुसूदन ! ।।

अर्जुनले बिन्ति गरे - हे मधुसूदन ! मैले युद्धमा परमपूज्य भीष्म र द्रोणका उपर वाणको प्रहार कसरी गरूँ?

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्

श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीह लोके ।।

---

१. कौंतरपना । २. लडाईंमा कमर कसेको । ३. मान-मर्यादा ।
४. मधुदैत्यलाई मार्ने हे कृष्ण ।

हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव

भुञ्जीय भोगान् रूधिरप्रदिग्धान् ।।५।।

गुरू बचाईकन ती [1]महात्मा

भिक्षा बरू [2]श्रेय छ यो जगत्मा ।

[3]अर्थेच्छु उन्कै गरि नाश आज

भोगूँ कसोरी [4]रूधिराक्त राज ?।।

महानुभाव मान्य गुरूजनहरूको हत्या नगरी अर्थात् बचावट गरी यस लोकमा भीख मागी खाएर पेट पाल्नु परोस् , बरू त्यो बढिया हुन्छ, प्राणपालनका निमित्त लालची भएका उनै गुरूजनको बध गर्नाले यसै लोकमा म उनका रगतले मुछिएका भोगहरू कसरी भोग्न सकुँला ।।

नचैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः।।६।।

हामी जितौं या उनले जितेमा

जानिन्न के श्रेय[5] छ यो दुईमा,

जो मारिंदा बाँच्नु [6]अयोग्य ठान्छौं,

बन्धू उनै लड्न तयार देख्छौं।

हामीहरू जितौं, अथवा उनीहरूले हामीलाई जितून् , हाम्रा निमित्त जित्नु असल छ या हार्नु? यो पनि बुझिंदैन, जसलाई मार्नाले

---

१. ठूलो महात्मा । २. असल । ३. प्राणपालनको अपेक्षा गर्ने । ४. रगतले भिजेको । ५. बढिया । ६. बेठीक ।

हामी खूद आफै बाँच्न चाहन्नौ, तिनै धृतराष्ट्रका पुत्र (कौरवहरू) युद्धका निमित्त हाम्रा सामनेमा खडा भैरहेछन् ।।

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छापि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।।७।।

[१]कार्पण्यले यो मन बिग्रनाले
म सोध्दछू [२]धर्म नसंझनाले।
जो श्रेय हो निश्चित त्यै खुलाई
आज्ञा हवस् भक्त म शिष्यलाई।।

मेरो प्रकृति यस कार्पण्य (करूणादि) दोषले बेकम्मा बनेको छ। मलाई आफ्नो धर्म अर्थात् कर्तव्यको मनमा मोह भएको छ, यस निमित्त म हजूरसंग सोध्दछु, म शरणागत शिष्य हूँ। मलाई जो निश्चितरूपले सबभन्दा कल्याण हुन्छ, उही कुराको उपदेश गर्नुहोस।।

नहि प्रपश्यामि ममाऽपनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ।।८।।

यो भूमि, [३]निष्कण्टक, [४]उच्च राज्य,
मिलोस् तथा [५]स्वर्गत, [६]देवराज्य।
देखिन्न नै [७]इन्द्रिय-शोषकारी
सन्ताप हर्ने चिज नै [८]मुरारी ।।

---

१. हृदयको दौर्बल्यले । २. आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्य । ३. शत्रु नभएको । ४. ।५. स्वर्गमा रहेको ६. देवताको राज्य (इन्द्रासन) । ७. मन आदि इन्द्रिय सुकाउने । ८. मुर दैत्यका शत्रु हे कृष्ण ।

किनभने, पृथ्वीको निष्कण्टक समृद्ध (खूब उन्नति भएको) राज्य र देवताहरूको अधिकार) (स्वर्गलोकको रजाँइ) मिले पनि मेरा यी सारा इन्द्रियलाई सुकाई बेकम्मा गराउने, शोकलाई हटाउन सक्ने कुनै त्यस्तो साधन (उपाय) देख्दिन ।।

युद्धनगर्नामा दृढनिश्चय-

सञ्जय उवाच-

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप।।
नयोत्स्य इति गोविन्दमुक्तवा तूष्णीं बभूव ह।।९।।

वीर अर्जुनले राजन्! यती श्रीकृष्णामा भनी।
'युद्ध गर्दिनँ हे कृष्ण !' भनी चुप भए उनी।।

सञ्जयले बिन्ति चढाए- यसरी शत्रुलाई सन्ताप गराने अर्जुन, श्रीकृष्णसँग पूर्वोक्त कुरा भन्दै 'म युद्ध गर्दिन'- यति बोलेर चुप लागे।।

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।।
सेनयोरूभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ।।१०।।

ती दुई सैन्यका बीच [1]शोकार्त [2]विजयीकन।
भन्नुभो कृष्णले केही हाँसे जस्तो करीकन।।

त्यसपछि, हे भरतवंशी महाराज! दुबै सेनाका बीचमा बहुतै दिक्दार भएर बसेका अर्जुनलाई श्रीकृष्णबाट केही हाँसे जस्तो गरेर (मुसुक्कहाँसेर) आज्ञा गर्न लाग्नुभयो।।

---

१. शोकले व्याकुल । २. अर्जुनलाई ।

आत्माको अशोच्यत्व-

श्रीभगवानुवाच-

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।।
गतासूनगतासूंश्च नानुऽशोचन्ति पण्डिताः।।११।।

[१]अशोच्यको शोक गर्छौं, छाँट्दछौ बात बुद्धिको ।
कुनै बाँचुन् ,मरून् विद्वान्[२] गर्दैनन् शोक यत्तिको ।।

जुनको शोक गर्नु उचित छैन उनैको शोक गर्दै तिमी यस्ता कुरा छाँटिरहेकाछौ कि जो सुन्दामा त ज्ञानका जस्ता ठानिन्छन् , वास्तविक ती ज्ञानका होइनन् , हेर, जो पण्डित (ज्ञानी) हरू छन् , उनीहरू बाँचेका या मरेका कुनैको निमित्तमा पनि शोक गर्दैनन् ।।

हामी सबै सनातनी हूँ।

न त्वेवाऽहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः।।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ।।१२।।

तिमी[३], म, यी सबै राजा अधी पनि छँदै थियौं,
पछी पनि हुने नै छौं, किन यो मूढता लियौं?

पहिले पनि म, तिमी औ यी सबै राजाहरू छँदै थियौं, यसपछि पनि म, तिमी र यी सबै रहन्यैछौं, यो कुरा होइन कि भन्ने नठान।।

पुनर्जन्म-

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र नमुह्यति ।।१३।।

---

१. शोक नगर्नुपर्ने चीजको २. ज्ञानी पण्डित ।
२. पाठान्तर - थिएनौं कि अधी पार्थ! म, यी राजा तिमि पनि !
हुँदैनौं कि सबैं हामी यसभन्दा पछि पनि ? ।।

[१]देहीले [२]देहको [३]बाल्य-जवानी-[४]बृद्धता-सरी।
[५]देहान्तर पनी लिन्छ, [६]धीर आत्तिन्नक्यै गरी ।।

यस देहमा जस्तै बालकपन, जवानी र बुढ्यौँइँ आदि अवस्था प्राप्त हुन्छ, त्यस्तै देहधारी आत्माको एक शरीर छोडेर अर्को शरीरमा प्राप्त हुने पनिँ हुन्छ, जो धीर (विद्वान) पुरूष छ' त्यो यस्तोमा मोह गर्दैन, अर्थात् घबडाउँदैन ।।

अमर बन्नाको सामर्थ्य-

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय! शीतोष्णसुखदुःखदाः।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।।१४।।

[७]शीतोष्ण-सुखदुःखादि दिने [८]इन्द्रिय-सङ्गम।
आउनासाथ नासिन्छन, नित्य छैनन् , सहू सब।।

हे कुन्तीपुत्र ? विषय (बाहिरी चीज) हरूका साथ इन्द्रियहरूको संयोग नै तातोचिसो सुखदुःख इत्यादि दिने, यस्तो छ, त्यो संयोग कहिले हुन्छ, कहिले नासिन्छ, अतएव अनित्य छ, हे भारत! शोक नगरेर तिमी त्यसलाई सहन गर।।

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरूषं पुरूषर्षभ ।।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृत्वाय कल्पते ।।१५।।

[९]विषयेन्द्रिय-संयोग-जन्य, दुःखसुखादिले।
जो धीर कत्ति डग्दैन, मुक्ति पाउँछ तेसले ।।

---

१. शरीर धारण गर्ने जीवात्माले । २. शरीरको । ३. बालकपन । ४. बुढ्यौँइ। ५. अर्को देह। ६. फिक्री नभएको । ७. चीसोतातो सुख-दुःख इत्यादि । ८. इन्द्रियहरूको विषयकासाथ सम्बन्ध। ९. इन्द्रियहरूका विषयका साथ भएको संयोगबाट उत्पन्न हुने सुखदुःखरूपले ।

किनभने, हे पुरूषश्रेष्ठ ! यो अनित्य विषयेन्द्रिय-संयोगले आफ्नो संयोग-वियोगाबाट जुन पुनषलाई दुःख गर्न सक्दैन, सुख र दुःखलाई समान संझने उही धीर पुरूष अमृतभावमा अर्थात् अमृतब्रह्मको स्थिति प्राप्त गरी लिनामा समर्थ हुन्छ ।।

आत्माको अशोच्यत्वसामर्थ्य-

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।।१६।।

जो छैन त्यो हुँदै हुन्न, जो छ त्यो छ सधैं पनी ।
[१]'सत्-[२]असत' दुइको [३]तत्वदेख्दछन् ज्ञानवान् मुनि ।।

जो छैन त्यो कहिले हुँदैहुन्न, औ जो छ त्यो सबै कालमा छँदै छ, तत्वज्ञानी पुरूषहरूले 'सत' र 'असत्' दुबैको अन्त्य देखिएको छ, अर्थात् अन्त्य देखेर तिनका स्वरूपको निर्णय गरिएको छ।।

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम ।।
विनाशमव्ययस्याऽस्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ।।१७।।

ननासिने उही जान जस्ले यो परिपूर्ण छ।
यो नित्य[४]-तत्वको नाश गर्न लौ कुन सक्दछ?।।

संझना राख कि, यो जगत् जसले व्याप्त गरेको छ, त्यो मूल आत्मस्वरूप ब्रह्म अविनाशी छ, यस अविनाशी तत्वलाई नाश गर्न कोही समर्थ छैन।।

नित्यआत्माका अनित्यदेह-

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ।।१८।।

---

१. कहिल्यै ननासिने । २. नासिने । ३. सार वस्तु । ४. कहिल्यै नास नहुनै आत्माको ।

[१]अनाशी, [२]कल्पनातीत, [३]नित्यात्माका यिनी सबै ।
नासिने देह हुन् पार्थ ! तसर्थ लड धीर भै ।।

जो यो शरीरको स्वामी आत्मा छ, त्यो नित्य कहिल्यै ननासिने र अचिन्त्य (मनले पनि संझन नसकिने) छ, त्यसले लिइने यी शरीर नाशवान् अर्थात्- अनित्य छन् भनेर बताउँदछन् , यस कारण- हे भारत ! तिमि युद्ध नै गर अर्थात् - तिमीले बचाउँदैमा बाँच्ने र मार्दैमा मर्ने पनि हुँदैन।।

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।।
उभौ तौ न विजानीतो नाऽयं हन्ति न हन्यते ।।१९।।

[४]जोयोमार्छ भनी ठान्छ, जो यो मारिन्छ ठान्दछ।
दुबैको झूठ हो ज्ञान, यो न मारिन्छ मार्दछ।।

शरीरको स्वामी जीवात्मालाई नै जो मार्ने हो भन्ने संझन्छ, औ जो यसलाई मर्ने (मरेको) भन्ने संझन्छ, ती दुबैको ज्ञान सच्चा होइन, किनभने यो आत्मा न कसैलाई मार्दछ,न त अरूद्वारा आफू मारिन्छ।।

पुराणपुरूष-

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नाऽयं भूत्वा भविता वा न भूयः।।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ।।२०।।

१.ननासिने । २. मनको गतिबाट पररहेको । ३. सधैं भईरहने आत्माका । ४.आत्मा ।

न जन्म यो लिन्छ, न नासिने हो,

न यो अघी भो, न पछी हुने हो।

[1]पुराण, आत्मा, [2]अज, नित्य नै हो,

यो देह मारी न त मारिने हो ।।

यो आत्मा न त कहिल्यै जन्मन्छ, न त कहिल्यै मर्दछ, न त त्यो एक पटक उत्पन्न भएर फेरि नहुने हुन्छ, यो आत्मा जन्मरहित, नित्य र पुराणपुरूष हो, शरीर मारियोस, तापनि त्यो कबै मारिदैन।।

वेदाऽविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।।

कथं स पुरूषः पार्थ! कं घातयति हन्तिकम् ।।२१।।

जस्ले आत्मा [3]अनाशी र [4]अजन्मा [5]नित्य जान्दछ।

कस्लाई कसरी? त्यस्ले मराउँदछ, मार्दछ?।।

जो पुरूष आत्मालाई अविनाशी, अजन्मा, नित्य र अव्यय भन्नै जान्दछ, त्यसले कसलाई कसरी मराउला र कसलाई कसरी मार्ला।।

आत्माको देहान्तर ग्रहण-

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही।।२२।।

लुगा पुराना जसरी त्यजेर

नयाँ लुगा मानिस लिन्छ फेर,

---

१. सबभन्दा पहिलेको । २. कहिल्यै न जन्मने । ३. कहिल्यै ननासिने । ४. नजन्मने । ५. तीनै कालमा एकैनास ।

त्यस्तै बुढ़ा देह हरू त्यजेर

यो [1]जीवले लिन्छ नयाँ शरीर।।

मानिसले जस्तै पुराना कपडा फेरेर नयाँ कपडा पहिरन्छ, त्यस्तै शरीरको स्वामी आत्माले काल, कर्मका वशले पुराना भएका शरीरलाई छोडेर(बदलेर) दोस्रो नयाँ शरीर धारण गर्दछ (लिन्छ) ।।

आत्माको अविनाशिता-

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारूतः।।२३।।

न [2]शस्त्र काट्छ यस्लाई, न आगोले जलाउँछ।

न गलाउँछ पानीले, न हावाले सुकाउँछ।।

यो आत्मालाई शस्त्रहरूले काट्न सक्दैनन्, आगोले जलाउन सक्दैन, पानीले भिजाउन वा गलाउन सक्दैन, औ हावाले सुकाउन पनि सक्दैन।।

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।।२४।।

कसैले छेद्य[3] वा [4]दाह्य क्लेद्य[5] वा [6]शोष्य होइन।

नित्य, [7]व्यापी, स्थिर[8], [9]स्थाणु यो आत्माछ [10]सनातन।।

यो (आत्मा) अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेद्य र अशोष्य छ; यो नित्य, सर्वव्यापी, स्थिर, अचल र सनातन छ।।

---

१. जीवात्माले । २. हतियार । ३. काटिने । ४. डढाइने । ५. गलाइने । ६. सुकाउन सकिने । ७. जहाँतहीं रहेको । ८. एकनास रहने । ९. मूल । १०. पहिलै देखि नै रहिरहेको ।

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।

तस्मादेवं विदित्वैनं नाऽनुशोचितुमर्हसि।।२५।।

हेर यो अति-अव्यक्त[1] अविकारी, अचिन्त्य छ।

यस्तो जानेर उस्लाई शोक गर्नु अयोग्य छ।।

यस आत्मालाई नै अव्यक्त अर्थात्- आँखा आदि इन्द्रियका विषयबाट पर रहेको, अचिन्त्य अर्थात् मनले पनि जान्न नसकिने, औ अविकारी अर्थात्- कुनै पनि विकारको उपाधिले रहित छ, यस्तो बताउँछन् , यस कारणले आत्मालाई यस्तो सँझेर तिमी उसका उपर शोक र मोह नगर।

आत्माका अनित्यत्व पक्षको उत्तर-

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यते मृतम् ।।

तथापि त्वं महाबाहो ! नैनं शोचितुमर्हसि।।२६।।

यदि यो नित्य[2] जन्मेको, मरेको भनिठान्दछौ।

तैपनी पार्थ! उस्लाई शोक गर्न अयोग्य छौ।।

अथवा, "तिमी यो आत्मा नित्य होइन, शरीरका साथसाथै सर्वदा जन्मन्छ र मर्दछ' भन्ने ठान्दछौ भने पनि हे महाबाहु ! त्यसको निमित्त तिमीले शोक गर्न ठीक छैन।।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवंजन्म मृतस्य च ।।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि।।२७।।

अवश्य जन्मने मर्छ, मर्नेको जन्म नित्य छ।

न भई नहुनेमाथी तिम्रो शोक [3]अयोग्य छ।।

किन भने जो जन्मन्छ त्यसको मृत्यु निश्चित छ, औ जो मर्दछ

१. अगम्य जान्न नसकिने । २. सदासर्वदा । ३. बेठीकछ ।

उसको जन्म निश्चित छ, यस निमित्त यस्तो नभई न छोड्ने कुराका उपर, यो माथि कहिएको तिम्रो मतको अनुसार पनि तिमीले शोक गर्न उचित हुँदैन।।

सांख्यमतले प्राणीको अशोच्यत्व-

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।।२८।।

देखिन्नन् [1]पहिले [2]प्राणी, देखिन्छन् तिनी [3]मध्यमा ।
[4]आखिर फेरि देखिन्नन् शोचनू कुन बातमा ।।

सब भूत (प्राणी) पहिले अव्यक्त (नजानिने), मध्यमा व्यक्त (जानिने) र मरण भएमा फेरि अव्यक्त (नजानिने) हुन्छन् ; यदि यस्तै सबैको स्थिति छ भने हे भारत! ती तीन कुरामध्येमा शोक कुन कुराको गर्नू ।।

आश्चय-पूर्ण अमर आत्मा -

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चाऽन्यः ।।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ।।२९।।

आश्चर्य भै [5]यस्कन हेर्छ कोही,
आश्चर्य कै साथ कहन्छ कोही

---

१. न जन्मेको अस्वस्थामा । २. मानिसहरू । ३. जन्मेर न मरुञ्जेल। ४. मरेपछि । ५. आत्मालाई ।

आश्चर्य मानीकन सुन्छ कोही,

सुने पनी यो [1]बुझदैन कोही!

मानो कोही ता आश्चर्य अर्थात् अद्भुत चीज नै संझेर आत्मातर्फ दृष्टि दिन्छ कोही आश्चर्यमा नै परी यसको वर्णन गर्दछ, अर्को कुनै मानो आश्चर्य नै भएर यसलाई सुन्दछ, परन्तु यस प्रकार देखेर सुनेर वर्णन गरेर पनि यिनीहरूमा कुनै पनि यस आत्मालाई वास्तविक जान्दैनन् ।।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।।

तस्मात् सर्वाणिभूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ।।३०।।

[2]देही मारेर मारिन्न कसैका देहको पनी,

तस्मात् प्राणी [3]सबैमाथी गर्दछौ शोक के भनी? ।

हे भारत! सबका शरीरमा रहने आत्मा सर्वदा अबध्य अर्थात् कहिल्यै पनि बध (मार्न) नसकिने, यस्तो छ! त्यस कारण सबका अर्थात् कुनै पनि प्राणीका विषयमा शोक गर्नु तिमिलाई योग्य छैन ।।

क्षत्रियका धर्मबाट युद्ध नै श्रेय-

स्वधर्म चाऽवेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रे योऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ।। ३१।।

[4]स्वधर्ममपि पनि संझेर काँप्नु यो अयोग्य छ,

[5]स्वधर्मको युद्धभन्दा क्षत्रीको श्रेय कौन छ?

योबाहेक, स्वधर्मतिर हेरौं भने पनि यस बखत हिक्मत हार्नु (कातर हुनु) तिमीलाई उचित छैन । किनभने धर्मोचित युद्धबाहेक क्षत्रिलाई ज्यादै कल्याण गर्ने अरू केही कुरा छैदैछेन ।।

---

१. जान्दैन । २. आत्मा । ३. सबैका उपर । ४. र । ५. आफ्ना आफ्ना जातको धर्म ।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ।।३२ ।।

आई परेको, स्वर्गीय[१], खुलाद्धार समानको ।
युद्ध यस्तो भाग्यमानी क्षत्रीले पाउँछन् निको ।।

अनि हे पार्थ! यो युद्ध आपसेआप उप्रेको, स्वर्गको द्वार (ढोका) नै हो। यस्तो संग्रामता भाग्यवान् क्षत्रिहरूलाई मात्र प्राप्त हुन्छ ।।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।।
ततः स्वधर्म कीतिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यासि ।।३३।।

यस्तो यो धर्मको युद्ध तिमि छोडदछौ भने ।
धर्म किर्ति दुवै नासी हुन्छौ दुर्नाम[२] पाउने ।।

अतएव, यदि तिमिले आफ्नो धर्मको अनुकूल भएको युद्ध गरेनौ भने आफ्नो (कर्तव्य) र कीर्तिलाई समेत गुमाएर ठूलो पापको भागी (पापी भोग गर्ने) बन्नेछौ ।।

अकीर्ति चाऽपि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्यायाम् ।।
संभावितस्य चाऽकीर्तिमरणादतिरिच्यते ।।३४ ।।

बदनामी सबै तिम्रो गाउनेछन् [३]अनेकशः ।
[४]मृत्युभन्दा ठुलो हुन्छ ठूलाका निति [५]दुर्यशः ।।

यत्ति मात्र होइन कि धेरै कालसम्म दुनियाँहरूमा तिम्रो बदनामीको चर्चा फैलिइरहनेछ, प्रतिष्ठित (इज्जतदार) पुरूषको बदनाम हुनु मर्नु भन्दा पनि बढी ठहर्छ ।।

---

१. स्वर्गमा भएको (रहेको) । २. बदनाम । ३. धेरै प्रकारका ।
४. मर्नुभन्दा । ५. अपजस ।

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ।।३५।।

[१]महारथीले ठान्नेछन् भाग्यो यो डरले भनी ।
जो [२]वीर ठान्दथे तिन्ले भन्नेछन् भगुवा पनी ।।

सब महारथीहरु तिमिलाई डराएर युद्धबाट हट्यो भन्ने ठान्नेछन् औ मानिस अहिलेसम्म तिमिलाई वीरमा अग्रगण्य संझन्थे, उनैले अब तिम्रो योग्यता कम्ती संझनेछन् (ठान्नेछन्) ।।

अवाच्यवादाँश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाऽहिताः ।।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ।।३६।।

तिम्रो [३]सामर्थ्यको निन्दा गर्दै दुश्मनवर्गले ।
[४]अवाच्य धेरै [५]वक्नेछन् योभन्दा बढि दुःख के ? ।।

यस्तै तिम्रा सामर्थ्यको निन्दा गरेर, तिम्रा शत्रुहरूले यस्ता यस्ता अनेक कुरा तिम्रा विषयमा भन्नेछन् , जो भन्नै नसिकैन छन् यसभन्दा ठूलो दुःख गर्ने कुरा के होला?

हतो वाप्राप्स्यसिस्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय! युद्धाय कृतनिश्चयः ।। ३७।।

मरे स्वर्ग, जितेदेखीन् पृथ्वीको भोग [६]निर्भय ।
तसर्थ, उठ [७]कौन्तेय! युद्धमा गरि [८]निश्चय ।।

मारियौ भने स्वर्ग जान पाउनेछौ, जित्यौ भने पृथ्वीको राज्यभोग

---

१. कर्ण दुर्योधनहरूले । २. बहादुर । ३. शक्ति, तागतको । ४. भन्न नालायक कुरा । ५. बकबक गर्नेछन् । ६. शत्रुबाट डर नभएको । ७. हे कुन्तीका पुत्र अर्जुन! ८. पक्कापक्की ।

गर्न पाउनेछौ । यस कारण हे अर्जुन? युद्धकै निश्चय गरेर उठ (तैयार भएर अगाडि सर) ।

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ।। ३८।।

जित-हार, नफा-हानि, सुख-दुःख बराबरी
संझेर गर संग्राम, पापी हुन्नौ यसो गरी ।।

सुख-दुःख, नाफा नोक्सान र जित-हार जो होस् , यो सब एकै ठानेर अनि युद्ध गर्न लाग, यसो गर्नाले तिमिलाई केही पनि पाप लाग्नेछैन!

योगको विवेचना -

एषातेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुध्या युक्तो यया पार्थ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।। ३९।।

बताएँ [१]सांख्यको बुद्धि, अब लौ [२]योगको सुन,
जो [३]योगबुद्धिले गर्दा छोडौला [४]कर्मबन्धन।।

हे पार्थ! सांख्य अर्थात् संन्यासनिष्ठाको अनुसार यो बुद्धि (ज्ञान) बताएँ, अब जुन बुद्धिले युक्त भएमा कर्महरू नछोडे पनि तिमि कर्मबन्धन लाई छोडौला, यस्तो यो कर्मयोगको बुद्धि अर्थात कर्म गरे पनि निर्लिप्त रहने बुद्धि तिमिलाई बताउँछु,।।

नेहाऽभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।।४०।।

---

१. आत्मा नित्य छ, शरीर नासिंदा पनि त्यो नासिंदैन भन्ने सांख्यशास्त्र अनुसारको ज्ञान । २. कर्मयोग । ३. आत्मामा लीन भएको आसक्तिरहित बुद्धिले । ४. कर्मका सुखदुःखादि दिलाउने पाप-पुण्य जन्म मरण इत्यादि

[१]यस्मा [२]आरम्भ नासिन्न, न यस्मा दोष आउँछ।
थोरै होस् तर यो धर्म ठूलो भय हटाउँछ।।

यो योगबुद्धिमा एकपटकगरिएका कर्मको नाश हूँदैन (भुसिदैन), पछि पनि पाप लाग्नाको(बिग्रनाको) संभावना नै रहँदैन, यो धर्म अलिकति मात्र गरियोस् तापनि यसले कर्तालाई ठूलाठूला भयबाट रक्षा गर्दछ(बचाउँदछ)।।

व्यवसायात्मक बुद्धिको स्थिरता-

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन!।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ।।४१।।
[३]एकाग्रबुद्धि नै यस्मा [४]प्रधान बुझ अर्जुन ।
त्योविना वासना-हाँगा हाल्छे बुद्धि कडोरन ।।

हे कुरुन्दन! यस मार्गमा व्यवसायात्मक बुद्धि अर्थात्कार्य र अकार्यको निश्चय गर्ने एकाग्रबुद्धि नै प्रधान छ, किनभने, जसका बुद्धिको यस प्रकार एक निश्चय हूँदैन, तिनका बुद्धि वासनारुप अनेक हाँगा हालेर कडोरौं हुन्छन् ।।

कर्मकाण्डीका अस्थिरबुद्धि-

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ! नान्यदस्तीति वादिनः ।।४२।।
वेदका कर्मफलमा भुलेका मन्द [५]कर्मठे ।
भन्छन् स्वर्गादिबाहेक सुख अर्को कहाँ छ के ।।

---

१. बुद्धि योगमा । २. शुरु गरिएको कर्म । ३. एकैमा अटल भएकी बुद्धि । ४. मुख्य । ५. कर्मकाण्डमार्गमा चल्नेहरु ।

हे पार्थ? कर्मकाण्डात्मक वेदहरूका फलश्रुतियुक्त वाक्यहरूता मात्र वादविवाद गर्दै भुलेका र यस्तो कुरा भन्ने मूढछन् , जो कि योवाहेक दोस्रो छँदैछैन ।

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषवहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।।४३।।

[1]जन्म-कर्मादिको हेतु, [2]क्रिया-जंजाल-पूरित,
[3]ऐश्वर्यभोगमा [4]व्यग्र हुन् सवै ती [5]अपण्डित।

अनि ' अनेक प्रकारका यज्ञ-याग आदि कर्मवाट नै स्वर्गादि भोग र जन्मजन्मान्तरमा ऐश्वर्य पनि मिल्दछ', भन्दै स्वर्गकै पछि दौडने ती कर्मठेहरु काम्यबुद्धि भएका नै हुन ।

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथाऽपहृतचेतसाम् ।।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ।।४४।।

त्यस्ता ती [6]कामनाऽऽसक्त, स्वर्ग-भोगादि-लंपट।
अज्ञको बुद्धि हे पार्थ! हुन्न [7]एक-समाहित ।।

माथि बताइएका कुरातिर नै तिनको मन तानिएको हुनाले भोग र ऐश्वर्यमा नै लट्ठ रहने ती अविवेकी, मूढ (अज्ञानी)पुरुषहरूको बुद्धि समाधिमा एकाग्रताको साथ स्थिर रहन सक्दैन ।।

स्थिर र योगस्थ बुद्धिले कर्म गर्नू-

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवाऽर्जुन! ।।
निर्द्वन्दो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ।।४५।।

---

१. अनेक जन्मर कर्मका कारण । २. नानाकर्मका बखेडाले पूर्ण । ३. ऐश्वर्य र भोगकानिंति । ४. मस्त (लागिपर्ने) । ५. निबुद्धि । ६. फल इच्छा गरिरहने । ७. एकमा स्थिर ।

[१]गुण प्रपञ्ची छन् वेद गुणको गर लंघन ।
अनी [२]सात्विक, [३]निर्द्वन्द, [४]निःस्वार्थी, [५]आत्मवान् [६]बन ।।

हे अर्जुन! कर्मकाण्डात्मक वेद यस रीतिबाट त्रैगुण्य (सत्व-रज-तम गुणसंबन्धी) कुराहरूले भरिएका छन् , यस निमित्त तिमि त्रिगुणातीत नित्यसत्वस्थ र सुख-दुःख इत्यादि द्वन्द्वधर्महरूबाट अलिप्त भएर योगक्षेम आदि स्वार्थमा नपरी आत्मनिष्ठ होऊ ।।

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य बिजानतः ।।४६।।

[७]सर्वत्र पानी पाएमा कूवाको जो [८]प्रयोजन ।
ज्ञानी [९]ब्रह्मज्ञको हुन्छ वेदमा [१०]त्यै प्रयोजन ।।

चारैतिरि (जतासुकै) बाट पानीको बाढी आएमा, कुवाको जत्ति प्रयोजन (काम) रहन्छ, अर्थात् कत्ति पनि काम लाग्ने हुँदैन, त्यत्तिकै प्रयोजन ज्ञानप्राप्त ब्राह्मण (ब्रह्मज्ञ) लाई सब कर्मकाण्डात्मक वेदमा पनि रहन्छ, अर्थात् , केवल काम्यकर्मरुपी वैदिक कर्मकाण्डको उसलाई केही आवश्यकता रहँदैन ।।

कर्मयोग का चार सूत्र-

कर्मण्येवाऽधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ।।४७।।

---

१. सत्व-रज-तम गुणको विस्तार गर्ने । २. सत्वगुणको पराकाष्ठामा रहेको । ३. सुखदुःखादिका जोडबाट अलग रहेको । ४. जीविकानिमित्त मतलबी नभएको । ५. परमात्मामा हरबखत मन राख्ने । ६. होऊ । ७. जतातते। ८. काम । ९. ब्रह्मज्ञानीको । १०. पाठान्तर-

भरी तलाउमा पानी लिनू जस्तो प्रयोजन ।
वेदका कर्ममा त्यस्लै ज्ञानीको छ प्रयोजन ।।

¹कर्मैमा ²हक तिम्रो छ, ³फलमा छैन अर्जुन!
नराख फलको आशा, न इच्छा कर्म छोडन ।।

कर्म गर्नलाई मात्र तिम्रो अधिकार छ, फल पाउनु वा नपाउनु कहिल्यै पनि तिम्रो अधिकार (कब्जा) मा छैन; यसनिमित्त मेरा कर्मको फलानो फल मिलोस यो हेतु मनमा राखेर काम गर्ने नबन; और कर्म नगर्नाको (छोड्नाको) पनि तिमि आग्रह नगर ।।

योगस्थ कुरु कर्माणि सङ्गंत्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वंयोग उच्यते ।।४८।।

असिद्धि-सिद्धिमा तुल्य भई ⁴संग त्यजीकन ।
गर कर्म, बनी ⁵योगी, ⁶संयता योग हो गुन ।।

हे धनञ्जय? आशक्ति छोडेर, और कर्मको सिद्धि होस् या असिद्धि दुवैलाई समानै मानेर, योगस्थ अर्थात् योगमा रहेको भई कर्म गर, सिद्धि हुँदा या विफल हुँदामा रहने, समताको मनोवृत्तिलाई नै 'कर्मयोग' भन्दछन् ।।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय! ।।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ।।४९।।

यो बुद्धियोगका लेखा ⁷अरू कर्म ⁸कनिष्ठ छन् ।
लेऊ त्यो समताबुद्धि ⁹फलेच्छु सब तुच्छ हुन् ।।

किनभने, हे अर्जुन! बुद्धिको साम्ययोग भन्दा बाह्य कर्म

---

१. काम गर्नामा। २. अधिकार। ३. कामबाट उत्पन्न हुने फलहरूमा। ४. आसक्ति। ५. परमेश्वरमा मन राखेको। ६. कार्य-सिद्धि वा असिद्धिमा समान ठान्नु। ७. फल इच्छा गरिने। ८. नीचो। ९. फल चाहना गरी कर्म गर्नेहरू।

गर्नुज्यादा नै कनिष्ठ (कान्छी नीचो) छ, यसैले त्यही साम्यबुद्धिका शरणमा पर, फलहेतुक अर्थात् पछिल्लो दर्जाका संझिन्छन् ।।

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ।।५०।।

[1]बुद्धियोगी यहीं छोडछ पाप पुण्य दुवै थरी ।
तस्मात् त्यै [2]योगमा लाग योगै हो [3]कर्म-चातुरी ।।

जो साम्यबुद्धिले युक्त होला, त्यो यस लोकमा पाप र पुण्य दुवैबाट अलिप्त रहन्छ, यस कारण त्यही योगको आश्रय गर, पापपुण्य दुवैबाट बचेर कर्म गर्नाको कुशलता (चतुऱ्याइँ वा जुक्ति) लाई नै 'कर्मयोग' भन्दछन् ।।

कर्मयोगबाट मोक्षप्राप्ति-

कर्मजं बुद्धियुक्ता, हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ।।५१।।

समता-बुद्धिका ज्ञानी कर्मका फल छोड्दछन् ।
हटाई जन्म बन्धादि [4]कैवल्यपद पुग्दछन् ।।

समत्वबुद्धिले युक्त, जो ज्ञानी पुरुष, कर्मका फल त्याग गर्दछन् ती जन्मका बन्धनबाट मुक्त भएर परमात्माको दुःखविरहित पद (मोक्षपद) मा पुग्दछन् ।।

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्ताऽसि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ।।५२।।

---

१. समान-बुद्धि लिने । २. कर्मयोगमा । ३. कर्म गरी पापधर्मबाट बच्नको जुक्ति । ४. मुक्तिमा ।

मोहबाट जसै तिम्रो बुद्धिले पार पाउला ।

[१]सुनेका [२]सुनिनेमाथी [३]बिरक्ति तब आउला ।।

जब तिम्रो बुद्धि मोहको धमिलो पर्दाबाट पार होला; त्यसै वेला तिमि ती कुराहरुबाट विरक्त हुनेछौ; जो केही सुनिसकिएका र केही सुन्नलाई पनि बाँकी छन् ।।

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमबाप्स्यसि ।।५३।।

जब त्यो [४]वेदविभ्रान्त बुद्धि तिम्रो [५]समाहित ।

होला [६]निश्चल त्यै बेला पाउला [७]योग यो [८]स्वतः ।।

नानाप्रकारका बेदवाक्यहरूले घबडाएको तिम्रो बुद्धि जब समाधिबुद्धिमा स्थिर र निश्चल होला त्यसै बखत यो साम्यबुद्धिरूप योग तिमीलाई प्राप्त हुनेछ ।।

स्थिरप्रज्ञका लक्षण-

अर्जुन उवाच-

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव! ।।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ।।५४।।

[९]स्थितप्रज्ञ [१०]समाधिस्थ योगीका चिह्न हुन् कति?

कसरी वोल्छ वा बस्छ? के गरी चल्छ? त्यो [११]यति।

१. पहिले बताइयाका कुरा । २. पछि बताइने कुरा । ३. वैराग्य । ४. वेदका वाक्यले चक्कराएको । ५. एकाग्र । ६. नडगमगाउने । ७. समतायोग । ८. आपसे आप । ९. स्थिर बुद्धि भएको । १०. समाधिमा रहेको । ११. इन्द्रियसंयमी पुरुष ।

अर्जुनले सोधे-हे केशव! मलाई भन्नुहोस् कि समाधिस्थ, स्थितप्रज्ञ कसलाई भन्नु? त्यस स्थितप्रज्ञको बोल्नु, बस्नु र हिड्नु कस्तो रहच्छ ।।

श्रीभगवानुवाच-

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ! मनोगतान् ।।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ।।५५।।

आफैमा तृप्त भै आफै, मनका [१]कामनाकन ।
जब छोड्यो, अनी हुन्छ समाधिस्थ [२]निरञ्जन ।।

भगवान्ले भन्नुभयो-हे अर्जुन! जहिले कोही मनुष्य आफ्ना मनका कामना अर्थात् वासनाहरूलाई छोड्दछ र आफसे आप सन्तुष्ट भएर रहन्छ, तब त्यसलाई 'स्थितप्रज्ञ' (स्थिरबुद्धि भएको) भनी बताउँछन् ।।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।।५६।।

दुःखमा दिक्क नहुने, नलाग्ने सुखमा पनि ।
[३]राग द्वेष भय-त्यागी योगी हो [४]स्थितधी [५]मुनि ।

दुःखमा जसको मनलाई खेद हुँदैन, सुखमा जसको आसक्ति छैन औ जसका प्रेम, डररिस छुटेका छन् , त्यसलाई स्थितप्रज्ञमुनि भन्दछन् ।।

यः सर्वत्राऽनभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।।५७।।

---

१. विषयवासना । २. निर्लिप्त । ३. प्रेम, डाहा, डर छोड्ने । ४. स्थितप्रज्ञ । ५. इन्द्रियहरु रोक्ने ।

जस्को स्नेह कतै छैन, जो [१]शुभाऽशुभ पाउँदा ।
गर्दैन [२]स्तुति वा निन्दा, त्यै स्थितप्रज्ञ हो सदा ।।

सब कुरामा जसको मन निस्संग भएको छ, औ आइपरेका शुभ-अशुभमा जसलाई खुशी या खेद पनि छैन, तब त्यसको बुद्धि स्थिर भएको हुनाले त्यो 'स्थितप्रज्ञ' हो भन्नुपर्दछ ।।

यदा संहरते चाऽयं कूर्मोऽङ्गनीव सर्वशः ।।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठता ।।५८।।

[३]कूर्मले अङ्गझैं जस्ले सारा विषयबाट यी ।
[४]दशेन्द्रिय खिची लिन्छ, समाधिस्थित हो उही ।।

जस्तै कछुआ आफ्ना हातपयर इत्यादि अवयवहरू चारैतिरबाट खुँच्याउँदछ, त्यस्तै जब कोही पुरुष इन्द्रियहरुका शब्द-स्पर्श आदि विषयहरूबाट आफ्ना इन्द्रियहरूलाई खिंच्दछ, तब त्यसलाई (स्थिरबुद्धि) भएको पुरुष भन्नुपदर्छ ।।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।।
रसवर्जं रसोऽप्यस्यं परं दृष्टवा निवर्तते ।।५९।।

[५]आहार-हीन योगीका छुट्छन् विषय, [६]चाहना ।
छुट्दैन, तर त्यो [७]ब्रह्म-ज्ञानले हुन्छ बेपता ।।

निराहारी पुरुषका विषयहरू छुट्न जाऊन् लौ, तथापि तिनको (विषयहरुको) रस अर्थात् चाहना छुटेको हुँदैन, परन्तु परब्रह्मको अनुभव भएमा त्यो चाहना पनि छुट्दछ, अर्थातविषय र तिनको चाहसमेत दुवै छुट्तछन् ।।

---

१. बढिया र घटिया कुराहरु । २. तारीफ। ३. कछुवाले । ४. चक्षुश्रोतादि इन्द्रिय । ५. नखाएर इन्द्रिय रोके चाहने । ६. इच्छा । ७. परब्रह्मको ज्ञानले ।

यततो ह्यपि कौन्तेय! पुरुषस्य विपश्चितः ।।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ।।६०।।

कुनै [१]विद्वान् [२]जबर्जस्ती लागोस् ता पनि रोकन।

[३]अजोडी इन्द्रियहरु बलैले हर्दछन् मन।।

हे कौन्तेय! कारण यो छ कि केवल इन्द्रियहरूलाई दमन (दबाव) को निमित्त प्रयत्न गर्ने विद्वानका पनि मनलाई यी बलिया इन्द्रियहरूले जबर्जस्तीसाथ आफैतिर तान्दछन् ।।

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।।६१।।

मेरै [४]आश्रय ली सारा सँभालीकन [५]इन्द्रिय ।

जसले बशमा गर्छ स्थितधी त्यै छ निश्चय ।।

यस कारण यी सब इन्द्रियहरूलाई संयमन गरेर, योगयुक्त र मत्परायण (ममा नै एकाश्रय) भएर रहनुपर्दछ । यस किसिमले जसका इन्द्रियहरु अधीनमा पर्न आए तब संझनुपर्छ कि त्यो स्थितप्रज्ञ भयो ।।

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।।६२।।

चिताउनाले [६]विषय तिनैमा [७]सङ्ग बढ्दछ ।

संगले [८]कामना हुन्छ, नपुगोस् [९]क्रोध चढ्दछ।।

विषयहरु चिताउने पुरुषको तिनै विषयहरुमा सङ्ग बढ्दै जान्छ

---

१. इन्द्रिय दमन गर्न इच्छा गर्ने पुरुष । २. विषयहरुको चाहना नहटी । ३. बहुतै बलिया । ४. शरण । ५. चक्षुआदि इन्द्रिय । ६. रूप-रस इत्यादि । ७. आसक्ति । ८. पाउनाको इच्छा । ९. रिस ।

अनि त्यस संगबाट यो वासना उत्पन्न हुन्छ कि, मलाई यो काम अर्थात् - त्यो विषय चाहिन्छ, अनि त्यस कामनाको तृप्तिमा विघ्न हुन आयो भने त्यस कामबाट नै क्रोधको उत्पत्ति हुन्छ ।।

क्रोधाद्भवति संमोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः ।।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।।६३।।

क्रोधले हुन्छ [१]सम्मोह त्यो भई [२]स्मृतिनाश छ ।
त्यसले [३]बुद्धि नासिन्छ, त्यसैले [४]सर्वनाश छ ।।

क्रोधबाट संमोह अर्थात् अविवेक पैदा हुन्छ, संमोहबाट स्मृतिविभ्रम (उल्टो ज्ञान) हुन्छ, स्मृतिभ्रंशबाट बुद्धि नासिन्छ, बुद्धिनाशबाट पुरुषको सर्वनाशै हुन्छ ।।

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ।। ६४।।

जस्ले [५]रागादिले [६]हीन, [७]वश्य इन्द्रियले सदा ।
भोग्ला विषय तेसैको हुँन्छ [८]अन्तःप्रसन्नता ।।

परन्तु आफ्नो आत्मा अर्थात् अन्तःकरण जसका कब्जामा छ, त्यो पुरुष प्रेम र द्वेष हटिसकेका आफ्ना स्वाधीन इन्द्रियहरुले विषयहरुको उपभोग गरोस तापनि त्यसको मन निर्मल नै रहेको हुन्छ ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।।
प्रसन्नचेतसो ह्यासु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।।६५।।

---

१. अविवेक । २. समझमा भ्रांति । ३. ज्ञान ।४. केही बाँकी रहदैन । ५. प्रेम, रिस, इत्यादिले । ६. रहितभएका ७. अधिनमा रहेका । ८. भित्री शान्ति ।

[१]अन्तःप्रसाद जस्को छ दुःख त्यसको हराउँछ।
त्यस्ता [२]प्रसन्नचेताको बुद्धिले ठाउँ पाउँछ ।।

चित्त प्रसन्न रहनाले त्यसका सब दुःखहरुको नाश हुन्छ, किनभने, जसको चित्त प्रसन्न छ, त्यसको बुद्धि पनि तत्कालमाठीक ठाउँमा नै स्थिर (अटल रहेको) हुन्छ ।।

असंयमीको घोर दुःख-

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।।
न चाऽभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।।६६।।

[३]अयुक्तको न ता [४]बुद्धि [५]भावना न अयुक्तको ।
न भावना बिना [६]शान्ति न ता सुख [७]अशान्तको ।।

जो पुरुष पूर्वोक्त रीतले युक्त अर्थात् योगयुक्त भएको छैन, त्यसमा स्थिरबुद्धि र भावना अर्थात् दृढबुद्धिरूप निष्ठापनि रहँदैन; जसलाई भावना छैन, त्यसलाई शान्ति हुन्न; औ जसलाई शान्ति छैन, त्यसलाई सुख (आनन्द) कहाँबाट मिल्ल सक्ला ।।

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाऽम्भसि ।।६७।।

डुल्ने इन्द्रियका साथै मन जो पछि लाग्दछ ।
वायुले [८]नाउ झैं त्यस्ले त्यस्को बुद्धि उडाउँछ ।।

विषयहरूमा सञ्चार अर्थात् व्यवहार गर्ने इन्द्रियहरूका पछि

---

१. अन्तःकरणको निर्मलता । २. प्रसन्नचित्त भएका को । ३. योग नगर्नेको । ४. स्थिर बुद्धि । ५. दृढबुद्धिको स्थिति । ६. मनको आरामीपन। ७. शान्ति नभएकाको । ८. पानीमा रहेको डुङ्गा-जहाज झैं।

पछि जो मन गइरहेको छ, त्यसले नै पुरुषको बुद्धिलाई यसरी खिंचेर लैजान्छ, जस्तै कि, पानीमा डुंगालाई हावाले खिंच्तछ ।।

तस्माद्यस्य महाबाहो! निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।। ६८।।

तस्माद्य इन्द्रिय संपूर्ण सबै विषयबाट यी ।
जस्का हटीसकेका छन् , स्थितधी मुनि हो उही ।।

यसै कारणले, हे महाबाहु, अर्जुन! जसका इन्द्रियहरू सबै इन्द्रियका विषयहरुबाट हटिसकेका छन् , त्यसैको बुद्धि स्थिर भयो भनी जान्नुपर्छ ।।

मुनिको जागृति र निद्रा-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ।।६९।।

प्राणीको जो रात्रि हुन्छ, उस्मा [1]जाग्दछ [2]संयमी ।
जस्मा जाग्छन् सबै प्राणी, देख्छ त्यो रात्रि नै मुनि ।।

सब प्राणीहरुको जो रात छ, त्यसमा स्थितप्रज्ञ मुनि जागा रहन्छ, औ जसमा सारा प्राणी जागा रहन्छन् त्यसलाई ज्ञानवान् मुनि रात जस्तै देख्दछ । (अर्थात् - ज्ञानी पुरुषहरु काम्यकर्मलाई अंध्यारो रात्री जस्तो बेकामको ठहन्याउँछन् , त्यसमा अज्ञानीहरू दिनमा जस्तै गरी चलन-वर्तन गर्दछन् , अज्ञानीहरुले रात जस्तै बेकामको ठहराएको निष्काम कर्मयोगलाई ज्ञानीहरु दिन जस्तै उपयोगी ठहरयाई उपयोग गर्दछन् ।।

---

१. जागा रहन्छ । २. योगी ।

ब्राह्मीस्थिति-

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ।।७०।।

जस्तै [१]भरी सागर-भित्र सारा ।
मिल्छन् सदा गैकन [२]तोय-धारा ।।
त्यस्तै जहाँ [३]काम [४]विलीन बन्छन् ।
त्यै शान्त भो, [५]अन्य अशान्त हुन्छन् ।।

चारौं तर्फबाट पानी उर्लदै आउँदा पनि मर्यादा नछोडी न डग्मगाई रहने हुनाले समुद्रमा जसरी सब पानीहरू गएर मिल्दछन् , त्यस्तै जुन पुरुष सारा विषयहरू आइपर्दा शान्तिभंग हुन नदिई ती सबलाई आफूमा प्रवेश गराउन सक्छ, त्यसले नै सच्चा शान्ति पाउँछ, विषयहरूको इच्छा गर्नेलाई यो शान्ति कदापि मिल्न सक्दैन ।।

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ।।७१।।

जो छोडी [६]कामनाजाल, इच्छा र [७]ममता सब,
[८]निरहंकारभै [९]चल्छ, लिन्छ त्यो शान्ति-[१०]गौरव ।।

१. पूर्णसागर । २. पानीकाप्रवाह हरू । ३. विषयोपभोगका इच्छा। ४. भित्रै बिलाउने । ५. अरु (चाहना गर्ने हरु) ।६. कामनाको जंजाल । ७. यो मेरो भन्ने बुद्धि । ८. म यो काम गर्ने पुरुष हूँ भन्ने बुद्धि नलिने । ९. बर्ताव गर्दछ । १०. पूर्ण शान्ति ।

जो पुरुष सब आसक्ति छोडेर, निःपृह भई, व्यवहारमा बर्तन्छ (रहन्छ), त्यस्तै जसलाई ममत्व र अहङ्कार रत्तिभर छैन, त्यस्ले नै शान्ति पाउँछ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ? नैनां प्राप्य विमुह्यति ।।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ।।७२।।

यो ब्राह्मी-स्थिति[1] हो पार्थ ! यस्ले [2]मोहहराउँछ ।
मर्दा पनि रही यस्मा ब्रह्मनिर्वाण[3] पाउँछ ।।

हे पार्थ ! ब्राह्मी-स्थिति' यही हो, यसलाई पाए पछि कोही पनि मोहमा फस्दैन; और अन्त्यकालमा अर्थात् मर्ने बेलामा पनि यसै स्थितिमा रह्यो भने ब्रह्मनिर्वाण अर्थात् , परब्रह्ममा लीन हुन जाने मोक्ष त्यसले अवश्य नै पाउँदछ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे 'सांख्ययोगो' नाम द्वितीयोऽध्यायः ।।२।।

इति नेपाली कोमलगीता 'सांख्ययोग'

द्वितीय अध्याय समाप्तः ।।२।।

१. परमेश्वरमा कर्म अर्पण गरेर कर्मबन्धन (पाप-पुण्य) बाट छुटकारा पाउनेस्थान । २. अज्ञान । ३. ब्रह्ममा लय ।

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

कर्मयोग ३

कर्मगर्नू वा नगर्नू-

अर्जुन उवाच-

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ! ।।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ! ।।१।।

हे कृष्ण ! त्यो [1]कर्मभन्दा [2]बुद्धि नै श्रेष्ठ हो भने ।
यो घोर कर्ममा फेरि मलाई किन लाउने ?

अर्जुनले सोधे- हे जनार्दन ! यदि हजूरको मत 'कर्मभन्दा साम्य बुद्धि (ज्ञान) नै श्रेष्ठ छ, भन्ने हो मने, हे केशव ! मलाई युद्धको घोर कर्ममा (संग्रामकाण्डमा) किन लगाउनुहुन्छ ।।

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ।।२।।

मेरो [3]विभ्रान्त भो बुद्धिं दोधारे बोलिले गरी ।
जस्मा श्रेय छ त्यै यौटा आज्ञा होस निश्चयै गरी ।।

तपाईं कहिले ज्ञानको र कहिले कर्मको प्रशंसा गर्दै मेरो बुद्धिलाई मानो मोहमा फसाउन लाग्नुभएको हुनुहुन्छ, यस निमित्त निश्चय गरेर मलाई एकै कुरा बताउनुहोस् जसबाट मेरो ज्यादा नै कल्याण हुन्छ ।।

---

१. साम्यबुद्धि लिनु । २. कर्ममा लाग्नु । ३. चक्कराउने ।

उन्नतिका दुईवाटा-

श्री भगवानुवाच-

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ।।३।।

यो लोकमा दुई निष्ठा[१] बताएँ अधि भिन्न[२] नै ।
[३]सांख्यको त्यै ज्ञानयोग योगीको[४] कर्मयोग नै ।।

भगवान्ले भन्नुभयो- हे निष्पाप, अर्जुन ! पहिले अर्थात् दोस्रा अध्यायामा मैले यो बताएँ कि यस लोकमा दुइ प्रकारका निष्ठाहरू छन् सांख्यमत लिनेहरूको 'ज्ञान' र योगीहरूको, कर्मयोग' ।।

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरूषोऽश्नुते ।।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ।।४।।

प्रारम्भ नगरी कर्म, कहाँ नैष्कर्म्य[५] पाउँछ ?
छोड्दैमा कर्म हे पार्थ! कसरी सिद्धि आउँछ ?

परन्तु 'कर्महरूको शुरू न गर्नाले नै पुरूषलाई नैष्कर्म्य, प्राप्ति हुँदैन और कर्महरूको प्रारंभलाई त्याग गर्नाले मात्र पनि सिद्धि मिल्दैन ।।

प्रकृतिधर्मवाट कर्मको श्रेष्ठता

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ।।५।।

एक क्षण पनी कर्म नगरी कुन बस्दछ ?
गुणका[६] वशमा पर्दा जगतै सब गर्दछ ।।

---

१. मार्ग (रास्ता) ।२. बेग्लाबेग्लै । ३. सांख्यतमतावलम्बीको । ४. निष्कामकर्मगर्नेको । ५. बन्धकत्व दोषले रहित कर्मसिद्धि।६. प्रकृति बाट उत्पन्न हुने सत्व रज आदि गुणको ।

कुनै मनुष्य पनि केही न केही कर्म नगरी एक क्षणमात्र पनि रहन सक्दैन, ईच्छा नरहे पनि प्रकृतिका गुणहरूले आधीन भयेर उसद्वारा एउटा न एउटा कर्म गराएरै छोड्दछन् ।

मिथ्याचारी ढोंगी ।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।।६।।

[१]कर्मेन्द्रियहरू बाँधी [२]इन्द्रियार्थहरूकन ।

मनले संझने मूढ हो [३]मिथ्याचार, अर्जुन ।।

जो मूढ, हात खुट्टा आदि इन्द्रियलाई जबर्जस्तीले रोकेर' मनले इन्द्रियहरूका रूप-रस आदि विषयलाई संझिरहन्छ, त्यसलाई मिथ्याचारी अर्थात् दांभिक भन्दछन् ।।

अनाशक्ति कर्मयोग

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ! ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ।।७।।

मनले वश पारेका यी [४]कर्मेन्द्रियले सब ।

जो [५]कर्मयोग नै गर्छ, त्यही हो श्रेष्ठ [६]मानव ।।

परन्तु हे अर्जुन त्यसको योग्यता विशेष अर्थात् श्रेष्ठ, जो मनले इन्द्रियहरूलाई रोकेर खालि कर्मेन्द्रियहरूको द्वारा आसक्तिरहित बुद्धिले 'कर्मयोग' को आरंभ गर्दछ ।।

नियतं कुरू कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।।

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिदध्येद्कर्मणः ।।८।।

---

१. काम गर्ने इन्द्रियहरु । २. इन्द्रियका विषयहरु । ३. ढोंगी। ४. हात खुट्टा इत्यादिले । ५. आसक्ति छोडिएको काम।६. मनुष्य ।

[१]अकर्मभन्दा श्रेष्ठ छ आफ्नो [२]कर्म सधैं गर ।
कर्मै छोड्यौ भने तिम्रो [३]देहनिर्वाह चल्छ र ?

आफ्नो धर्मको अनुसार नियत अर्थात् तोकिएको कर्मलाई तिमी गरिरह, किनभने कर्म नगर्नुभन्दा कर्म गर्नु केही न केही असलै छ । यो बाहेक अर्को कुरा पनि संझ कि, यदि तिमी कर्म गर्दैनौ भने खाने कुरा पनि नपाइनाले तिम्रो शरीर-निर्वाहसम्म पनि चल्न सक्तैन ।।

आशक्ति छोडी यज्ञचक्र चलाउनू-

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।।
तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्ग समाचर ।।९।।

[४]यज्ञार्थ-कर्मबाहेक कर्मले गर्छ बन्धन।
गर यज्ञार्थमा कर्म [५]फलेच्छा नगरीकन ।।

यज्ञका निमित्त जो कर्म गरिन्छन् तीबाहेक अरू कर्महरूले यो लोक बाँधिएको छ, यज्ञार्थमा गरिने कर्महरू पनि तिमी आसक्ति या फलाशालाई छोडेर गर्दै जाऊ ।।

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्ट कामधुक् ।।१०।।

[६]प्रजालाई यज्ञ-साथै [७]रची ब्रह्माजिले भने-
"यै होस् तिम्रो [८]बृद्धि गर्ने, [९]कामधेनु सरी हुने ।

सृष्टिको आदिमा यज्ञका साथसाथै प्रजालाई उत्पन्न गरेर ब्रह्माले

---

१. काम न गर्नु । २. कर्तव्य कर्म । ३. खान पीन आदिले प्राण राख्ने काम । ४. फलको इच्छा नलिई गरिने यज्ञको कर्म । ५. फलको चाहना ।६. जगत्कामानिसलाई । ७. सृष्टि गरी । ८. उन्नति गर्ने । ९. इच्छामाफिक फल दिने ।

तिनीहरूसँग भने- 'यस यज्ञको द्वारा वृद्धि होला, यो यज्ञतिम्रो कामधेनु होस' अर्थात् - यो तिम्रा इच्छा-माफिक फल दिनेवाला होस् ।।

देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ।।११।।

[१]यज्ञले देवता [२]मान उन्ले तिम्रो गरून् भलो ।
[३]अन्योन्य यो भलाईले श्रेय मिल्ला पछी ठुलो ।"

तिमीहरू यस यज्ञले देवताहरूलाई सन्तुष्ट गर्दै रहू, ती देवताहरू पनि तिमीहरूलाई सन्तुष्ट गर्दै रहून् , यसरी परस्परमा सन्तुष्ट गराउँदै दुवैथरीले कल्याण प्राप्त गर ।।

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ।।१२।।

यज्ञले खुस भै देव देलान् [४]इच्छित भोग ति ।
उन्मा त्यो क्यै नटक्र्याई भोग्ने हो चोर दुर्मति ।।

किनभने यज्ञले सन्तुष्ट भएर देवताहरू तिम्रा इच्छामाफिकका भोग तिमीहरूलाई दिनेछन् , उनीहरूले दिएको चीज उनैलाई केही समर्पण नगरेर जो खालि आफू मात्र उपभोग गर्दछ, त्यो साँच्चि नै चोर ठहर्दछ ।।

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्विषैः ।।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।।१३।।

यज्ञै गरी शेष[५] खाने योगीका पाप छुट्दछन् ।
आफ्नै-निति [६]पाक गर्ने पापी हुन, पाप भोग्दछन् ।।

---

१. श्रोत-स्मार्त यज्ञकर्म, चातुर्वर्ण्यका आफ्नो अधिकारले प्राप्त सब कर्मरव्यवहारिकखानपीन लगायतकर्मरूप यज्ञले। २. रिझाऊ। ३.परस्पर। ४. इच्छा गरिएका । ५. बाँकी रहेको अमृतरूप अन्न । ६. पकाउने ।

यज्ञ गरेर शेष बचेको भागलाई ग्रहण गर्ने (खान लिने) सज्जनहरू सब पापहरूबाट मुक्त हुन्छन् , परन्तु यज्ञ नगरेर केवल आफ्नै निमित्त जो अन्न पकाउँछन् , ती पापीहरूले पाप नै खान्छन् ।।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।।१४।।

जन्मन्छन् अन्नले [1]प्राणी, अन्न उम्रन्छ [2]वृष्टिले ।
यज्ञले वृष्टि बर्सन्छ, यज्ञ चल्दछ [3]कर्मले ।।

यावत् प्राणीहरूको उत्पत्ति अन्नबाट हुन्छ अन्न मेघबाट उत्पन्न हुन्छ, मेघ (वर्षा) यज्ञ बाट उत्पन्न हुन्छ, और यज्ञको उत्पत्ति कर्मबाट हुन्छ ।।

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माऽक्षरसमुद्भवम् ।।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।।१५।।

हुन्छन्[4] प्रकृतिले कर्म, त्यों ता ईश्वरबाट छ[5] ।
तस्मात् [6]सर्वगत यो ब्रह्म यज्ञमा नित्य बस्दछ ।।

कर्मको उत्पत्ति ब्रह्मबाट अर्थात् प्रकृतिबाट भएको छ, औ त्यो ब्रह्म अक्षरबाट (परब्रह्मबाट) भएको छ, यसैले यो संझ कि, सर्वगत अर्थात् सर्वव्यापी ब्रह्म ने यज्ञमा सदा सर्वदा रहेको छ ।

एवं प्रवर्तितं चक्रंनाऽनुवर्त्तयतीह यः ।।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति ।।१६।।

[7]ब्रह्म-चालित यो [8]चक्र छोड़ी जो देह भर्दछ ।
[9]अघायु [10]इन्द्रिया-ऽऽरामो त्यो पापी व्यर्थ बाँच्दछ ।।

---

१. जीवधारी। २. पानी पर्नाले ३. काम गर्नाले । ४. त्रिगुणा प्रकृतिले । ५. हुन्छ (उत्पन्न हुन्छ)। ६. सर्वव्यापी । ७. ब्रह्माले चलाएको । ८. सिलसिला । ९. पापमय जिन्दगी भएको । १०. मोजमा लाग्ने ।

हे पार्थ! यस तरहले जगत् धारणका निमित्त ईश्वरले चलाएका कर्मयज्ञको चक्रलाई जसले यस जगत्मा पछि पनि चलाओइन, त्यसको आयु पापरुप छ, त्यस इन्द्रिय, लंपटको अर्थात् देवताहरूलाई नदिएर आफै मात्र खाने मानिसको जीवन (जिन्दगी) व्यर्थ छ ।

ज्ञानीलेपनी निष्कामले कर्म गर्नु-

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।।
आत्मन्येव च सन्तुष्टतस्य कार्य न विद्यते ।।१७।।

आत्मस्वरूपमा प्रेमी, तृप्त आत्मस्वरूपमा ।
जो आत्मामा छ सन्तुष्ट, त्यस्को के बाँकि लोकमा[1] ।।

परन्तु जुन मनुष्यलाई केवल आत्मामा नै प्रीति, आनन्द र सन्तोष पनि छ त्यसका निमित्त खुद आफ्नो केही पनि कर्तव्य-कर्म (गर्नुपर्ने काम) बाँकी रहेको हुँदैन ।

नैव तस्य कृतेनाऽर्थो नाऽकृतेनेह कश्चन ।।
न चाऽस्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।।१८।।

त्यस्ले छोडोस् , गरोस् कर्म लोकमा के प्रयोजन ।
प्राणी सबैमा त्यस्को ता अड्का के छ र ? अर्जुन !

यस लोकमा कुनै काम गर्नाले या नगर्नाले पनि उसलाई मतलब छैन; औ सब प्राणीहरूमा त्यसको केही पनि आफ्नो मतलब अड्के हुँदैन, अर्थात् - मोक्षका निमित्त उसले कसैको आश्रय लिनुपर्दैन ।।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म-समाचर।।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ।।१९।।

---

१. यस संसारमा ।

तस्मात् फलेच्छा नलिई [1]स्वकर्तव्य सधैं गर ।
फल छोडी, गरी कर्म मोक्ष पाउँछ लौ नर ।।

ज्ञानी पुरूष यसरी केहीको पनि अपेक्षा राख्दैन, यस कारण तिमी पनि फलको आसक्ति छोडेर आफ्नो कर्तव्य कर्म सधैं गर्ने गर; किनभने, आसक्ति छोडेर कर्म गर्ने मनुष्यलाई परमगति प्राप्त हुन्छ (मोक्षमिल्दछ) ।।

लोक संग्रहका निमित्त कर्मगर्नु-

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।।
लोकसंग्रहमेवाऽपि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ।।२०।।

जनकादि सबै मुक्त भए कर्म गरीकन ।
लोकसंग्रह[2] देखेर कर्म नै गर अर्जुन ! ।।

जनक आदि महात्मा पुरूषहरूले पनि यस्तै प्रकार कर्म गरेर नै सिद्धि प्राप्त गरेका हुन्; यसो हुनाले लोकसंग्रहतिर दृष्टि दिएर पनि तिमीले कर्म गर्नु नै उचित छ ।।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।।
स यत्प्रमाणं कुरूते लोकस्तदनुवर्तके ।।२१।।

जो जस्तो [3]श्रेष्ठले गर्छ त्यै त्यै गर्छ अरू जन ।
श्रेष्ठले मानिएकोमा [4]लोक लाग्छ [5]सनातन ।।

श्रेष्ठ आत्मज्ञानी कर्मयोगी पुरूष लोकमा जो कुछ गर्दछ, त्यसको देखा सिखी गरी त्यही त्यही कर्म अरू साधारण मानिस पनि गर्दछ,

---

१. स्वजातले पाएको काम । २. सारा जगत्लाई सुमार्गमा चलाउनु । ३. जानिफकार ठूलो मानिसले । ४. दुनियाँ । ५. आस्तिक ।

श्रेष्ठले (ठूलोले) जेलाई प्रमाण मानेर स्वीकार गर्दछ, तमाम दुनियाँ उसैको पछि पछि लाग्ने हुन्छ (नक्कल गर्दछ) ।।

न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।।
नाऽनवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।।२२।।

[१]गर्नुपर्ने कुनै मैले छैन कर्म [२]त्रिलोकमा।
[३]प्राप्तव्य नै छँदैछैन तैपनी छु म कर्ममा ।।

हे पार्थ ! विचार गर कि, त्रिभुवनमा नै न त मेरो केही कर्तव्य बाँकी रहेको छ, न त कुनै नपाइएको चीज पाउनालाई बाँकी छ, तैपनि म कर्म (लौकिक काम) गरिरहेकै छु ।।

यदि ह्यहं न बर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।।
मम वर्त्माऽनुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ।।२३।।

[४]सतर्क भै कर्म गर्न छोडें मैले भने सब ।
मेरै बाटो लिई कर्म छोड्नेछन् अरू मानव ।।

किनभने, यदि म आलस्य लिएर या चनाखो भएर कर्म नगरूँ ता हे पार्थ ! सारा लोक मेरै अनुगामी भएर कर्म गर्न छोड्नेछन् ।

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ।।२४।।

नासिन्छ जगतै मैले कर्म छोडिदिएँ भने !
बन्छु [५]संकरकर्ता मै, मै [६]प्रजावर्ग नासने ।।

यसरी मैले कर्म गरिनँ भने यी सबै लोक नासिनाको संभावना

---

१. गर्नालाई योग्य । २. तीनै लोकमा । ३. पाउनुपर्ने चीज । ४. चनाखो । ५. वर्णसंकर बनाउने । ६. तमाम दुनियाँ ।

हुन्छ, यसो गरेमा म वर्णसंकर बनाउने र प्रजाहरूलाई नाश गर्ने (संहारी) पनि हुन जानेछु ।।

अज्ञानीमा सदाचार-शिक्षा -

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ।।२५।।

जस्तो [१]आसक्त अज्ञानी गर्छन् [२]कर्महरू सबै ।
[३]लोकका निंतिमा ज्ञानी गरोस् उस्तै [४]अशङ्ग भै ।।

हे अर्जुन ! लोकसंग्रह गर्नको इक्ष्छा राख्ने ज्ञानी पुरूषले आसक्ति छोडेर त्यस्तै चालचलन गर्नू पर्दछ, जस्तो कि, व्यावहारिक कर्ममा आसक्त भएका अज्ञानीहरूको चालचलन हुन्छ ।

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ।।२६।।

[५]बुद्धिभेद नदेखाओस् कर्मठेकन[६] क्यै गरी ।
गराउँदै-रहोस् योगी कर्म आफै पनी गरी ।।

कर्ममा आसक्त भएका अज्ञानीहरूको बुद्धिमा ज्ञानी पुरूषले भेदभाव (भ्रम) उत्पन्न न गराओस् , आफू खुदयुक्त अर्थात् योगयुक्त भएर सब कर्म गरोस् र लोकहरूबाट पनि खुशीसाथ गराओस् ।।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ।।२७।।

---

१. फलको चाहना गर्ने। २. लोक-व्यवहारका कर्म । ३. लोकशिक्षाका लागि । ४. निष्कामना लिएर । ५. बुद्धिमा यो हो कि यो हो भन्ने दोधार । ६. लौकिक कर्ममालागेका जनलाई ।

गुण जो छन् प्रकृतिका तिनैले कर्म चल्दछ ।
[1]अहन्ता, [2]मूढ, [3]जीवात्मा [4]'कर्ता म भनिठान्दछ ।।

प्रकृतिका सत्व-रज-तमोगुणहरूले सब प्रकारका कर्म भइरहन्छन्; परन्तु अहङ्कारले मोहित, अज्ञानी, पुरूष ठान्दछ कि, 'म कर्ता हुँ' ।।

तत्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ।।२८।।

जो 'मदेखी कर्म, गुण भिन्न छन्' भनि जान्दछ,
त्यो [5]'गुणै गुणमा खेल्छन्' भनी आसक्ति छोड्दछ ।।

परन्तु हे महाबाहु, अर्जुन! गुण र कर्म यी दुवै मबाट भिन्न (अलग) छन्' यस्तो तत्व जान्ने, ज्ञानी पुरुष गुणहरुको यो खेल तमाशा आपसमा भइरहेको छ, भन्नेठानी तिनमा आसक्त हुँदैन ।।

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत ।।२९।।

[6]गुणसंमूढ अल्पज्ञ [7]फस्तछन् [8]गुणकर्ममा ।
[9]विज्ञले मूर्ख तिन्लाई [10]नचलाउनु लोकमा ।।

प्रकृतिका गुणले बहकिएका जनहरू गुण र कर्महरूमा नै आसक्त रहन्छन्; यिनी असर्वज्ञ र मन्द जनहरूलाई सर्वज्ञ पुरुषले कर्मत्यागबाट कुनै अनुचित मार्गमा लगाएर नडगाइदेओस् ।।

---

१. अहंकारलेढाकिएको । २. अज्ञानी । ३. जीवधारी । ४. गर्नेवाला ।५. सत्वादि गुण । ६. प्रकृति-गुणले बेहोस । ७. लागिपर्छन् । ८. फल चाहने कर्ममा । ९. सब कुरा जानने मानिसले । १०. विचलित नगराउनु ।

ईश्वरार्पण-बुद्धिले कर्म गर्नु-

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याऽध्यात्मचेतसा ।।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ।।३०।।

[1]अध्यात्म-बुद्धिले पार्थ! [2]अर्पी कर्म सबै ममा।
फलेच्छा [3]ममता छोडी बेफिक्री लड युद्धमा ।।

यस निमित्त हे अर्जुन! ममा नै अध्यात्मबुद्धिले सब कर्महरुलाई संन्यास अर्थात् अर्पण गरेर, औ फलको आशा र ममतालाई छोडेर, तिमि निश्चिन्त भई युद्ध नै गर ।।

पूर्वोक्त कर्म गर्नें र न गर्नेको फल-

ये मेमतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ।।३१।।

[4]श्रद्धालु भै नली [5]ईर्ष्या, यो मेरो मत धारण ।
जो गर्छन् तिनका पार्थ! छुट्तछन् [6]कर्म-बन्धन ।।

जो श्रद्धावान पुरुष दोष नखोजेर मेरो यस मतको अनुसार चलनवर्तन गर्दछन् , ती पनि कर्मबाट अर्थात् कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन्छन् ।।

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नाऽनुतिष्ठन्ति मे मतम् ।।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ।।३२।।

ईर्ष्याले मत यो मेरो गर्दैनन् जुन धारण ।
बेहोशी, मुर्ख, ती सारानासिन्छन् जान अर्जुन !

परन्तु, जो दोषदृष्टिले शंकाहरु गरेर, मेरो यस मतको अनुसार

---

१. परमात्मामा रहेको समताबुद्धिले । २. अर्पण गरी । ३. मेरो हो भन्ने बुद्धि । ४. श्रद्धा राख्ने । ५. द्वेष । ६. पुण्यपापरूपी बन्धन ।

चल्दैनन् , ती सब ज्ञानविमूढ अर्थात् पक्कै मूर्ख अविवेकीहरुलाई नासिए भनी ठान ।।

प्रकृति-स्वभावनै जबर्जस्ति छ -

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।।३३।।

चल्छन् ज्ञानी पनी पार्थ! आफ्नै [1]प्रकृतिमाफिक,
[2]प्राणी-प्रकृतमै [3]प्राणी, के गर्ला [4]निग्रहादिक ?

ज्ञानी पुरुष पनि आफ्नो प्रकृतिको अनुसारनै चल्दछ, सबै प्राणी आफ्ना प्रकृतिको अनुसारै चल्दछन् भने, त्यहाँ निग्रह अर्थात् जबर्ददस्तीबाट के हुन सक्ला? ।।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्याऽर्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ।।३४।।

छन् [5]अर्थमा इन्द्रियका [6]रागद्वेष खडा भनी ।
नपरोस् वशमा तिन्को आत्माका शत्रु हुन् तिनी ।।

चक्षुरादि इन्द्रिय र तिनका रूपादि विषयहरूमा प्रेम र द्वेष यी व्यवस्थित अर्थात् स्वभावैले रहने हुन्छन् , प्रेम र निन्दाको वशमा पर्न हुँदैन, किनभने, मानिसका ती मुख्य शत्रु हुन् ।।

अरुभन्दा स्वधर्मनैश्रेष्ठछ -

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।।३५।।

---

१. स्वभाव अनुसार । २. प्राणीको सवभावमा । ३. सब जीवधारी । ४. जबर्दस्ती रोकावट । ५. विषयमा । ६. तारीफ र निन्दा ।

[१]राम्रो अरू धर्मभन्दा, दोषी श्रेष्ठ छ आफनू ।
मर्नू स्वधर्ममै श्रेय, [२]अर्कोमा डर राखनू ।।

पराईका धर्मको आचरण सहजै (सुखपूर्वक) गर्न सकिन्छ भने पनि, त्योभन्दा आफ्नो धर्म अर्थात् चातुर्वर्ण्य-विहीत कर्म नै ज्यादा श्रेयस्कर छ, चाहे त्यो विगुण अर्थात् दोषयुक्त पो किन नहोस् ? स्वधर्मको अनुसार चलदामा मरिन्छ भने पनि उसमा कल्याण छ; परन्तु परधर्म भयङ्कर हुन्छ ।।

पापमा लगाउने कोहो -

अर्जुन उवाच-

अथकेन प्रयुक्तोऽयं पापं चरित पूरुषः ।।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय! बलादिव नियोजितः ।।३६।।

कृष्ण! कस्को [३]प्रेरणाले पाप गर्दछ पूरुष।
जबर्जस्ती लगाए झैं गरी भै भित्र [४]नाखुस? ।।

अर्जुनले सोधे - हे वृष्णिकुलमा उत्पन्न भएका श्रीकृष्ण! अब यो बताउनुहोस् कि मनुष्य आफ्नो इच्छा न रहेमा पनि कसका प्रेरणाले जबर्जस्ती धोक्याएर लगाइएको जस्तो भएर पाप कर्म गर्द छ? ।।

पापवृत्तिको कारण-

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ।।३७।।

---

१. निर्दोष । २. विधर्ममा । ३. करलगाइले । ४. बिराजी ।

[१]काम यै हो, [२]क्रोध यै हो, यो [३]रजोगुणजन्य छ ।
यो [४]संहारी महापापी ज्ञानको शत्रु बन्दछ ।।

भगवान्‌ले बताउनुभयो यस विषयमा यो संझ कि, रजोगुणबाट उत्पन्न भएको, जत्ति पाए, पनि तृप्त नहुने, महापापी, यो काम वा क्रोध नै जबर्जस्त मुख्य शत्रु हो ।।

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।।
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ।।३८।।

ऐना मयलले आगो धुँवाले: गर्भ सालले ।
ढाकिन्छ जसरी, त्यस्तै यो ढाकेको छ तेसले ।।

जसरी धूवाले आगो, धूलोले ऐना सालले गर्भ ढाकिएर रहन्छ, त्यस्तै त्यसले (कामले) यो (ज्ञान) ढाकिएको छ ।।

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।।
कामरूपेण कौन्तेय! दुष्पूरेणाऽनलेन च ।।३९।।

ज्ञानीको [५]सर्वदा वैरी, अग्निरुप, [६]सुदुभर ।
कामीले ज्ञानको रूप छोपेको छ सबैतिर ।।

हे कुन्तीपुत्र अर्जुन ! ज्ञानीको यो कामरूपी नित्य-बैरी कहिल्यै पनि तृप्त नहुने आगो नै हो । यसले साराको ज्ञानलाई छोपिराखेको छ ।।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याऽधिष्ठानमुच्यते ।।
एतैर्बिमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनाम् ।।४०।।

---

१. आसक्ति । २. रिस । ३. रजोगुणबाट उत्पन्न । ४. स्वाहा पारादिने । ५. सबै कालमा । ६. कहिल्यै नअघाउने ।

कामका घर हुन् पार्थ ! मन, बुद्धि र इन्द्रिय ।
यिनेले ज्ञान छोपी यो मोह गर्दछ निश्चय ।।

इन्द्रिय, मन र बुद्धि-यी तीनलाई यसको अधिष्ठान अर्थात् घर हो भनेर बताउँ छन् । यिनैको आश्रयले ज्ञानलाई ढाकेर त्यसले मनुष्यलाई मोहमा फसाउँछ ।।

इन्द्रियहरू रोकी कामनालाई मार्नू -

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ! ।।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ।।४१।।

तसर्थ पहिले पार्थ ? रोकी [1]सकल इन्द्रिय ।
ज्ञान-विज्ञानको वैरी, यो पापीको गर [2]क्षय ।।

हे भरतकुलमा श्रेष्ठ, अर्जुन ! यस कारण पहिले इन्द्रियहरूलाई संयमन (रोकावट गरेर, ज्ञान(अध्यात्मज्ञान) र विज्ञान (परमात्मविषयक विशेष ज्ञान) लाई नाश गर्ने यस काम, पापीलाई ''प्रजहि'' मार अथवा 'प्रजहिहि'' त्याग गर ।।

इन्द्रियका श्रेष्ठताको क्रम-

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ।।४२।।

पर इन्द्रिय छन् भन्छन् तीभन्दा मन हो पर ।
त्योभन्दा पर हो बुद्धि, त्योभन्दा [3]ब्रह्म झन् पर ।।

---

१. सारा । २. नाश । ३. यहाँ श्रीशंकराचार्य आदि सब आचार्यको यही मत छ, एक रामानुआचार्य मात्र प्रकरणले 'सः' को 'काम' अर्थ गर्दछन् ।

भन्दछन् कि स्थूल बाह्य-पदार्थहरूको ठेगानाबाट ती पदार्थलाई जान्ने इन्द्रियहरू पर (टाढा) छन् इन्द्रियहरूभन्दा पर मन छ, मनभन्दा पनि पर निश्चयात्मक बुद्धि छ,और जो बुद्धिभन्दा पनि पर छ, त्यो आत्मा (ब्रह्म) हो ।।

आत्मज्ञान द्वारा इन्द्रियको रोकावट -

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ।।
जहि शत्रुं महाबाहो ! कामरूपं दुरासदम् ।।४३।।

बुद्धिभन्दा परै ब्रह्म जानी, रोकी स्वयं मन ।
[1]कामरूपी, [2]दुरासाध्य, बैरीको गर [3]छेदन ।।

हे महाबाहो, अर्जुन ! यस प्रकारसँग जो बुद्धिभन्दा पनि पर छ, त्यस ब्रह्मलाई पहिचानेर, आफूले अन्तःकरणलाई रोकी (स्थिर गरी) बलियो, हटाइ न सक्नु कामरूपी शत्रुलाई तिमि नाश गर । (१६२)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'कर्मयोग' तृतीय अध्यायः समाप्त ।

१. आसक्तरूपी । २. हटाउन मुश्किल । ३. काट्नु ।

ॐ

श्रीमद्‌भगवद्‌गीता

कोमलगीता

ज्ञानकर्मसंन्यास-योग ४

कर्मयोगको परंपरा-

श्रीभगवानुवाच-

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ।।१।।

[१]अघि [२]अव्यय यो [३]योग मैले श्रीसूर्यमा कहें।
सूर्यले [४]मनुमा त्यस्तै, [५]उन्ले [६]इक्ष्वाकुमा कहे ।।

भगवान्ले भन्नु भयो-त्रिकालमा नै अबाधित र नित्य यो कर्मयोगमार्ग मैले सृष्टि को आदिमा सूर्यलाई बताएको थिएँ, उनले आफ्ना छोरा मनुलाई र मनुले पनि आफ्ना छोरा राजा इक्ष्वाकुलाई यस योगको उपदेश (शिक्षा) गरेका थिए ।।

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ।।२।।

परंपराले यो योग, जाने [७]राजर्षिले अनि ।
त्यो योग अहिले धेरै कालले नासियो पनि ।।

१.सृष्टिको आरंभमा । २.कहिल्यैननासिने । ३.कर्मयोग । ४.आदि राजमनुमा । ५.मनुले । ६.रामचन्द्रका पूर्व पुरुखामा । ७.निमि जनक आदि राजर्षिले ।

हे परन्तप ! यस्तै परंपराले प्राप्त भएको यो कर्मयोगलाई निमि आदि राजर्षिले पनि जानेका थिए; परन्तु धेरै काल भएकोले यस लोकमा त्यही योग नष्ट भयो अर्थात् लुप्तप्राय: भइसक्यो ।।

स एवाऽयं मया तेऽद्य योग: प्रोक्त: पुरातन: ।।
भक्तोऽसि में सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ।।३।।

तिमी भक्त [१]सखा जानी उही योग [२]पुरातन ।
बताएँ अहिले मैले, यो [३]रहस्य छ उत्तम ।।

सब रहस्यमा उत्तम रहस्य संझेर, उही पुरानो योग अर्थात् कर्मयोग-को मार्ग यस बखत तिम्रो अगाडि वर्णन गरेको छु. तिमी मेरा भक्त र सँगी हुनाले यस्तो गोप्य कुरा तिमीलाई बताएको हुँ ।।

ईश्वरको आफ्नै मायाले जन्म-

अर्जुन उवाच-

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत: ।।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानीति ।।४।।

[४]वरै हजूरको जन्म सूर्यको जन्म त्यो [५]पर ।
भन्नुभो पहिले भन्ने जानूँ कसरि आखिर ? ।।

अर्जुनले सोधे-हजूरको जन्म हाल यहाँ भएको छ, और सूर्यको जन्म यसभन्दा धेरै पहिले भइसकेको छ, अब यस्तो दशामा तपाईंले यो योग पहिले सूर्यलाई बताउनुभयो भन्ने कुरा म कसरी जानूँ (पत्याऊँ) ? ।।

---

१. सँगी दोस्त । २.पुरानो । ३.सिविमिती कसैले नजानिने । ४.हालै द्वापरयुगमा । ५.अघि कहिले हो, कहिले हो ।

श्रीभगवानुवाच-

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चाऽर्जुन ! ।।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ! ।।५।।

मेरा तिम्रा जन्म धेरै, बितेका छन् [१]परन्तप ?
जानेको छु सबै मैले, जान्दैनौ तिमीले सब ।।

भगवान्ले भन्नुभयो-हे परन्तप, अर्जुन ! मेरा र तिम्रा अनेक जन्म भइसकेका छन् । म ती सब जान्दछु, औ तिमी ती जन्म जान्दैनौ । यत्ति तिम्रो र मेरो फरक छ ।।

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ।।६।।

[२]अनाशी छु, [३]अजन्मा छु, [४]सर्वेश्वर पनी म छु,
रही आफ्नी [५]प्रकृतिमा [६]मायाले जन्म धर्दछु ।।

म सब प्राणीहरूको स्वामी र जन्म-रहित छु, यद्यपि मेरो आत्मस्वरूप मा कहिल्यै पनि व्यय अर्थात् विकार हुँदैन, तथापि आफ्नै प्रकृतिमा अधिष्ठित भएर म आफ्नै मायाले जन्म लिंदैगर्दछु ।।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ।।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ।।७।।

जहिले धर्मको [७]ग्लानि, पापको [८]वृद्धि देख्दछु ।
त्यसै वखतमा पार्थ ! [९]अवतार म गर्दछु ।।

---

१. शत्रुलाई ताप दिलाउनेवीर । २. कहिल्यै नमासिने । ३. कहिल्यै नजन्मने । ४. सबको स्वामी । ५. स्वभावमा । ६. इच्छा कल्पनाले । ७. घटती । ८. बढ्ती । ९. देहो धारण ।

हे भारत ! जहिले-जहिले धर्मको ग्लानि हुन्छ औ अधर्मको प्रबलता फैलिन्छ, त्यही त्यही बखतमा म खुद आफैले जन्म अर्थात् अवतार लिने गर्दछु ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।।८।।

हरेक [१]युगमा साधु-[२]रक्षा, दुष्ट-[३]विनाशन ।
धर्मको [४]स्थापना गर्न, हुन्छु [५]उत्पन्न अर्जुन ? ।।

साधूहरूको रक्षाका निमित्त, दुष्टहरूलाई नाश गर्नाका निमित्त र युगयुगमा अर्थात्हरेक युगमा धर्मस्थापन गर्नाको निमित्त पनि म जन्म (अवतार) लिनेगर्छु ।।

तत्व जान्नाले ईश्वरप्राप्ति-

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ।।९।।

[६]दिव्य मेरो जन्म कर्म, [७]तत्त्वले जुन जान्दछ ।
मरेपछि जन्मदैन, मैमा त्यो मिल्न आउँछ ।।

हे अर्जुन ! यस प्रकारका मेरा दिव्य जन्म र दिव्य कर्मको तत्त्वलाई जो जान्दछ, त्यो पुरुष शरीर त्यागेपछि फेरि जन्म नलिई, मसित नै आएर मिल्दछ ।।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।।१०।।

---

१. सत्य-त्रेता-द्वापर-कलि-यी चार युगमा । २. सज्जनहरूको रक्षा । ३. दुष्टहरूको नाश । ४. बचावट । ५. प्रादुर्भाव । ६. अलौकिक । ७. ठीक तवरले ।

छोडी [1]राग-भय-क्रोध, मैमा [2]आश्रित, [3]मन्मय ।
धेरै, ज्ञान-तपः-[4]शुद्ध भएका छन् ममा [5]लय ।।

प्रीति, भय र क्रोधबाट छुटकारा पाएका, मत्परायण र मेरै आश्रयमा आएका, अनेक यस्तै ज्ञानरूप तपस्याले शुद्ध भएर मेरै स्वरूपमा आई मिलिसकेका छन् ।।

अरू रीतले देवताको उपासना-

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।।
मम वर्त्माऽनुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ।।११।।

जो जस्तो [6]भाव ली आऊन् तिन्मा त्यस्तै म बन्दछु ।
सबै मानिसले पार्थ ! [7]अनुगम्य [8]सदा म छु ।।

हे पार्थ ! जुन पुरूषहरू मलाई जस्तो प्रकारले भज्छन् , तिनलाई म उस्तै प्रकारका फल दिन्छु । त्यसो हुनाले जतानतैबाट पनि मनुष्य मेरै मार्गको पछि पछि आइपुग्दछ ।।

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।।१२।।

कर्मको सिद्धिका निति गर्दछन् देव-[9]पूजन ।
मिल्छ यो लोकमा चाँडै त्यो कर्मफल आर्जुन ।।

कर्मबन्धनका नाशनिमित्तको कर्म होइन कि केवल कर्मफलको

---

१. प्रेम-डर रिस । २. आश्रय गर्ने । ३. मलाईक अरू नचिताउने । ४. ज्ञान र तपस्याले पवित्र । ५. लीन (मिलेका) । ६. भक्ति-अभिप्राय । ७. अनुसरण गरिने । ८. सधैं । ९. देवताको पूजा ।

इच्छा गर्नेहरू कर्मको फल चाहेर देवताहरूको पूजा गर्दछन् । यो ठीक छ, किनभने मनुष्यलोकमा कर्मको फल बहुतै चाँडो पाइन्छ ॥

तत्वज्ञानाले कर्मका बन्धनको नाश-

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

चार वर्ण रचें मैले [1]गुण-कर्म-विभागले ।
[2]कर्ता छु तपनी त्यसको [3]अकर्ता छु म [4]तत्वले ॥

मैले गुण र कर्मको विभाग गरेर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र-यी चार वर्ण रची व्यवस्था गरेको छु । यो तिमीले याद राख कि, त्यसको कर्ता पनि म हुँ, औ अकर्ता अर्थात् त्यसलाई नबनाउने अव्यय पनि म हुँ ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

न कर्मफल चाहन्छु न मलाई कर्म [5]लाग्दछन् ।
जान्दछ मलाई जो यस्तो त्यसका [6]कर्मादि छुट्दछन् ॥

मलाई कर्मको लेप अर्थात् बन्धन हुँदैन, किनभने, कर्मका फलमा मेरो इच्छा छैन । जो मलाई यस प्रकारको जान्दछ, त्यसलाई कर्मको बन्धन(जन्म-मरणादि) हुँदैन ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

---

१. गुण र कर्म अलग गरेर । २. सृष्टिकर्ता । ३. कर्ताजस्तो भएर पनि वास्तविक नहुने । ४. वास्तविक । ५. लिप्त हुन्छन् । ६. कर्मबन्धनहरू

यस्तै संझी गरे कर्म पहिलेका [1]मुमुक्षुले ।
तसर्थ गर त्यै कर्म गरे जो [2]धरपूर्वले ।।

यो कुरा जानेर पहिलेका मुमुक्षु अर्थात् मुक्ति चाहना गर्नेहरूले पनि कर्म गरेका थिए । यस निमित्त, मूर्व पुरूषहरूले गरिएका अतिप्राचीन कर्म नै तिमी पनि गर ।।

कर्म अकर्म र विकर्मको भेद

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।।१६।।

हुन्छन् [3]कवि पनि [4]मुग्ध [5]कर्माऽकर्म-विवेकमा ।।
त्यै कर्म भन्छु जो जानी पर्दैनौ [6]पापगर्तमा ।।

यस विषयमा ठूला ठूला विद्वान्हरूलाई पनि भ्रम हुन्छ कि, कुन कर्म हो? और कुन अकर्म हो ? यसैले त्यस्तो कर्मतिमीलाई बताउँछु कि जसलाई जानिलिनाले तिमी पापबाट मुक्त हुने छौ ।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ।।१७।।

[7]तत्त्व के [8]कर्मको ? फेरि [9]विकर्म र [10]अकर्मको ।
जान्नुपर्दछ यो तत्त्व [11]अगाध छ गति [12]कर्मको ।।

---

१. मुक्ति चाहनेहरूले । २. पूर्व-पुरुषले । ३. विद्वान्हरू । ४. अलमल्ल । ५. कर्म र अकर्म छुट्याउनमा । ६. पापको खाडलमा ।
पाठान्तर - कर्माऽकर्म नजानेर विद्वान् पनि मुग्ध छन् ।
त्यै कर्म भन्छु जो जान्दा मिल्छ [illegible] ।
७. रहस्य । ८. शास्त्रविहित कर्मको । ९. शास्त्रनिषिद्ध कामको । १०. कर्मनहुनुको । ११. धेरै गहिरो छ । १२. कामको ।

कर्मको गति गहन(जटिल) छ, यसो हुनाले 'कर्म के हो ? विकर्म अर्थात् विपरीत कर्म (पापकर्म) के हो ? अकर्म अर्थात् कर्म नगर्नु के हो ? यो सब राम्ररी बुझ्नुपर्दछ।।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ।।१८।।

अकर्म कर्ममा जस्ले देख्छ कर्म अकर्ममा ।
त्यही हो [1]बुद्धिमान् योगी, त्यै कर्ता सर्वकर्ममा ।।

कर्ताका भावको अनुसार कर्ममा अकर्म र अकर्ममा कर्म पनि जसलाई देखा पर्दछ, त्यो पुरूष सब मनुष्यमा ज्ञानी र त्यही युक्त अर्थात्- योगयुक्त औ संपूर्ण कर्म गर्ने पनि ठहर्दछ, (अर्थात् - कर्म गरिरहे पनि आसक्ति नलिई गर्ने हुनाले कर्ममा 'अकर्म' र कर्म नगरिरहे पनि इन्द्रियहरूबाट स्वभावैले एक एक कर्म भइरहेकाले 'कर्म' देख्ने अर्थात्- 'म केहि गर्दिन' संझेर आसक्ति छोडी कर्म गर्ने पुरूष ज्ञानी, योगी र सबै कर्म गर्ने ठहर्दछ तापनि भाव बढिया हुनाले कर्मका बन्धन पाउँदैन) ।।

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।।१९।।

जो कर्मको शुरू गर्छ [2]काम-संकल्प-वर्जित ।
[3]ज्ञानले कर्म पोलेको त्यही हो योग्य [4]पण्डित ।।

जसका समारंभ अर्थात् उद्योगहरू फलको इच्छाबाट रहित छन् र जसका कर्म ज्ञानरूपी अग्निरूपले भस्म भएका छन्, त्यसतो पुरूषलाई नै ज्ञानी पुरूषहरू 'पण्डित' भनेर बताउँदछन्।।

---

१. कर्मयोगी । २. फलको चाहनेवाला रहित । ३. ज्ञानरूपी अग्निले । ४. सत् र असत् छुट्याउन सक्ने बुद्धि भएको ज्ञानी ।

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ।।२०।।

छोडी [1]कर्मफलासक्ति, जो छ [2]तृप्त, [3]निराश्रय ।
त्यो गरोस् तापनी कर्म केही गर्दैन निश्चय ।।

कर्मफलको आसक्ति छोडेर जो संधै तृप्त र निराश्रय छ अर्थात् जो पुरुषकर्मफलका साधनको आश्रय गर्ने यस्तो बुद्धि राख्दैन कि फलानो कार्यको सिद्धिका निमित्त फलानो काम गर्दछु, तव भन्नुपर्दछ कि, त्यसले कर्म गर्न लागिरहेको भए पनि केही पनि गरेको ठहर्दैन ।।

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्पिषम् ।।२१।।

चित्त बाँधी, फलासक्ति नली, छोडी [4]परिग्रह ।
देहले [5]कर्म गर्दैमा पापको हुन्न [6]निग्रह ।।

फलको कामना (वासना) छोड्ने चित्तलाई संयमन गर्ने र सारा संगलाई त्याग गर्ने यस्तो पुरुष, शरीर अर्थात् शरीर याकर्मेन्द्रियहरूबाट कर्म गर्दैमा पापभागी हुँदैन ।।

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ।।२२।।

जो जे मिले पनि सन्तुष्ट, [7]द्वन्द्व-मात्सर्यशून्य छ ।
असिद्धि-सिद्धि [8]सम छ कर्मले त्यो [9]अबद्ध छ ।।

---

१. कर्मफलको कामना । २. परिपूर्ण । ३. यो मतलबले यो कर्म गर्छु भन्ने बुद्धि नलिने । ४. सङ्ग । ५. कर्मेन्द्रियहरूले गरिने कर्म । ६. सम्बन्ध । ७. सुखदुःखका जोडी र रिस नभएको । ८. बराबर । ९. बन्धनले रहित ।

संयोगवशले जो कुछ आईपर्दछ त्यसैमा सन्तोष लिने, ठण्डा-गरम, सुख-दुख आदि द्वन्द्वहरूलाई सहने, रिस नलिने औ कर्मको सिद्धि र असिद्धिमा सम भाव राख्ने पुरुष कर्म गरेर पनि तिनका बन्धनबाट (पापपुण्यबाट) बाँधिने हुँदैन ।।

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।।
यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ।।२३।।

जो [1]मुक्त [2]संग छोडेर ज्ञानमा [3]स्थिरचित्त छ ।
त्यो यज्ञकर्म गर्नेको सबै कर्म बिलाउँछ ।।

रागद्वेषले रहित, साम्यबुद्धिरूप ज्ञानमा स्थिरचित्त र केवल यज्ञकै निमित्त मात्र कर्म गर्ने, पुरुषका सारा कर्महरू (कर्मबन्धन) बिलाएर जान्छन् अर्थात् बन्धन हुँदैन ।।

थरी यज्ञ र ज्ञानयोगको श्रेष्ठता -

ब्रह्माऽर्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ।।२४।।

अर्पनु, होमिने, [4]अग्नि, [5]होम्ने यो ब्रह्म हुन् भनी ।
सर्व ब्रह्म लिई बुद्धि, ब्रह्ममा मिल्दछन् मुनि ।।

अर्पण अर्थात् हवन गर्ने क्रिया ब्रह्म हो, हवि अर्थात् होमिने द्रव्य ब्रह्म हो ब्रह्म रूप अग्निमा ब्रह्म ले नै हवन गरिएको छ, यस प्रकारसँग जसका बुद्धिमा सबै कर्महरू ब्रह्ममय छन्, उसलाई ब्रह्म नै मिल्छ ।।

---

१. साम्य बुद्धि भएको पुरुष । २. आसक्ति । ३. एकाग्रचित्त । ४. आगो । ५. होम गर्ने ।

दैवमेवाऽपरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ।।२५।।

देवोद्देश्य गरी कोही, योगी ता यज्ञ गर्दछन् ।
[1]ब्रह्माग्निमा पनी कोही, [2]यज्ञैले [3]यज्ञ गर्दछन् ।

कोही कोही कर्मयोगीहरू ब्रह्मबुद्धिको सट्टामा देवता इत्यादिको उद्देश्यले यज्ञ गर्दछन् ,कोही योगी पूर्वोक्त प्रकारले यज्ञादि सब कर्म, यज्ञरूप उपायको द्वारा ब्रह्मरुप अग्निमा हवन गरिदिन्छन् ।।

श्रोतादीनिन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ।।२६।।

कोही [4]संयम-आगोमा सारा इन्द्रिय होम्दछन् ।
कोही इन्द्रिय-आगोमा सारा विषय होम्दछन् ।

औ कोही योगी श्रोतादि अर्थात् कान, आँखा इत्यादि इन्द्रियहरूलाई संयमरुप अग्निमा होम गर्दछन् (रोक्तछन्), अरू कोही योगी इन्द्रियरूप अग्निमा इन्द्रियका शब्द आदि विषयलाई होम्दछन् अर्थात् -केही कुराको पनि चाहना गर्दैनन् ।।

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चाऽपरे ।।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ।।२७।।

कोही इन्द्रियका [5]कर्म प्राणकर्म पनी सदा ।
होम्दछन् [6]ज्ञान-सन्दीप्त [7]आत्मसंयम-अग्निमा ।।

---

१. ब्रह्मरूपी आगोमा । २. यज्ञरूपी भगवान्‌का शरीरस्वरूप सारा जगत्‌का पदार्थले । ३. पूजन । ४. रोक्नुरूपी आगोमा । ५. व्यापार । ६. ज्ञानले बलेको । ७. मन रोक्नुरूप योगाग्निमा ।

अरू कुनै योगीहरू ध्येय-विषयद्वारा (ज्ञानद्वारा) प्रज्वलित, अध्यात्मरुप, योगाग्निमा ज्ञानेन्द्रियहरूका र प्राणवायुका कर्महरू (व्यापारहरूलाई) हवन गर्दछन् ।।

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ।।२८।।

धनले र तपस्याले, योगले, ज्ञानले अरू ।
कोही स्वाध्यायले यज्ञ, गर्दछन् ती [१]व्रतीहरू ।।

अरू कुनै व्रतधारी, संयमी पुरुषहरू कोही द्रव्यदान या, कोही कृच्छ, चान्द्रायण आदि तपस्यारूप या, कोही चित्तवृत्ति निवारणद्वारा समाधिरूप यज्ञ, कोही नित्यकर्मानुष्ठानरूप पठन-पाठन यज्ञ, कोही ज्ञानरूप यज्ञ इत्यादि कैयौं यज्ञहरू गर्दछन् ।।

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।।
प्राणापानगती रुद्ध्व प्राणायामपरायणाः ।।२९।।

प्राणापान-गती रोकी, [२]प्राणायामी [३]स्वदेहमा ।
[४]अपान प्राणमा होम्छन्, त्यस्तै [५]प्राण अपानमा ।।

कुनै प्रयत्नशील, तीक्ष्णव्रतधारी, प्राणायामी योगीहरु अपानवायुमा प्राणवायुको हवन गरेर, पूरक त्यस्तै प्राणमा अपानवायुको हवन गरेर रेचक र प्राण औ अपान यो दुवैको गति (आवागमन) रोकेर कुम्भक नामका प्राणायाम गर्दछन् ।।

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ।।३०।।

---

१. परमात्माको व्रत लिने । २. प्राणायाम गर्ने । ३. आफ्नु शरीरमा । ४. भित्री श्वासमा । ५. बाहिरी श्वास ।

होम्छन् अरु [1]मिताहारी प्राणमा प्राण अर्जुन ।
यज्ञ जान्ने यज्ञले नै, पाप नास्ने सबै जन ।।

अरु कुनै योगीहरू आहारलाई नियमित गरेर अन्तस्करणवृत्तिमा प्राणेन्द्रियहरुको आहुति दिन्छन् यी सबै यज्ञवेत्ता ज्ञानी यिनै यज्ञका द्वारा पापको नाश गर्दै ।।

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।।
नाऽयं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरूसत्तम ! ।।३१।।

[2]यज्ञ शेष-सुधा खाई पुग्छन् ब्रह्म [3]सनातन,
त्यस्का छैनन् [4]दुवै लोक, यज्ञ गर्दैन जो जन ।

'यज्ञशेष-रूप अमृत' खाएर, सनातन ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छन् । हे कुरूश्रेष्ठ, अर्जुन ! यज्ञहीन (यज्ञ नगर्ने) व्यक्तिका निमित्त यो अल्पसुख भएको मनुष्यलोकमा पनि सफलता प्राप्त हुँदैन भने फेरि त्यसका निमित्त परलोकमा सुख कसरी मिल्नसकला ।।

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ।।३२।।

यस्ता यज्ञहरू धेर वेदमा छन् , सबै खुला ।
ती कर्मैबाट निस्कन्छन् ,यो जानी मुक्ति पाउला ।।

यस्ता नानाप्रकारका यज्ञको वर्णन साक्षात् ब्रह्माका मुखबाट नै गरिएको हो । विचार राख कि, यी सबै यज्ञ कर्मबाट नै सिद्ध हुन्छन् ।। यो ज्ञान भएपछि तिमी मुक्त हुनेछौ ।।

---

१. परिमाणसँग खाने । २. यज्ञशेषरूप अमृत । ३. पहिलेदेखि नै भइरहेको नित्य । ४. यो लोक र परलोक ।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।।
सर्वं कर्माऽखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ।।३३।।

[१]द्रव्ययज्ञ-हरू-भन्दा, श्रेष्ठ ता ज्ञानयज्ञ छ ।
सबै किसिमको कर्म ज्ञानमा नै समाप्त छ ।।

हे परन्तप, पार्थ ! द्रव्यमय दैव आदि यज्ञभन्दा ज्ञानमय यज्ञ नै श्रेष्ठ छ, किनभने सबप्रकारका फलसहित यावत् कर्महरूको पर्यवसान (समाप्ति) ज्ञानमा नै हुन्छ ।।

ज्ञानसिक्नू र पाप पुण्यको नाश हुन्छ -

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।।३४।।

तिमीले सिक त्यो ज्ञान [२]सेवा-[३]प्रश्न-[४]प्रणामले ।
ज्ञानोपदेश गर्नेछन् ती ज्ञानी [५]तत्त्वदर्शिले ।।

यो मनमा राख कि, तिमी तत्त्वदर्शी ज्ञानीहरूको नगीच जाऊ र प्रणामप्रश्नसेवा गरेर ज्ञान सिक, तिनी तिम्रा भक्तिले प्रसन्न भएर तिमीलाई ज्ञानको उपदेश गर्नेछन् ।।

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।।३५।।

जो जान्नाले तिमी यस्तै पर्दैनौ फेरि मोहमा ।
संपूर्ण आफुमा देख्छौ, देख्नेछौ अथवा ममा ।।

---

१. धनबाट गरिने यज्ञादि । २. चाकरी । ३. सोध्नी । ४. नमस्कार (ढाउपर्नु) । ५. वास्तविक तत्व देख्ने पुरुषले ।

हे पाण्डव ! जुन ज्ञान पाएर फेरि तिमीलाई यस्तो मोह हुनेछैन, औ जुन ज्ञानको योगले सारा प्राणीलाई आफूबाट अभिन्न देखेर त्यसपछि सबैलाई ममा पनि देख्नेछौ ।।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ।।३६।।

पापीभन्दा पनी बढ्ता छौ भने पनि आखिर ।
ज्ञानरूपी [१]डुँगाले नै तरौला [२]पाप-सागर ।।

सब पापीभन्दा यदि ज्यादा नै अधिक, पापकर्म गर्ने पापी छौ भने पनि त्यो ज्ञानरूपी डुँगाको सहाराले नै तिमी पापसागरको पार जानेछौ ।।

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरूतेऽर्जुन ! ।।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरूते तथा ।।३७।।

बलेका अग्निले जस्तो काठ सारा डढाउँछ ।।
[३]ज्ञानाग्निले पनि त्यस्तै [४]साराकर्मजलाउछ ।।

हे अर्जुन ! बलेका अग्निले काठहरूलाई जसरी भस्म गर्दछ; त्यस्तै यो ज्ञानरूप अग्निले पनि सब कर्मकाई अर्थात् पापपुण्यरूप बन्धनहरूलाई जलाइदिन्छ ।।

ज्ञान प्राप्तिका उपाय-

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ।।३८।।

---

१. नाउ जहाजले। २. पापरूपी महासागर । ३. ज्ञानरूपी अग्निले ।
४. कर्मबन्धन ।

ज्ञान जस्तो कुनै छैन पवित्र यस लोकमा ।

त्यो ता [1]समयले योगी[2] आफै पाउँछ आफुमा ।।

यस संसारमा ज्ञानले समान पवित्र वस्तु अरू कुनै छैन । मोक्षको इच्छा राख्ने योगीलाई कर्मयोग सिद्ध भएपछि मौकाल्ले आफसे आफ त्यो आत्मज्ञान प्राप्त हुन आउँदछ ।।

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाऽधिगच्छति ।।३९।।

सधैं [3]तत्पर, श्रद्धालु, [4]संयमी ज्ञान पाउँछ ।

ज्ञान पाएपछि चाँडै ठूलो शन्ति उदाउँछ ।।

जो श्रद्धावान् पुरूष इन्द्रियहरूलाई वशमा गुरूजनका आज्ञाको पालन र सेवा गरी त्यही, ज्ञानको पछि लाग्दछ, त्यसले ज्ञान पाएर चाँडै नै शान्ति पाउँछ अर्थात् मुक्ति पाउँछ ।।

अज्ञश्चाऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा बिनश्यति ।।

नाऽयं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।।४०।।

[5]श्रद्धा-विहीन, अज्ञानी [6]संशयीको विनाश छ,

न त्यस्को छ दुबै लोक, न त्यस्को सुख खास छ ।

परन्तु, ज्ञान र श्रद्धा नभएको शंकाधारी पुरूष नष्ट हुन्छ । सन्देह मात्रै व्यक्तिको यो लोक वा परलोक कहीं असल हुँदैन । त्यसलाई सुख पनि मिल्दैन ।।

---

१. टाइमले । २. निष्काम कर्म गरी सिद्ध भएको पुरुष। ३. एकाग्रता लिएको ।४. इन्द्रियहरूलाई बश गर्ने । ५. श्रद्धा नभएको । ६. आहोबाहोइन भनी मनमा सन्देह लिनेको ।

दुवैयोगका आश्रयबाट युद्धोपदेश-

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञान संछिन्नसंशयम् ।।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! ।।४१।।

योगले [1]कर्म नासेको, ज्ञानले [2]नष्ट-संशय,
[3]आत्मज्ञलाई ती कर्म बन्ध छैनन् [4]धनञ्जय !

हे धनञ्जय ! जसले कर्मयोगको आश्रय गरेर ईश्वरमा कर्महरू समर्पण गरेको छ, औ ज्ञानले जसका सब सन्देह मेटिएका छन् , त्यस्तो आत्मज्ञानी पुरूषलाई कर्मका पाप-पुण्यरूप बन्धनले बाँध्न सक्दैनन् ।।

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ! ।।४२।।

[5]तस्मात् अज्ञानले [6]जन्य सन्देह मनको सब ।
[7]ज्ञान-तर्वारले काटी योग [8]ली उठ पाण्डव ! ।।

हे भारत ! यस निमित्त आफ्नो हृदयमा रहेको र अज्ञानबाट उत्पन्न भएको यो सन्देहलाई ज्ञानरूप तरवार ले काटेर कर्मयोगको आश्रय गरेर, अनि युद्धका निमित्त खडा होऊ अर्थात् तैयार होऊ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे 'ज्ञान-कर्म-संन्यास-योगोनाम' चतुर्थोऽध्यायः

इति नेपाली भाषामा कोमलगीता 'ज्ञानकर्मसंन्यासयोग' चतुर्थोऽध्याय ।।४।।

---

१. कर्मबन्धन नष्ट भएको । २. मनको मैलापन नासियेको । ३. आत्मज्ञानीलाई । ४. उत्तरकुरूबाट धन जिती ल्याउने । ५. त्यसकारणले । ६. उत्पन्न भएको । ७. ज्ञानरूपी तलवारले । ८. निष्काम कर्मयोगली ।

ॐ

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

कर्मसन्न्यास-योग ५

सन्न्यासभन्दा कर्मयोग श्रेष्ठछ-

अर्जुन उवाच-

सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण ! पुनर्योगं च शंससि ।।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ।।१।।

[1]सन्न्यास, [2]कर्म-दोटैको गर्नुभो यो [3]प्रशंसन ।
यिन्मा एकै भलो जो छ, त्यो आज्ञा होस् जनार्दन ।।

अर्जुनले सोधे-हे कृष्ण ! कहिले सन्न्यास र कहिले कर्मयोग अर्थात् कर्म गरिरहनाको मार्गलाई नै उत्तम बताउनुहुन्छ, अब मलाई निश्चय गरेर कुनै मार्गको उपदेश गर्नुहोस्, जो यी दुइमा मेरा निमित्त ज्यादा नै श्रेयस्कर (कल्याण गर्ने) हुन्छ ।

श्रीभगवानुवाच-

सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।।
तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ।।२।।

कर्मयोग र सन्न्यास दुबै छन् [4]मुक्ति-दायक ।
तर [5]सन्न्यासभन्दा त कर्मयोगै छ लायक ।।

---

१. ज्ञानयोग । २. कर्मयोग । ३. तारीफ । ४. मुक्ति दिने । ५. केही पनि कर्म नगरी हातखुट्टा बाँधेर चुपचाप रहनुरूप सन्न्यास ।

भगवान्ले भन्नुभयो-कर्मसंन्यास र कर्मयोग यी दुबै मार्ग मोक्ष प्राप्त गराउने हुँन् ; तर मोक्षतर्फको दृष्टिले दुबैको योग्यता समान भएमा पनि यो दुइमा कर्मसंन्यासभन्दा कर्मयोगको योग्यता विशेष छ ।

तत्वबाट हुने योगको एकत्व-

ज्ञेयः स नित्य संन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।।
निर्द्वन्द्वो हि माहाबाहो! सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ।।३।।

[1]संन्यासी हो उही जस्मा न ता [2]द्वेष न चाह छ ।
त्यो [3]द्वन्द्वहीन योगीको सहजै बन्ध छुट्दछ ।।

हे माहबाहु ! जो केहीको पनि द्वेष र केहीको प्रेम पनि गर्दैन, त्यस पुरूषलाई कर्म गरिरहे पनि नित्यसंन्यासी संझनुपर्दछ, किनभने जो सुखदुःख आदि द्वन्द्वधर्मबाट छुटेको होस् ता त्यो सहजैसित कर्मका सब बन्धनबाट मुक्त भएको हुन्छ ।।

साङ्ख्ययोगो पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ।।४।।

[4]सांख्य, योग पृथक् भन्ने [5]अज्ञ हुन्, विज्ञ[6] होइनन् ।
जानें राम्रो गरी यौटा दोटैको फल पाउँछन् ।।

मूर्खहरू भन्दछन् कि सांख्य (कर्मसंन्यास) र योग (कर्मयोग) भिन्न भिन्न हुन् ; परन्तु पण्डितहरू यस्तो भन्दैनन् , कुनै पनि एकको राम्रो आचरण गर्नाले दुवैको फल पाइन्छ ।।

---

१. कर्म गरे पनि खास संन्यासी । २. निन्दा रिस । ३. रिसराग माया दुःख सम्झने । ४. कर्मसंन्यास । ५. केटाकेटीका बुद्धि भएका मूर्ख । ६. विवेकी ज्ञानी पण्डित हुन् ।

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ।।५।।

सांख्यले पाइने [१]स्थान योगले पनि मिल्दछ ।
सांख्य, योग दुबै एकै जो देख्छ उहि देख्दछ ।।

जुन मोक्षस्थानमा सांख्यमत लिनेहरू पुग्दछन् , त्यहीं कर्मयोगी पनी पुग्दछन् , यस निमित्त यी दुबै मार्ग (सांख्य र योग) एकै हुन् ; जसले यस्तो जान्यो त्यसैले वास्तविक तत्त्व पनिजान्यो ।।

संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः ।।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाऽधिगच्छति ।।६।।

कर्मयोग-विना पार्थ ! हुन्छ संन्यास दुष्कर[२] ।
[३]योगयुक्त, मुनि, ज्ञानी ब्रह्म पाउँछ [४]सत्वर ।।

हे महाबाहु ! योग अर्थात् कर्मनगरी संन्यासलाई प्राप्त गर्न मुश्किल पर्दछ; जो मुनि कर्मयुक्त भयो, त्यसलाई ब्रह्म को प्राप्ति हुनामा विलंब लाग्दैन ।।

इन्द्रिय कर्म गर्नें योगी छुट्दैछ-

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।।७।।

मन, इन्द्रिय जो जित्छ, आत्मैमा सब देख्दछ ।
त्यो शुद्ध कर्मयोगी ता कर्म गर्दा [५]अलिप्त छ ।।

---

१. ब्रह्मपद । २. मुश्किलले गरीने । ३. निष्काम कर्मयोगी ।
४. चाँडो । ५. बन्धनरहित ।

जो कर्मयोगले युक्त भएको छ, जसको अन्त;करण शुद्ध छ, जसले आफ्ना मन र इन्द्रियलाई जितिलिएको छ र सब प्राणीको आत्मा नै जसको आत्मा भएको छ, त्यो योगी, सब कर्म गरोस् तापनि, कर्मका पुण्य पापबाट अलिप्त (फरक) रहन्छ ।।

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।।
पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ।।८।।

देखी, सुनी, सुँघी, छोई खाई, सास लिई, अनि ।
हिंडी, बोली, लिई, छाडी, चिंली, हेरी, सुती पनी ।।

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ।।९।।

आफ्ना काम सबै गर्छन् यी इन्द्रिय, भनीकन ।
संझेर, [१]तत्त्ववित्, [२]योगी ठानोस् 'केही म गर्दिन' ।।

योगयुक्त, तत्त्ववेत्ता पुरूषले सुझनुपर्दछ कि, 'म केही पनि गर्दिन' औ हेर्नु, सुन्नु, सुङ्नु, खानु, हिंड्नु, सुत्नु, सास फेर्नु, बोल्नु छोड्नु, पक्रनु, आँखाका पलक खोल्नु र बन्द गर्नु इत्यादिमा पनि यस्तो बुद्धिराखेर व्यवहार गरोस् कि, केवल इन्द्रियहरू आफ्ना-आफ्ना विषयहरूमा चलिरहेका छन् ।।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाऽम्भसा ।।१०।।

ब्रह्ममा कर्म अर्पेर, फल छोडी, गरी सधैं ।
लिपिन्न पापले योगी, जलले [३]पद्मपत्र झैं ।

---

१. तत्त्व जान्ने । २. कर्मयोगी । ३. कमलको पात

जुन योगी, ब्रह्ममा अर्पण गरेर आसक्तिरहित कर्म गर्दछ, त्यसलाई त्यस्तै गरी पाप टाँसिन सक्दैन, जस्तो कि कमलका पातमा पानी टाँसिदैन ।।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ।।११।।

[1]देहेन्द्रिय-मनोबुद्धि सबले कर्म केवल ।
शुद्धि-खातिरमा योगी गर्छन् छोडी सबै फल ।।

यस कारण, कर्मयोगी 'म गर्ने हुँ' भन्ने यस्तो अहंकारी बुद्धि नलिईकन खालि शरीरले, मनले, बुद्धिले र इन्द्रियहरूले पनि आसक्ति (कामना) छोडेर आत्मशुद्धिका निमित्त कर्म गरिरहन्छन् ।।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ।।१२।।

योगी छोडी कर्मफल, ब्रह्मको शान्ति पाउँछ ।
फलेच्छा ली, गरी कर्म, कुयोगी बन्ध पाउँछ ।।

जो योगयुक्त भएको छ, त्यो योगी कर्मका फल छोडेर अन्तःकरणमा पूर्ण-शान्ति पाउँदछ; जो योग युक्त छैन, त्यो कामनाले फलको विषयमा आसक्ति लिएर कर्म गर्दछ र पुण्यपापबाट बाँधिने हुन्छ ।।

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ।।१३।।

मनले कर्म छोडेको, [2]वशी, [3]देही रमाउँछ ।
नौ ढोके शहरमा न गर्छ, न गराउँछ ।।

---

१. शरीर-इन्द्रिय-मन-बुद्धि । २. वसने र इन्द्रियदमन गर्ने ।
३. जीवात्मा ।

सब कर्महरूलाई प्रत्यक्षै बाहिरी तवरबाट होइन कि, मनले मात्र संन्यास (ईश्वरमा समर्पण) गरेर, जितेन्द्रिय, देहवान् , पुरूष नौढोका भएको यो शरीररूपी शहरमा न. केही गर्दछ, न त केही गराउँदछ र आनन्दपूर्वक बसिरहन्छ ।।

कर्ता प्रकृति हो आत्मा होइन-

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ।।१४।।

लोकको [१]कर्तृता, कर्म, [२]फलसंयोग [३]वस्तुतः ।
आत्माले सृष्टि गर्दैन स्वभावैले छ यो [४]स्वतः ।।

आत्मा या परमेश्वरले जनहरूका कर्तृत्वलाई, तिनका कर्मलाई र तिनीहरूमा प्राप्त हुने कर्मफलका संयोगलाई पनि निर्माण (रचना) गर्दैन, स्वभाव अर्थात् प्रकृतिले नै सब कुछ गराउँदछ ।।

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।।
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।।१५।।

कसैको धर्म वा पाप आत्माले लिन्न अर्जुन ।
छोपी अज्ञानले ज्ञान मोहमा छन् सबै जन ।।

सर्वव्यापी परमात्माले कसैको पाप वा पुण्य पनि लिदैनन् , ज्ञानको माथि अज्ञानको पर्दा परिरहेको हुनाले (अर्थात् मायाले) सब प्राणीहरू केवल मोहमा लुटपुटिएका छन् ।।

---

१. कर्तापन । २. कर्मफल जुटाउनु । ३. वास्तविक । ४. आफसे आप प्रकट ।

अज्ञान हटेपछि पुनर्जन्म हुन्न -

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ।।१६।।

जस्को नासिन्छ अज्ञान आत्माका ज्ञानले सब ।
सूर्य झैं तिनको ज्ञान उज्यालो गर्छत्यो [१]पद ।।

परन्तु ज्ञानले जसको यो अज्ञान नष्ट भएको छ, तिनका निमित्त तिनको ज्ञानले परमार्थ तत्वलाई सूर्यकै समान प्रकाशित गरिदिन्छ ।।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायण ।।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ।।१७।।

जो त्यही तत्वमा बुद्धि, मन [२]निष्ठादि राख्दछन् ।
ज्ञानले पाप फालेका ती ज्ञानी मुक्ति पाउँछन् ।।

त्यस परमार्थ तत्त्वमा जसको बुद्धि रँगिएको छ, उहीं जसको अन्तःकरण रमाएको छ र जो तन्निष्ठ, त्यस्तै तत्परायण भएका छन्, तिनका पापहरू ज्ञानले सब धोइन्छन् र तिनीहरू फेरि जन्म लिंदैनन् ।।

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।।
शुनि चैवश्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।।१८।।

गाई, हात्ती र चाण्डाल, कुत्ता, [३]सर्वज्ञ बाहुन ।
ज्ञानीका [४]दृष्टिमा एकै ठहर्छन् बुझ अर्जुन*।।

१. मोक्षपदवी । २. स्थिति, इत्यादि । ३ सब जान्ने ज्ञानी ।
४. नजरमा

* पाठान्तर - विद्या विनयले युक्त विप्र, गो, हस्ति कुक्कुर ।
चाण्डालतकमा हुन्छन् समदर्शी यतीश्वर ।।

पण्डित अर्थात् ज्ञानीहरूको दृष्टि विद्या र नम्रता इत्यादि गुणले युक्त भएको ब्राह्मण, गाई, हात्ती, कुकुर र चाण्डाल-यी सबैका विषयमा समानै (एकनासै) रहन्छ ।।

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः।।१९।।

यहीं तिन्ले जिते [1]सृष्टि मन जो सम राख्तछन् ।
[2]समैछ ब्रह्म निर्दोषी, [3]तस्मात् ती [4]ब्रह्मनिष्ठ छन् ।।

यसै गरी जसको साम्यावस्थामा स्थिर भएको छ, तिनी यहींको यहीं नै अर्थात् मरणको प्रतीक्षा नगरेर, मृत्युलोकलाई जित्छन्, किनभने ब्रह्म निर्दोशी र सम छ, यस कारण यी साम्यबुद्धि भएका पुरुष सधैं ब्रह्ममा रहेर यसै लोकमा ब्रह्मभूत (ब्रह्मरूप) हुन्छन् ।।

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाऽप्रियम् ।।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ।।२०।।

जो प्रिया-ऽप्रिय पाएमा न खुशी, न त दिक्क भो।
[5]स्थिरबुद्धि विवेकी त्यो [6]ब्रह्मवित् ब्रह्ममा रह्यो ।।

जो प्रिय अर्थात् इष्ट वस्तु पाउँदा प्रसन्न पनि हुँदैन र अनिष्ठ आइपर्दा खिन्न पनि हुँदैन यसरी जसको बुद्धि स्थिर भएर मोहमा फसेको छैन, त्यही ब्रह्ममा रहेको भनी सझ ।।

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ।।२१।।

---

१. संसार । २. सबैमा समान छ । ३. त्यस कारण । ४. ब्रह्ममा रहेका । ५. स्थिरप्रज्ञः । ६. ब्रह्मतत्त्व जान्ने ।

[१]बहिर्विषयनिर्लोभी जो [२]आत्मसुख पाउँछ ।
त्यै ब्रह्मयुक्त योगीमा [३]अक्षय्य [४]सुख आउँछ ।।

बाह्य पदार्थहरुको इन्द्रियहरूसंग हुने संयोगमा अर्थात् विषयोपभोगमा जसको मन आसक्त छैन, त्यसलाई नै आत्मसुख मिल्दछ रत्यो ब्रह्मयुक्त पुरुष अक्षय सुखको अनुभव गर्दछ ।।

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय! न तेषु रमते बुधः ।।२२।।

बहिर्विषयका भोग दुखकारण छन् ठूला ।
आउने, नासिने यिन्मा कुन विद्वान् रमाउला ? ।।

हे कौन्तेय! बाहिरी पदार्थहरुका संयोगबाट नै उत्पन्न हुने, सारासुख दुःखादि भोगको आदि र अन्त्य छ, अर्थात् आउनासाथ नासिन्छन्, यसैले तिनीहरु दुःखका नै कारण हुन्; तिनिहरुमा पण्डितहरु रमाउँदैनन् (त्यस्तोमा आसक्ति लिदैनन्) ।।

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ।।२३।।

जो काम क्रोधको वेग यो शरीर छुँदातक ।
[५]सहन्छ, लोकमा त्यै हो [६]योगी र [७]सुखी साधक ।।

शरीर छुट्नुभन्दा पहिले अर्थात् मरणपर्यन्त कामक्रोधबाट उत्पन्न हुने वेगलाई वश लोकमा नै सहनुका इन्द्रियसंयमद्वारा जो समर्थ हुन्छ त्यही पुरुष युक्त (कर्मयोगले-युक्त) र त्यही सच्चा सुखी हो ।।

---

१. विषयभोगमा लोभ नगरेको । २. भित्री आनन्द । ३. कहिल्यै नाशिने । ४. मोक्ष । ५. इन्द्रियहरू रोकेर सहन समर्थ हुन्छ । ६. कर्मयोगी । ७. सुख सिद्ध गर्ने ।

कर्मगरे पनी कर्मयोगी मुक्तछ-

योऽन्तः सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ।।२४।।

[१]भित्रै सुखी, खुशी जो छ, जो भित्री-ज्योति पाऊँछ ।
त्यै [२]ब्रह्मभूत [३]ब्रह्मज्ञ, [४]योगी [५]निर्वाण पाऊँछ ।।

यस प्रकार बाह्य सुखको अपेक्षा नगरेर, जो अन्तःकरणमा नै सुखी होला, जो आपसे आप आराम पाउन लाग्ला, यस्तै जनलाई भित्री ज्योति मिल्ला, त्यो कर्मयोगी ब्रह्मरूप हुन्छ, फेरि त्यसलाई नै ब्रह्मनिर्वाण अर्थात् ब्रह्ममा लीन हुनु रूप मोक्ष प्राप्त हुन्छ ।।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ।।२५।।

[६]द्वन्द्व छोडी, [७]यतात्मा भै, सबैको हित चाहने ।
[८]निष्पाप ऋषि हुन् खास ब्रह्मनिर्वाण पाउने ।।

जुन ऋषिहरूको द्वन्द्वबुद्धि छुटेको छ अर्थात् जसले यो तत्त्व जानेका छन् कि सब ठाउँमा परमेश्वर एकनास हुनुहुन्छ, जसका पाप नष्ट भएका छन् र जो आत्मसंयमबाट सब प्राणीको हित गर्नामा रत भएका छन् तिनीलाई यो ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिल्दछ ।।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ।।२६।।

---

१. अन्तःकरणमा नै । २. ब्रह्मस्वरूप । ३. ब्रह्मज्ञानी ।
४. निष्काम कर्मगर्ने योगी । ५. ब्रह्ममा लीन हुने मोक्ष । ६. द्वित्व-बुद्धि ।
७. मन रोक्न सक्ने । ८. पाप नभएका ।

कामक्रोधादिले शून्य, [१]आत्मज्ञ, मन रोकने ।
मुनिको ब्रह्मनिर्वाण पासैमा हुन्छ आउने ।।

कामक्रोधले रहित, आत्मसंयम गर्ने, आत्मज्ञानले युक्त भएका, यति (मुनि) हरूले नगीचमा नै राखिएको जस्तो भएर बसी बसी ब्रह्मनिर्वाण मोक्ष पुगिने हुन्छ ।।

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवाऽन्तरे भ्रुवोः ।।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाऽभ्यन्तरचारिणौ ।।२७।।

बाहिरै [२]बाहिरी-स्पर्श, चक्षु [३]भ्रूमध्यमा गरी ।
मिलाई [४]नासिका भित्रै, प्राणा-ऽपान[५] बराबरी ।।

जितेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ।।२८।।

दशेन्द्रिय-मनो-बुद्धि बाँधेको, [६]मुक्तितत्पर ।
[७]कामक्रोधादिले हीन, जो हो, त्यो मुक्त हो [८]नर ।।

इन्द्रियहरूका सुखदुःखदायक संयोगबाट अलग भएर, दुबै आँखीभौंको बीचमा दृष्टि जमाएर, नाकबाट बहने प्राण र अपानलाई सम गरेर, जसले इन्द्रिय, मन, र बुद्धिहरूलाई संयम (कायम) राखेको छ; त्यस्तै जसका डर इच्छा-क्रोध सब छुटेका छन् , त्यो मोक्षपरायण मुनि सदासर्वदा मुक्त नै हो ।।

---

१. आत्मज्ञानी । २. इन्द्रियका सुखदुख दिलाउने संयोग । ३. आखीभौंको बीचमा । ४. नाक । ५. भित्र र बहिरको प्राणवायु । ६. मुक्तिमा लागिपरेको । ७. कामना, रिस, डर । ८. मनुष्य ।

ईश्वरलाई सब संझनाकोफल-

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ।।२९।।

तपस्या, यज्ञको [1]भोक्ता, यावत्कै मित्र [2]ईश्वर ।
मलाई संझने योगी पाउला शान्ति [3]सुस्थिर ।।

जो मलाई नै यज्ञहरू र तपस्याहरूको भोग गर्ने, स्वर्गादि सबै लोकको अधिपति, यस्तै सब प्राणीहरूको सुहृत् (भलो चाहने मित्र) पनि संझन्छ त्यस पुरूषले नै शान्ति पाउँछ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगोनाम
पञ्चमोऽध्यायः ।।५।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'कर्मसंन्यासयोग'
पञ्चम अध्याय समाप्त ।।५।।

---

१. भोग गर्ने । २. स्वामी । ३. कहिल्यै नबिग्रने ।

ॐ

श्रीमद्‌भगवद्‌गीता

कोमलगीता

ध्यानयोग ६

फलाशा छोडीकर्मगर्नें नै संन्यासीहो-

श्रीभगवानुवाच-

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ।।१।।

[1]फल छोडी, [2]स्वकर्तव्य गर्ने, [3]'संन्यस्त' [4]'युक्त' हो ।
हुन्न योगी र संन्यासी [5]अग्नि-कर्तव्य छोड्छ [6]जो ।।

भगवान्‌ले भन्नुभयो-कर्मफलको आश्रय नगरेर अर्थात् मनमा फलाशालाई टिक्न नदिएर, जो शास्त्र-अनुसार आफ्नो निहित कर्तव्य कर्म गर्दछ, त्यही संन्यासी र त्यही योगी हो अग्निहोत्रादि वा अरू केही कर्म नगरी चुपचापै बसिरहने पुरूष पनि सच्चा संन्यासी र योगी ठहर्दैन ।।

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ! ।।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ।।२।।

जस्लाई भन्छन् संन्यास 'योग' हो त्यहि अर्जुन ! ।
विना [7]संकल्पको त्याग योगी हुन्न कुनै जन ।।

---

१. कामना । २. आफ्नो कर्तव्य कर्म । ३. संन्यासी । ४. योगी।
५. अग्निहोत्रादि र स्वकर्तव्य कर्म । ६. जुन-पुरुष । ७. फलेच्छाको ।

हे पाण्डव! जसलाई संन्यास भन्दछन् , त्यसैलाई कर्मयोग संझ, किन भने, संकल्प अर्थात् काम्यबुद्धिरूप फलाशालाई संन्यास (ईश्वरार्पण) नगरी कोही पनि कर्मयोगी हुन सक्दैन ।।

शम र कर्मको कार्य कारणभाव-

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ।।३।।

[१]योगेच्छु मुनिको निति कर्म हो [२]शम-कारण ।
योग सिद्ध भई त्यसको शम हो कर्म-कारण ।।

कर्मयोगमा आरूढ हुन इच्छा राख्ने मुनिका निमित्त कर्मलाई शमको कारण अर्थात् साधन (सहाय) बताइएको छ, औ त्यही पुरुष योगरूढ अर्थात् पूर्णयोगी भइसकेमा त्यसका निमित्त शम (शान्ति) चाहिं कर्मको साधन हुन्छ भनेर बताइएको छ ।।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।।
सर्वसंकल्पसन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ।।४।।

आसक्ति छोडला जस्ले [३]इन्द्रियार्थ र [४]कर्ममा ।
सारा [५]संकल्पले [६]हीन त्यो चढ्यो पूर्णयोगमा ।।

किनभने, जब त्यो पुरुष इन्द्रियका शब्द-स्पर्श आदि विषयहरूमा र कर्महरूमा अनुषक्त (आसक्ति भएको हुँदैन) त्यस्तै सब संकल्प अर्थात्

१. योग लिन इच्छा गर्ने । २. पाठान्तर जस्तै
योगेच्छु मुनिले योग लिंदा कर्म छ कारण ।
योग पाएपछि त्यसको शम हो मुक्ति-कारण ।।
३. इन्द्रियहरूका विषय । ४. कर्मफलमा । ५. कामनाले । ६. रहित भएको ।

काम्यबुद्धिरूप फलाशाको (प्रत्यक्ष कर्मको होइन) संन्यास गर्दछ, तब त्यसलाई योगारूढ (योगमा चढिसकेको) भन्दछन् ।

योगसिद्धिमा आफ्नू स्वतन्त्रता-

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।।५।।

गर्नू उद्धार आफैले आफूलाई नगाड्नू ।
आफै हो आफ्नो मित्र, आफै हो शत्रु आफ्नू ।।

मनुष्य आफ्नो उद्धार आफैले गरोस्, आफैले आफूलाई कहिल्यै गिर्न नदेओस्, किनभने हरेक मनुष्य आफै आफ्नो बन्धु अर्थात् सहायक मित्र अथवा आफै शत्रु पनि हुन्छ ।।

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ।।६।।

त्यो आफ्नै [1]बन्धु हो आफै जो आफ्नै मन जित्तछ ।
जो आफुलाई जान्दैन त्यो आफ्नै शत्रु तुल्य छ ।।

जो खुद आफै आफ्नो मन (अन्तःकरण) लाई जित्छ (वशमा राख्दछ) त्यो खुद आफै आफ्नो मित्रसमान छ, जसले मनलाई आफ्नो अधीनमा राख्न सकेको छैन, त्यो खुद आफै आफूसँग नै शत्रुसमान वैरभाव गर्दछ ।।

समबुद्धिको श्रेष्ठता-

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।।
शीतोष्ण-सुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ।।७।।

१. मित्र ।

शीतोष्ण-दुःखसुखमा त्यस्तै मानापमानमा ।
[1]प्रशान्त, [2]विजितात्माको फुर्छ [3]ब्रह्म समाधिमा ।।

जसले शीत-उष्ण, सुख-दुःख र मान-अपमानमा समेत ए नास शान्ति लिएको छ र आफ्नो अन्तःकरणलाई पनि अधीनमा राखेक.। छ, त्यस्ता योगीको समाधिमा परब्रह्मको स्फुरण (झल्का) अवश्यमेव पर्दछ ।।

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।।८।।

ज्ञान विज्ञानले [4]तृप्त, [5]कूटस्थ, [6]नियतेन्द्रिय ।
[7]शिला-स्वर्ण समै देख्ने, हो योगी [8]युक्त [9]चिन्मय ।।

जसको आत्मा (अन्तःकरण) ज्ञान र विज्ञान (विविध ज्ञान) ले तृप्त भएको होस् , जसले आफ्ना इन्द्रियहरूलाई जितेको होस् , जो मूलप्रकृतिमा पुगेर माटो सुन र पत्थरमा भेदभाव नदेख्ने होस् , त्यही कर्मयोगी पुरूषलाई 'युक्त' अर्थात् सिद्धावस्थामा पुगेको भनी बताउँछन् ।।

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ।।९।।

मित्र, बैरी, [10]उदासीन[11]मध्यस्थ, [12]द्वेष्य, बन्धुमा ।
पापी र साधुमा [13]तुल्यै देख्ने हो श्रेष्ठ लोकमा ।।

---

१. शान्ति लिने । २. मन जित्नेको । ३. परमात्मा । ४. परिपूर्ण। ५. मूल प्रकृतिमा पुगेको । ६. इन्द्रियसविजयी । ७. ढुंगो र सुन। ८. योगमा चढेको । ९. चिद्ब्रह्मस्वरूप । १०. भलो बुरा केही नचाहने । ११. भलो चाहने । १२. निन्दा गर्नयोग्यमा । १३. समान ।

सुहृत् , मित्र, शत्रु, उदासीन, मध्यस्थ, द्वेष्य, बान्धव, साधु, दुष्टहरूको विषयमा पनि जसको बुद्धि सम भएको छ (बराबर ठान्दछ) त्यही पुरूष विशेष योग्यताको ठहर्दछ ।

योगको साधन कसरी गर्नू-

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ।।१०।।

आशा [१]संग्रह छोडेर, राखी चित्त अधीनमा ।
एकान्तमा वसी योगी गरोस् अभ्यास योगमा ।।

योगीले एकान्तमा एकलै बसेर चित्त र अन्तःकरणलाई संयम गरोस् , कुनै पनि काम्यवासनाहरूलाई नराखेर, परिग्रह अर्थात् नाशवान्‌लाई छोडी, निरन्तर आफ्नो योगाभ्यासमा लागिपरोस् ।।

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।।
नात्युच्छ्रितं नाऽतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ।।११।।

न त अग्लो, न ता होचो, [२]चैल-चर्म-कुशोत्तर ।
[३]पवित्र-स्थानमा राखी आफ्नो आसन [४]सुस्थिर ।।

योगाभ्यासी पुरूषले पवित्र स्थानमा आफ्नो स्थिर आसन राखोस, जो कि न त ज्यादा ऊँचा होस् न त नीचो; त्यसमा पहिले कुश, त्यसमाथि मृगछाला र त्यसमाथि वस्त्र (तन्ना) बिछ्याओस् ।।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।।
उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ।।१२।।

---

१. नाश हुने पदार्थ । २. कुशमथि मृगचर्म र त्यसमाथि कपड़ा भएको । ३. शुद्ध ठाउँमा । ४. मजबूत ।

चित्त-इन्द्रियका [1]वृत्ति रोकी [2]उस्मा बसीकन ।
[3]आत्म-शुध्यर्थमा योग गरोस् एकाग्र ली मन ।।

त्यही चित्त र इन्द्रियहरूका व्यापार (चेष्टा) हरूलाई रोकेर, अनि मनलाई पनि एकाग्र गरी, आत्मशुद्धिका निमित्त आसनमाथि बसेर, योगाभ्यास गरोस् ।।

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चाऽनवलोकयन् ।।१३।।

सम-निश्चल राखेर देह घाँटी तथा शिर ।
दिशा नहेरी, [4]नासाग्र हेर्दै भैकन सुस्थिर ।।

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ।।१४।।

शान्त भै डर छोडेर, रहँदै [5]ब्रह्मचर्यमा ।
मन रोकेर, [6]मच्चित्त [7]युक्त होस् सर्वदा ममा ।।

पिठ्यु, शिर र गर्दनलाई सम गरेर अर्थात् सीधा एकै रेखामा सोझो राखेर, स्थिर हुँदै, यताउति नहेर्दै, आफ्ना नाकको टुप्योमा दृष्टि जमाएर निर्भय भई, शान्त अन्तःकरणले ब्रह्मचर्य व्रतपालन गर्दै, त्यस्तै मनलाई रोक्तै ममा नै चित्त लगाई, मत्परायण हुँदै (मवाहेक अरुको संझना नगर्दै) 'युक्त' होस् ।।

---

१. व्यापार । २. आसनमा । ३. अन्तःकरण शुद्धि निमित्तमा । ४. नाकको टुप्पो । ५. हृदयदेखि नै ब्रह्मचर्यव्रत मा । ६. ईश्वरमा मन दिएको । ७. योगलिएको ।

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ।।१५।।

यो [1]आत्मलयको योग गर्ने जो [2]यतचित्त छ ।
त्यो मैमा रहने [3]मुक्ति-दायिनी शान्ति पाउँछ ।।

यसप्रकार सधैं आफ्नो योगाभ्यास गरिरहनाले मन वशमा भएको कर्मयोगीलाई मैमा रहने र आखिरमा निर्वाणपद अर्थात् मेरै स्वरूपमा लीन गराउने शान्ति हुन आउँदछ ।।

नाऽत्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।।
न चाऽतिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चाऽर्जुन !।।१६।।

न [4]योग खन्चुवाको छ न, [5]निराहारको छ त्यो ।
न त त्यो छ सुताहाको, जाग्रामीको न ता छत्यो ।।

हे अर्जुन!अति धेरै खाने, अथवा कत्ति पनि नखाने र ज्यादा नै सुत्ने, या सदा जागरण गरिरहने यस्ता पुरुषलाई यो योग (कर्मयोग) कदापि सिद्ध हुँदैन ।।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ।। १७।।

जस्ले [6]विहार-आहार-[7]कर्म-[8]स्वप्न-[9]प्रबोधन ।
ठीक राख्यो, उसैको छ, योग त्यो [10]दुःखनाशन ।।

---

१. परमात्मा लीन हुनाका निमित्तको । २. जितेन्द्रिय । ३. मुक्ति दिलाउने । ४. कर्मयोग । ५. केही नखानेको । ६. घुमफिर गर्नु । ७. काम शुरू गर्नाको व्यापार । ८. सुत्नु । ९. बिउँझनु । १०. दुःख नाश गर्ने ।

जसको आहार र विहार नियमित छ, कर्महरूको आचरण पनि ठीक ठीक छ र सुत्नु उठ्नु कालमा परिमित हुन्छ, यसैलाई योग दुःख हरण गर्ने अर्थात् सुख दिने हुन्छ ।।

आत्यन्तिक सुखको वर्णन-

यदा विनियतं चित्तमात्मन्ये वाऽवतिष्ठते ।।
निस्पृहः सर्वकामेभ्यो 'युक्त' इत्युच्यते तदा ।।१८।।

समालिएको त्यो चित्त आत्मामा जब बस्तछ ।
कामना केहि गर्दैन, अनि योगी ठहर्दछ ।।

जब रोकिएको मन, आत्मामा नै स्थिर रहन्छर कुनै पनि उपभोगको इच्छा रहँदैन, तब भन्दछन् कि, त्यो पुरुष युक्त भयो ।।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ।। १९।।

[1]निवातस्थानको दीप जस्तो हुन्छ सदा स्थिर ।
[2]यतचित्त, [3]लयाभ्यासी हुन्छ यस्तै [4]यतीश्वर ।।

जस्तो हावा नलाग्ने ठाउँमा राखिएका बत्तीको ज्योति, निश्चल (नडग्ने) हुन्छ,, त्यही रुपमा चित्तलाई रोकेर योगाभ्यास गर्ने योगीलाई पनि दिइन्छ।।

यत्रोपरमते चित्तं निरूद्धं योगसेवया ।।
यत्र चैवाऽऽत्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति।।२०।।

---

१. हावा नलाग्ने ठाउँको । २. मन रोक्ने । ३. लय योगको अभ्यास गर्ने । ४. मुनीश्वर ।

योगा-ऽवरुद्ध[1] यो चित्त जहाँ [2]विश्राम पाउँछ ।
आफैमा आफु देखेर जहाँ आफै रमाउँछ ।।

योगानुष्ठानले रोकिएको चित्त, जुन ठाउँमा रमाउँछ औ जहाँ खुद आत्मालाई देखेर आफ्से आप सन्तुष्ट पनि रहन्छ ।।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।।
वेत्ति यत्र न चैवाऽयं स्थितश्चलति तत्वतः ।।२१।।

[3]जहाँ आत्यन्तिक-सुख, [4]बुद्धिग्राह्य [5]अतीन्द्रिय ।
प्राप्त हुन्छ जहाँ योगी, हुन्छ निश्चल [6]तन्मय ।।

जहाँ खालि बुद्धिले मात्र थाहा पाइने र इन्द्रियहरुको गति नपुग्ने, अत्यन्त सुखको उसलाई अनुभव हुन्छ र जहाँ त्यो योगी एकबार स्थिर भयो भने, परमार्थ तत्वबाट कहिल्यै डग्दैन ।।

यं लब्ध्वा चाऽपरं लाभं मन्यते नाऽधिकं ततः ।।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ।।२२।।

जो पाएपछि गन्दैन बढी लाभ अरू कुनै ।
जहाँ पुग्दा कडा दुःख सकदैनन् डगाउनै ।।

जुन स्थितिलाई पाउनाले त्योभन्दा अर्को ठूलो लाभ कुनै जँच्दैन र जहाँ स्थिर रहनाले कुनै पनि ठूलो दुःखले त्यस योगीलाई उसबाट डगाउन पा· · सक्दैन ।।

---

१. . योगले रोकिएको । २. शान्ति । ३. कहिल्यै ननाशिने आत्मसुख । ४. साम्यबुद्धिले पाइन सकिने । ५. अरू इन्द्रियको गति

तं विद्यादु:खसंयोग वियोगं योगसंज्ञितम् ।।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ।।२३।।

त्यै जानोस् [१]दुःखसंयोग विनाशी, 'योग' नामक ।
गर्नैपर्दछ त्यो पक्का गराई चित्त [२]उत्सुक ।।

त्यसैलाई दु:खको संबन्ध नाश गर्ने अर्थात् दु:खको स्पर्शबाट अलग रहेको 'योग' नामको स्थिति बताउँछन् । औ यस योगको आचरण मनलाई हड्बडाउन नदिई निश्चयले गनुपर्दछ ।।

मनलाई कसरी रोक्नु ?

सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ।।२४।।

[३]सङ्कल्पजन्य संपूर्ण-[४]कामना छोड़ि [५]सर्वतः ।
मनले [६]इन्द्रिय-ग्राम रोकेर अनि भारत ।।

सङ्कल्पबाट उत्पन्न हुनु सब कामना अर्थात् विषय-वासनालाई नि:शेष (बाकी नराखी) त्याग गरेर मनले नै सारा इन्द्रियलाई विशेषदेखि जताततैबाट रोकावट गरी ।।

शनै शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।।
आत्मसंस्थं मन:कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत ।।२५।।

धीरे धीरे [७]धैर्यवती बुद्धिले शान्त भैदिनू ।
[८]आत्मलीन गरी चित्त फेरि केही नसंझनू ।।

---

१. दुःख संबन्ध नाश गर्ने । २. उत्कण्ठित । ३. मनोव्यापारबाट उत्पन्न । ४. विषय-वासना । ५. जताततैबाट । ६. इन्द्रियहरूको

धैर्ययुक्त बुद्धिले बिस्तार बिस्तार शान्त हुँदै जाओस् र मनलाई आत्मामा स्थिर गरेर अरू कुनै विचार आउनै नदेओस् ।।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ।। २६ ।।

जता जता यो निस्कन्छ मन चञ्चल [1]अस्थिर ।
ल्याई उता उताबाट आत्मैमा त्यो गरोस् स्थिर ।।

यस रीतले चित्तलाई एकाग्र गर्दै; चञ्चल र अस्थिर मन जहाँ जहाँ बाहिर जान्छ, उहाँबाट रोकेर त्यसलाई आत्माको नै स्वाधीनता गराओस् ।।

योगिनैब्रह्मरूपछ-

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मशम् ।।२७।।

[2]शान्तचित्त [3]रजःशून्य, निष्पाप, [4]ब्रह्मतन्मय ।
यस्तो यो कर्मयोगीमा सुख आउँछ अक्षय ।।

यसो गर्नाले शान्तचित्त, रजोगुणले रहित, निष्पाप र ब्रह्मभूत यस योगीलाई उत्तम सुख (अक्षय सुख) प्राप्त हुन्छ ।।

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ।।२८।।

यस्तो आत्मलयाभ्यासी योगी निष्पाप बन्दछ ।
सहजै [5]ब्रह्मसंबन्धी अत्यन्त सुख भोग्दछ ।।

---

१. एकाग्र स्थिर नभएको । २. शान्त मन भएको । ३. रजोगुणले रहित । ४. ब्रह्मजस्तै भएको । ५. ब्रह्ममा रहेको ।

यस प्रकारसंग निरन्तर आफ्नो योगाभ्यास गर्ने कर्मयोगीलेपाप बाट छुटेर, ब्रह्मसंयोगले पाइने अत्यन्त-सुखको आनन्द अर्थात् ब्रह्मानन्द उपभोग गर्दछ (पाउँछ) ।।

योगीको आत्मौपम्यबुद्धि-

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ।।

आफैभित्र सबै प्राणी, आफै प्राणीहरूमहाँ ।
देख्दछन् योगले युक्त [१]समदर्शी जहाँतहाँ ।।२९।।

यसरी जसको आत्मा योगयुक्त भएको छ, त्यसको दृष्टि समभावमा प्राप्त हुन्छ र त्यसलाई सर्वत्र यस्तो भान हुन लाग्दछ कि, 'म सब प्राणीमा छु औ यी सब प्राणी ममा छन् ।।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति ।
तस्याऽहं न प्रणस्यामि स च मे न प्रणश्यति ।।३०।।

सबैमा जो मलाई र ममा ने सब देख्तछ ।
न छू म [२]दूरमा त्यसको, मेरो त्यो न त दूर छ ।।

जसले परमेश्वर, परमात्मा मलाई सब ठाउँमा र सबैलाई ममा रहेका देख्तछ, न त त्यसबाट म कहिल्यै बिछोड हुन्छु; न त त्यो पुरुष मबाट बिछोड हुन सक्तछ ।।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।।३१।।

---

१. समान देख्ने पुरुष । २. टाढामा ।

[१]सर्वव्यापी मलाई जो [२]एकत्व लिइ भज्दछ ।
जे गरोस् तापनी मैमा त्यो योगी नित्य लीन छ ।।

जो एकत्वबुद्धि अर्थात् सर्वभूतात्मैक्यबुद्धिलाई मनमा राखेर् सब प्राणीमा रहने म परमेश्वरलाई भज्दछु, त्यो कर्मयोगी जे जस्तो बर्ताव गरोस् तापनि ममा नै रहेको हुन्छ ।।

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ।।३२।।

आफनै तुलनाद्वारा सुख-दुःखादि [३]लोकको ।
समानै सबमा देख्ने, योगी हो उच्चकोटिको ।।

हे अर्जुन ! सुख होस् या दुःख, 'मलाई जस्तै अरूलाई पनि हुन्छ' जो यस्तो आत्मौपम्य दृष्टिले सर्वत्र देख्न लाग्दछ, तब त्यो कर्मयोगी सब भन्दा श्रेष्ठ भनेर मानिन्छ ।।

अभ्यास र वैराग्यले मन रोक्नुपर्छ-

अर्जुन उवाच-

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ! ।।
एतस्याऽहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ।।३३।।

जो यस्तो [४]समता-योग आज्ञा भो मधुसूदन ।
चित्त-चाञ्चल्यले त्यस्को स्थिरता म त देख्तिनँ ।।

अर्जुनले बिन्ती गरे-हे मधुसूदन ! साम्यबुद्धिले प्राप्त हुने जो यो

---

१. सबलाई ढाकेर रहेको । २. एकाग्र । ३. मुख्य दर्जाको । ४. समबुद्धिले पाइने योग ।

ग.।योग हजूरबाट आज्ञा भयो, त्यो मनको चंचलताले गर्दा स्थिर रहन ।।फ्ला भने जस्तो म त ठहराउँदिनँ ।।

चंचलं हि मन: कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याऽहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।।३४।।

जबर्दस्त, [1]बली, [2]चित्त साह्रै चञ्चल ठान्दछु ।
[3]वन्ध यस्को हवाको झैं कृष्ण ! मुश्किल मान्दछु ।।

किनभने, हे कृष्ण ! यो मन चंचल हठी, बलवान् र दृढ छ हावाकै समान अर्थात् हावाको कुम्लो बाँध्नु जस्तै यसलाइ रोक्नु म त अत्यन्त मुश्किल ठहराउँदछु ।।

श्री भगवानुवाच -

असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ।।३५।।

कसै नरोकिसक्नू छ चञ्चले मन निश्चय ।
[4]वैराग्याऽभ्यासले किन्तु[5] यो रोकिन्छ धनञ्जय ।।

भगवान्ले आज्ञा गर्नुभयो हे महाबाहु, अर्जुन ! यस कुरामा सन्देह छैन कि, यो मन चंचल छ औ त्यसलाई निग्रह गर्नु (रोक्नु) कठिन छ, परन्तु हे कौन्तेय ! अभ्यास र वैराग्यले त्यो वश गर्न सकिन्छ' ।।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ।।३६।।

---

१. बलियो । २. मन । ३. रोकबाट । ४. वैराग्यका अभ्यासले । ५. तर ।

जस्ले यो मन रोक्तैन, त्यस्को [1]दुर्लभ योग छ ।
[2]यत्न गर्ने, [3]वशी, योगी [4]युक्तिले लिन सक्तछ ।।

म त ठान्दछु कि, जसको अन्तःकरण वशमा छैन, त्यसलाई यो साम्यबुद्धिरूप योग प्राप्त हुनु मुश्किलै छ, तर अन्तःकरणलाई कब्जामा राखेर बराबर प्रयत्न गर्दै रहेमा पुरूषले उपायद्वारा यो योग पाउन संभव छ ।।

योगभ्रष्टको धेरै जन्ममा सिद्धि-

अर्जुन उवाच-

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ।।३७।।

श्रद्धालु [5]अधुरो योगी योगबाट छुट्यो भने ।
योगसिद्धिबिना कृष्ण ! त्यस्ले के गति पाउने ?

अर्जुनले सोधे -हे कृष्ण ! श्रद्धा भने छ, परन्तु प्रकृति-स्वभावले पूरा मेहनत र रोकावट हुन नसक्नाले जसको मन साम्यबुद्धिरूप कर्मयोगबाट चुक्न गयो, त्यो पुरूष योगसिद्धि नपाएपछि कुन गतिमा पुग्न जान्छ (त्यसको के गति हुन्छ) ।।

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ।।३८।।

---

१. पाउन मुश्किल । २. कोशिश । ३. इन्द्रियनिग्रही ।
४. उपाय (जुक्ति) ले । ५. पूर्ण हुन नपाएको ।

मोहले भुलदा ब्रह्म-प्राप्ति-मार्ग छुटीकन ।
[1]मेघ झैं उभय[2]-भ्रष्ट नासिन्छ कि जनार्दन ।।

हे महाबाहु कृष्ण ! त्यो पुरूष मोहग्रस्त भएर, ब्रह्मप्राप्तिको मार्गमा स्थिर रहन नसक्नाले दुबै तर्फबाट भ्रष्ट भई, छिन्न-भिन्न बादलको समान बीचमा नै नाश त हुन जाँदैन कि ।।

एतन्मे संशयं कृष्ण ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ।।३९।।

यो मेरो सब सन्देह हर्नुहोस् मधुसूदन ।
बिना हजूर यो शंका कस्ले सक्छ हटाउन ।।

हे कृष्ण ! मेरो यस सन्देहलाई तपाईले नै निर्मूल गरेर हटाइदिनुपर्दछ, किनभने तपाईंबाहेक यो सन्देह मेटिदिने अर्को कोही पुरूष यो लोकमा पाईंदैन ।।

श्री भगवानुवाच-

पार्थ ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात ! गच्छति ।।४०।।

दुबै लोकविषे त्यस्को छँदैछैन कुनै [3]क्षति ।
[4]शुभ गर्ने कुनै [5]व्यक्ति पार्थ ! पाउन्न [6]दुर्गति ।।

भगवान्ले भन्नभयो - हे पार्थ ! के यस लोकमा, के परलोकमा के यस्ता पुरूषको कहिल्यै पनि विनाश छँदे छैन, किनभने, हे बाबु ! कल्याणकारक कर्म गर्ने कुनै पुरूषको पनि दुर्गति हुनै सक्दैन ।।

---

१. बादल । २. ठूलोमा मिल्नको इच्छाले आफ्नो स्थान छोडेपछि, न उसलाई भेटाउँछ, न पहिलो आफ्नो स्थान पाउँछ त्यस्तो । ३. नोक्सान-नाश । ४. भलाई । ५. पदार्थ (जन) । ६. अगति

प्राप्य पुण्यकृमां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।।४१।।

[१]पुण्यात्माका लोकमा गै धेरै वर्ष रहन्छ र ।
त्यो योगभ्रष्ट[२] जन्मन्छ पवित्र धनिका घर ।।

धर्मात्मा पुरूषहरूले पाउने स्वर्गादि लोक पाई, त्यहाँ धेरै वर्षसम्म रहेर, फेरि त्यो कर्मयोगवाट भ्रष्ट भएको पुरूष, पवित्र श्रीमानहरूका घरमा जन्म लिन जान्छ ।।

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ।।४२।।

यद्वा सुयोग्य योगीका कुलमा हुन्छ [३]संभव ।
यस्तो यो लोकमा जन्म पाउनू नै छ दुर्लभ ।।

अथवा बुद्धिमान् कर्मयोगीहरूकै कुलमा जन्म पाउँदछ, यस किसिमको जन्म, यस लोकमा पाउनु बडो दुर्लभ छ ।।

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
सतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरूनन्दन ! ।।४३।।

त्यहाँ अघिल्ला जुनिको [४]बुद्धि-संस्कार पाउँछ ।
फेरी पनि त्यसैले त्यो सिद्धिमा चित्त लाउँछ ।।

हे कुरूनन्दन ! यस प्रकारसँग प्राप्त भएका जन्ममा त्यसले पूर्वजन्मको बुद्धिसंस्कार पाउँछ र त्यो उसभन्दा बढी योगसिद्धि पाउनाको प्रयत्न (मेहनत) पनि गर्दछ ।।

---

१. धर्मात्माहरूका । २. योगबाट गिरेको । ३. जन्म । ४. बुद्धिको वासना ।

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ।।४४।।

त्यै [1]पूर्वाऽभ्यासले [2]उस्मा जबर्दस्ती लगिन्छ त्यो ।
छ भने [3]योगजिज्ञासु [4]शब्दब्रह्म सबै जित्यो ।।

आफ्नो पूर्वजन्मको अभ्यासले नै त्यसको इच्छा नरहेमा पनि, त्यो पूर्णसिद्धतर्फ नै तानिन्छ नसलाई कर्मयोगको जान्न मात्र ईच्छा रहोस् त्यो पनि शब्दब्रह्म (वेदका कर्महरू) भन्दा ज्यादै पर पुग्दछ ।।

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्विषः ।।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरां गतिम् ।।४५।।

[5]यत्नका साथ उद्योग गर्दै [6]निष्पाप भैकन ।
भई क्यै जन्मले [7]सिद्ध लिन्छ त्यो गति [8]पावन ।।

यसरी कोशीशसाथ उद्योग गर्दा गर्दै पापबाट शुद्धभई, कर्मयोगी पुरूष धैरै जन्मपछि सिद्धि पाएर, आखिरमा उत्तम गति अर्थात् मोक्ष पाउँछ ।।

सबभन्दा कर्मयोगी श्रेष्ठछ -

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ।।४६।।

---

१. पूर्व जन्मको अभ्यासले । २. पूर्णसिद्धिमा । ३. योग जान्नमात्र इच्छा भएको । ४. वेदका सात्विकादिकर्म । ५. मेहनतका । ६. निर्मल । ७. योग-सिद्धि । ८. पवित्र गति (मुक्ति) ।

[1]तपस्वी र तथा [2]ज्ञानी [3]कर्मीभन्दा ठुलो भनी ।
[4]योगी मानिन्छ, यै निति बन योगी तिमी पनी ।।

हे अर्जुन ! तपस्वीहरू, ज्ञानीहरू र कर्मकाण्डीहरू भन्दा योगीनै श्रेष्ठ मानिएको छ । यस निमित्त तिमी योगी अर्थात् - कर्मयोगी नै बन (होऊ) ।।

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।।४७।।

योगीमा पनि त्यै योगी साह्रै युक्त ठहर्दछ ।
जो [5]अन्तरात्मा मैमा दी श्रद्धाले भक्ति गर्दछ ।।

सब कर्मयोगीहरूमा पनि म उसैलाई सर्वोत्तम युक्त अर्थात् उत्तम कर्मयोगी संझन्छु, जो ममा अन्तःकरण राखेर श्रद्धापूर्वक मेरो नै भजन गर्दछ ।। (२८०)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो' नाम
षष्ठोऽध्यायः ।।६।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'ध्यानयोगोनाम' षष्ठोऽध्यायः ।।६।।

१. जङ्गलमा घुम्दै शरीरलाई क्लेश दिई हठयोग आदि गर्ने । २. सांख्ययोगानुसार संन्यास लिई केही कर्म न गर्ने । ३. कर्मकाण्डानुसार फलको इच्छा लिई काम गर्ने । ४. कर्मफलको इच्छा नराखी कर्म गर्ने । ५. भित्री मन ।

श्रीमद्‌भगवद्‌गीता

कोमलगीता

ज्ञान-विज्ञान-योग ७

ज्ञानविज्ञान जान्नाको आवश्यक

श्रीभगवानुवाच-

मय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ।।१।।

मैमा [1]आसक्ति-आधार गर्दै, [2]योग लिईकन ।
[3]मलाई जसरी [4]पूर्ण जानौला त्यो सबै सुन ।।

भगवान्‌ले आज्ञा गर्नुभयो-हे पार्थ ! ममा चित्त लगाएर औ मेरो आश्रय न गरी, कर्मयोगको आचरण गर्दा तिमीलाई जुन प्रकारले या जुन विधिले मेरो सन्देहरहित ज्ञान पूर्णतः हुन्छ, त्यो सब सुन ।।

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।।२।।

तिमीलाई [5]सविज्ञान-ज्ञान भन्छु सबै सुन ।
जुन जानेपछि जान्न बाँकी क्यै हुन्न अर्जुन ।।

---

१. भक्ति । २. कर्मयोग । ३. ईश्वरलाई । ४. सन्देह-रहित ज्ञानपूर्ण स्वरूप । ५. व्यष्टि-समष्टिरूप ज्ञान । (भिन्नत्व र एकत्वको ज्ञान)।

विज्ञानले सहित यो पूर्णज्ञान मतिमिलाई बताउछु जुनजानीलिनाले यस लोकमा त्योभन्दा बढ़ी जान्नाको निमित्त बाँकी रहेको अरू केही कुरा पनि हुँदैन ।।

मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्वतः ।।३।।

हजारौं जनमा कोही [1]सिद्धिको [2]यत्न गर्दछ ।
हजारौं सिद्धमा यौटा साँचै मकन जान्दछ ।।

हजारौं मनुष्यमा केही एकाधले सिद्धि पाउनामा यत्न गर्दछ, औ यत्न गर्ने (लागिपर्ने) अनेक सिद्ध पुरूषका मध्यमा पनि एकाधलाई नै मेरो सच्चा ज्ञान हुन्छ ।।

आत्माका दूई प्रकृतिबाट संसार-

भूमिरापोऽनलो वायुः खंमनो बुद्धिरेव च ।।
अहंकार इतायं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।।४।।

पृथ्वी, पानी, हवा, अग्नि, आकाश, मन, बुद्धि र ।
[3]अहन्ता, यी आठ थरी-मेरो प्रकृति हो जड ।।

पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश यी पाँच सूक्ष्मभूत र मनः बुद्धि, अहंकार यी तीन समेत जम्मा आठ किसिम मेरो प्रकृति बाँडिएको छ ।।

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।।
जीवभूतां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत् ।।५।।

[4]'अपरा' यो प्रकृति हो, मेरी [5]'जीव-स्वरूपिणी ।
[6]'परा' प्रकृति अर्कौ छ, थाम्दछे जो जगत् पनी ।।

---

१. योगसिद्धिको । २. कोशिश । ३. अहङ्कार । ४. जडस्वरूपिणी । ५. प्राणस्वरूप लिने । ६. ज्ञानस्वरूपिणी ।

यो अपरा अर्थात् कम्ती दर्जाको प्रकृति हो । हे महाबाहु, अर्जुन! तिमि संझ कि, योभन्दा बाहेक जगतलाई धारण गर्ने, परा अर्थात् उच्चश्रेणीकी, जीवरूपिणी, मेरी अर्की प्रकृति पनि छ ।।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।।६।।

सारा प्राणी यिनैबाट छन् उत्पन्न धनञ्जय ।
[1]उत्पत्ति-प्रलय-स्थान [2]यावत्को छु म [3]अव्यय ।।

यो ख्याल राख कि, यिनै दुइ प्रकृतिबाट सब प्राणी उत्पन्न हुन्छन् । सारा जगत्को प्रभाव अर्थात् मूल उत्पत्ति स्थान र प्रलय अर्थात् अन्त्य पनि मैं हुँ ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! ।।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।।७।।

अरू केही छँदैछैन मभन्दा पर पाण्डव ।
धागोमा मणि झैं मैमा उनिएको छ यो सब ।।

हे धनञ्जय ! मभन्दा पर (श्रेष्ठ अरू केही छैन। जस्तो एक धागोमा सारा मणि उनिन्छन् , त्यस्तै यो सब चराचर जगत् म एउटामा नै गाँथिएको छ ।।

आत्माबाट हुने सात्विकादिभाव -

रसोऽहमप्सु कौन्तेय! प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ।।८।।

---

१. जन्मस्थान र लयस्थान । २. सबैको । ३. अविनाशी ।

रसहूँ जलमा, कान्ति चन्द्र-सूर्य-विषे महुँ।
ॐ वेदमा, [१]खमा शब्द, [२]नरमा [३]पुरुषार्थ हुँ ।।

हे कौन्तेय! जलमा रस मैं हुँ, चन्द्र-सूर्यको प्रभा मैं हुँ, सब वेदमा प्रणव अर्थात् ॐकार मैं हुँ, आकाशमा शब्द मैं हुँ, र सब पुरुषको पौरुषत्व (पौरख) पनि मैं हुँ ।

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ।।९।।

[४]पुण्य-गन्ध म पृथ्वीमा, अग्निमा तेजनै म हुँ ।
प्राणीमा जीवनै मैं हुँ, तपस्वीमा तपै म हुँ ।।

पृथ्वीमा पुण्यगन्ध अर्थात् सुगन्ध मै हूँ, अग्निको तेज मैं हुँ, सब प्राणीको जीवनशक्ति र तपस्वीको तप पनि मै हुँ ।।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ! सनातनम् ।।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।।१०।।

संपूर्ण [५]भूतको जाँन मै सनातन [६]बीज हुँ ।
बुद्धिमान्‌को म हूँ बुद्धि, तेजस्वीको म तेज हुँ ।।

हे पार्थ ! मलाई सब प्राणीको सनातन बीज संझ, बुद्धिमान्‌हरूको बुद्धि र तेजस्वीहरूको तेज पनि मलाई नै जान ।।

बलं बलवताचाहं कामरागविवर्जितम् ।। ।।
धर्मविरूद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ! ।।११।।

---

१. आकाशमा । २. मानिसमा । ३. पौरख । ४. सुबासना । ५. प्राणीको । ६. आदिकारण ।

बलवान्‌को बलै मै छु [1]काम-राग-विवर्जित ।
धर्म पूर्वकको [2]काम प्रणीको मै छु भारत ।।

कामवासना र राग अर्थात् विषयासक्ति यी दुइलाई छोडेर, बलवान्‌हरूको बल पनि मै हुँ, हे भरतश्रेष्ठ ! प्राणीहरूमा धर्मको विरूद्ध नजाने कामदेव पनि मै हुँ ।।

ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ।।१२।।

मैबाट सब निस्कन्छन् [3]सात्विकादि [4]पदार्थ ती,
म तिन्‌मा कहिल्यै छैन, ममा छ तिनको [5]स्थिति ।।

यो पनि संझ कि, जो कुछ सात्विक, राजस वा तामस भाव अर्थात् पदार्थहरू छन् , ती मवाटै भएका हुन् ; परन्तु ती ममा छन् , म तिनमा छैन ।।

आत्माकोशरण ले माया बाट छुट्‌कारा-

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ।।१३।।

त्रिगुणी [6]भावले मोह पारेको [7]लोक अर्जुन ।
बुझ्दैनन् [8]गुणातीत मेरो [9]अव्ययताकन ।

सत्व, रज, तम यी त्रिगुणी-भाव (पदार्थ) ले मोहित भएर, सारा

---

१. कामवासना र विषयप्रेमले रहित । २. कामदेव । ३. सात्विक-राजस-तामस । ४. चीज । ५. रहनु । ६. पदार्थले । ७. दुनियाँ । ८. गुणभन्दा पर रहेको । ९. अविनाशी पनालाई ।

लोक, यीभन्दा पर रहेको अर्थात् निर्गुण म अव्यय (अविनाशी) परमेश्वरलाई जान्न सक्दैन ।।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।।१४।।

[1]दैवी [2]गुणमयी मेरी यो माया छ [3]दुरत्यय ।
मेरै शरण जो पर्छन् माया तर्छन्ति निश्चय ।।

मेरी यो गुणात्मक र दिव्य मायाबाट पार हुनलाई मुश्किल छ, यस कारण यो मायालाई तिनै पुरूषले पार गरेर जान्छन् , जो मेरो नै शरणमा आउँदछन् ।।

न मां दुष्कृतिनो मूढाःप्रपद्यन्ते नराधमाः ।।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ।।१५।।

मायाले ज्ञान नासेका, पापी, मूर्ख, [4]नराधम ।
मेरो शरण पर्दैनन् [5]भाव ली दैत्यकै सम ।।

मायाले जसको ज्ञान नाश गरिदिएको छ, एस्ता मूढ र दुष्कर्मी नराधमहरू आसुरी (राक्षसी) बुद्धिको अवलम्बन गरेर मेरो शरणमा आउँदैनन् ।।

चारभक्त मा ज्ञानी श्रेष्ठछ-

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ।।१६।।

रोगी, [6]जिज्ञासु [7]अर्थार्थी, [8]ज्ञानी हे पार्थ ! जौन छन् ।
यी चार थरि पुण्यात्मा मेरो भजन गर्दछन् ।।

---

१. दिव्य । २. गुणस्वरूप । ३. दुर्लङ्घ्य । ४. मानिसमा अधम। ५. अभिप्राय । ६. ज्ञान चाहने । ७. धन चाहने । ८. ईश्वरबाहेक अरू केही मनमा नराख्ने ।

हे भरतश्रेष्ठ, अर्जुन ! (१) रोगले पीडित, (२) ज्ञानप्राप्तिको इच्छा गर्ने, (३) द्रव्य आदि काम्यवासनालाई मनमा राख्ने, (४) परमेश्वरको ज्ञान पाएर फेरि केही प्राप्त गर्नुपर्ने छैन तापनि निष्कामबुद्धिले भक्ति गर्ने यी ४ प्रकार पुण्यवान्हरू मेरो भक्ति गरिरहन्छन् ।।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।।१७।।

[1]अनन्यभक्त [2]युक्तात्मा, ज्ञानी तिन्मा [3]विशिष्ट छ ।
त्यस्को म हद्द प्यारो छु मेरो त्यो प्रिय हद्द छ ।।

यी चारका मध्यमा अनन्यभाव (मबाहेक अरू केही चिन्तन नगर्नु) ले मेरो भक्ति गर्ने र निष्काम बुद्धिले रहने ज्ञानीको योग्यता विशेष छ । किनभने, ज्ञानीको म अत्यन्तै प्यारो छु, मेरो ज्ञानी पनि अत्यन्तै प्यारो छ ।।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम ।।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ।।१८।।

भलै हुन् सब यी किन्तु ज्ञानी मेरो स्वरूप हो ।
सर्वोच्च-गति मैमा त्यो युक्तात्मा भै सदा रह्यो ।।

यी सबैभक्त उदार अर्थात् असलै हुन् , परन्तु मेरो मत छ कि तिनमा ज्ञानी ता मेरो आत्मा नै हो, किनभने सब भन्दा उत्तमोत्तम, गतिस्वरूप, मलाई नै त्यसले ठहराएको हुन्छ ।।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।।१९।।

---

१. निष्कामभक्ति गर्ने । २. उच्चश्रेणीको । ३. सबभन्दा उत्तम गतिस्वरूप ।

धेरै जन्म पछी सारा [1]बासुदेव-स्वरूप छ ।
ज्ञानी, पुग्छ ममा योगी, त्यो [2]महात्मा छ दुर्लभ ।।

अनेकौं जन्म भएपछि अनुभव हुनाले 'जो कुछ छ, त्यो सब वासुदेव (परमेश्वरको स्वरूप) हो' भन्ने जानी, ज्ञानवान्ले मलाई पहिचान्दछ, यस्तो महात्मा हुनु अत्यन्त दुर्लभ छ ।।

सबफल आत्मानै दिन्छ ।।

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ।।२०।।

आफ्ना प्रकृतिले [3]बन्द्ध, [4]कामनाले [5]हताशय ।
मूर्ख लाखौं नियम ली गर्छन् [6]अन्य-सुराश्रय ।।

आफ्नो आफ्नो प्रकृतिको नियमानुसार भिन्न-भिन्न स्वर्गादि फलका कामवासनाले पागल जस्ता भएका मानिसहरू, अलग अलग उपासनाका नियम पालन गर्दै, अरू अरू देवताको सेवा गर्दछन् ।।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ।।२१।।

श्रद्धाले भक्त जो जस्तो [7]मूर्ति चाहन्छ पूजन ।
त्यसको [8]निश्चल त्यो श्रद्धा पुर्याईदिन्छु, अर्जुन ! ।।

जुन भक्त, जुन जुन रूपको अर्थात् मूर्तिको श्रद्धाले उपासना (पूजा) गर्न चाहन्छ, त्यसको त्यही श्रद्धलाई म स्थिर गराइदिन्छु ।।

---

१. परमेश्वर स्वरूप नै रहेछ । २. मन वश गरी आत्मा पहिचान्ने । ३. बाँधिएका । ४. फलेच्छारूप आस ाले । ५. मन बिग्रेका । ६. अरू देवताको सेवा । ७. स्वरूप । ८. अटल ।

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान ।।२२।।

त्यही श्रद्धा लिई जस्ले त्यस्को पूजन गर्दछ ।
त्यो [1]त्यसैबाट मैले नै दिएका फल पाउँछ ।।

अनि त्यही श्रद्धाले युक्त भएर, त्यो पुरूष उही मूर्तिको आराधना गर्न लाग्दछ र त्यसलाई मैले नै कल्पना गरिएका कामफल अर्थात् इच्छामाफिकका फल प्राप्त हुन्छन् ।।

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ।।२३।।

ती [2]अल्पबुद्धिको हुन्छ नासिने त्यो [3]फलादिक ।
देवैमा देवको भक्त मिल्छन् [4]मद्भक्त मैसँग ।।

परन्तु, यी अल्पबुद्धिहरूले पाइने फलहरू नाशवान् छन् अर्थात् मोक्ष सरहमा हुँदैनन्, किनभने देवतालाई भज्नेहरू उनैकहाँ (स्वर्गलोकमा) जान्छन् , औ मेरा भक्त मैं कहाँ (मोक्षमा) आइपुग्छन् ।।

मायाहटेमा आत्मस्वरूप जानिन्छ-

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ।।२४।।

मेरो [5]अव्यक्त सर्वोच्च नजानी [6]भाव अव्यय ।
मलाई [7]व्यक्त हो भन्ने ठान्छन् मन्द [8]दुराशय ।।

१. कामबाट । २. फल चिताउने बुद्धि भएको । ३. मोक्षरूप फल। ४. निष्काम कर्म गर्ने मेरो भक्त । ५. सितिमिति जान्न नसकिने । ६. रूप । ७. सहजै पाउन सकिने । ८. निर्बुद्धि

अल्पबुद्धि अर्थात् मूर्खहरू मेरो श्रेष्ठ, उत्तमोत्तम र कहिल्यै ननासिने भाव (रूप) लाई नजानेर, म अव्यक्तलाई व्यक्त भएको भन्ने ठान्दछन् ।।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ।।२५।।

ढाकिंदा [१]योगमायाले सबैले [२]दृश्य छैन म ।
पुग्दैन [३]अज, [४]नित्यात्मा ममा [५]दुर्बुद्धिको [६]गम ।।

म आफ्नो योगरूप मायाले ढाकिएर रहन्छु, अतः सबैलाई झट्टै आफ्नो स्वरूपले देखिने हुन्न 'म अज (नजन्मने) र अव्यय, अर्थात् कहिल्यै ननासिने हुँ' यस्तो मूर्खहरू जान्दैनन् ।।

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ! ।।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ।।२६।।

प्राणीहरू भएका र भैरहेका, हुने पनि ।
जान्दछू म, मलाई ता छैन जान्ने कुनै पनि ।।

हे अर्जुन ! भूत, वर्तमान, भविष्य (भइसकेको, भइरहेको, पछि हुने) सब प्राणीलाई म जान्दछु, परन्तु मलाई कोही पनि जान्दैन ।।

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ! ।।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ! ।।२७।।

---

१. योगशक्तिले । २. देखिने । ३. नजन्मने । ४. अविनाशी स्वरुप। ५. काम बुद्धि भएको । ६. विचार ।

[1]द्वन्द्वमोह [2]उठेको छ [3]कामना द्वेषले गरी ।
त्यसैले सृष्टिमा प्राणी रल्लिंदा छन् सबै थरी ।।

किनभने, हे शत्रुलाई ताप दिलाउने, भरतवंशी वीर ! इन्द्रियहरूका इच्छा र द्वेषबाट उब्जने, सुख-दुःख आदि द्वन्द्वका मोहले यस सृष्टिमा सारा प्राणीहरू भ्रममा फसेकाछन् ।।

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ।।२८।।

नासियो जुन [4]धर्मात्मा जनको [5]पापसंहति ।
द्वन्द्वमोह छुटेका ती ममा हुन्छन् [6]दृढव्रती ।।

परन्तु, जुन पुण्यात्माहरूका पापको नाश भएको छ, तिनी सुख-दुःख आदि द्वन्द्वका मोहबाट छुटेर दृढ भई मेरो भक्ति गर्दछन् !

ब्रह्म जान्नाले अन्त्यमा ज्ञानसिद्धि-

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ।।२९।।

जो [7]जरा-मृत्यु-नाशार्थ [8]मद्व्रती [9]यत्न गर्दछन् ।
तिन्ले त्यो 'ब्रह्म' वा 'कर्म' 'अध्यात्म' सब जान्दछन् ।।

---

१. लाभालाभको भ्रम । २. उत्पन्न भएको। ३. कामक्रोधले । ४. शुभकर्म गर्ने । ५. पापको समुदाय । ६. दृढव्रत गर्नेहरू । ७. बुढ्यौंली र मृत्युको नाशकानिंति । ८. मेरो भक्ति लिने हरू। ९. कोशिश ।

यस प्रकारसँग, जो मेरो आश्रय गरेर, जरामरण अर्थात् पुनर्जन्मको चक्करवाट छुट्नाको प्रयत्न गर्दछन् , तिनले त्यो 'ब्रह्म' आध्यात्म' र 'कर्म पनि जान्दछन् ।।

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ।।३०।।

मै 'साधिभूत,' मै 'साधि-यज्ञ,' मै 'साधिदैवत,'
जान्ने [1]सुयोगी संझन्छन् मलाई [2]अन्त्यमा [3]स्वतः ।।

अनि 'अधिभूत,' 'अधिदैवत्' र 'अधियज्ञ' ले सहित मलाई नै जान्दछन् , ती युक्तचित्त योगीले मरणकालमा पनि मलाई नै संझन्छन् ! (३१०)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'ज्ञानविज्ञानयोगो' नाम
सप्तमोऽध्यायः ।।७।।

इति नेपालीभाषामा कोमलगीता 'ज्ञानविज्ञानयोग'
सप्तम अध्याय समाप्त ।।७।।

---

१. परमात्मामा दृढ चित्त भैसकेकाहरू । २. मर्ने वेलामा । ३. आफसे आप ।

ॐ

श्रीमद्भगवद्गीता

कोमलगीता

अक्षरब्रह्म-योग ८

ब्रह्म आदि प्रश्नको उत्तर-

अर्जुन उवाच-

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरूषोत्तम ! ।।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ।।१।।

कुन हो 'ब्रह्म' ? 'अध्यात्म' कुन हो ? 'कर्म' हो कुन?
'अधिभूत' अनि त्यस्तै 'अधिदेव पनी कुन?

अर्जुनले सोधे-हे पुरूषोत्तम ! त्यो ब्रह्म भनेको के हो ! अध्यात्म के हो ? कर्मको माने के हो ? अधिभूत केलाई भनुपर्दछ ? औ अधिदैव कसलाई भन्दछन् ? ।।

अधियज्ञः कथं कोऽऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ! ।।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ।।२।।

'अधियज्ञ' छ को? कृष्ण ! देहमा बस्छ के गरी ?
अन्त्यमा चित्त रोकेले जानिने प्रभु के गरी ?

हे मधुसूदन ! अधियज्ञ कस्तो छ? यस देहमा रहने अधिदेह कुन हो? अन्त्यकालमा इन्द्रिय निग्रह गर्ने पुरूषहरूले तपईलाई कसरी पहिचान गर्दछन् ।

श्रीभगवानुवाच-

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ।।३।।

[१]अक्षय्य तत्त्व नै 'ब्रह्म' हो, 'अध्यात्म' [२]स्वभाव हो ।
[३]भूत-प्रपञ्च-विस्तारी, [४]विसर्गै मुख्य 'कर्म' हो ।।

भगवान्ले भन्नुभयो-सब भन्दा श्रेष्ठ, अक्षर अर्थात् कहिल्यै ननासिने तत्त्व 'ब्रह्म' हो; प्रत्येक वस्तुको मूलभाव (स्वभाव) अध्यात्म' भनिन्छ, अक्षर ब्रह्मबाट भूत मात्रा आदि चराचर पदार्थलाई उत्पत्ति गर्ने, सृष्टि-व्यापारलाई 'कर्म' भनेर बताउँछन् ।।

अधिभूतं क्षरो भावः पुरूषश्चाधिदैवतम् ।।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ।।४।।

'अधिभूत' [५]विनाशी हो 'अजिदैवत'[६]पूरूष ।
[७]'अधियज्ञ' पनि मै हुँ यो[८]देह-बिच भारत ।।

उत्पन्न भएका सब प्राणीको नाम रूपात्मक, नाशवान्, स्थिति अधिभूत' हो, औ यस पदार्थमा जो पुरूष अर्थात् सचेतन अधिष्ठाता छ, त्यही 'अधिदैवत' हो, जसलाई 'अधियज्ञ' अर्थात् सब यज्ञको अधिपति भन्दछन्, त्यो मै हुँ । हे देहधारीमा श्रेष्ठ, अर्जुन ! यस देहमा रहने अधिदेह पनि मै हुँ ।।

अन्त्यकालमा जे संझ्यो उहीहुन्छ-

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ।।५।।

जस्ले संझेर मैलाई [९]अन्त्यमा देह छोड्दछ ।
सन्देह छैन, त्यो मैमा [१०]मुक्त भै मिल्न आउँछ ।।

---

१. अविनाशी । २. मुलप्रकृति । ३. चराचर फैलाउने । ४. सृष्टि व्यापार । ५. नाश हुने जाति । ६. प्राण पुरुष । ७. यज्ञको स्वामी । ८. अधि देह छु । ९. मरने-समयमा । १०. जन्ममरणबाट छुटेको ।

अन्त्यकालमा आर्थात् मरणकालमा जसले मेरो स्मरण गर्दै देह त्याग्दछ, त्यो पुरूष मेरै स्वरूपमा नै आएर मिल्दछ, यसमा सन्देह छैन ।।

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।।
तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावित: ।।६।।

प्राणी जो [१]भाव संझेर अन्त्यमा देह छोड्दछ ।
त्यै [२]भाववश भै फेरि त्यै त्यैमा मिल्न पुग्दछ ।।

अथवा, हे कौन्तेय ! सधैं अर्थात् जन्मभर त्यसैमा रँगिएको हुँदा मनुष्य जुन भावको (पदार्थ) स्मरण गर्दै अन्त्यकालमा शरीर त्याग्दछ, त्यही भावनामा मिल्न जान्छ ।।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ।।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ।।७।।

तसर्थ संझी मैलाई सदा, युद्ध पनी गर ।
मन बुद्धि ममा [३]अर्पे मैमा मिल्छौ सरासर ।।

यस निमित्त, सर्वदा मलाई नै संझँदै रहू । र युद्ध पनि गर, ममा मन र बुद्धि अर्पण गर्नाले युद्ध गरे पनि तिमि अवश्यमेव ममा नै आएर मिल्नेछौ ।।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसाऽनान्यगामिना ।।
परमं पुरूषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ।।८।।

अभ्यास-युक्त एकाग्र चित्तले दिव्य-पूरूष ।
संझँदा-संझँदै पुग्छ उसैमा भक्त पूरूष ।।

---

१. पदार्थ (चीज) ।२. अभिप्रायको अधीन । ३. अर्पण गरे ।

हे पार्थ ! चित्तलाई अर्कातर्फ जान नदिएर, अभ्यासको सहायताले उसलाई स्थिर गर्दै, दिव्य परम पुरूषको ध्यान गरिरहनाले मानिस उही दिव्य परमात्मपुरूषमा गएर मिल्दछ ।।

कविं पुराणमनुशासितार- मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।।९।।

[१]कवि, स्वयं [२]शासक, हद्द सानो ।
[३]अचिन्त्य, [४]धाता, सबको पुरानो,
परै रहेको [५]तमदेखि खास,
श्रीसूर्य झैं [६]पूर्णतर-प्रकाश-

सर्वज्ञ, पुरातन, शिक्षक, परमाणुभन्दा पनि सानो सबको पालक, या आधार अथवा कर्ता, अचिन्त्यरूप र अज्ञानरूपी अन्धकारदेखि पर रहेको, सूर्यसमान देदीप्यमान, (यस्तो परब्रह्म छ ।।)

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्यायुक्तो योगबलेन चैव ।।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरूषमुपैति दिव्यम् ।।१०।।

जो भक्त यस्तो [७]विभुलाइ अन्त्यमा
लगाउँ दै निश्चलचित्त योगमा
[८]भ्रू-मध्यमा प्राण पुऱ्याइ संझला ।
त्यो, दिव्य त्यै ब्रह्म अवश्य पाउला ।।

---

१. सब ज्ञानले युक्त ।२. शिक्षा गर्ने ।३. मनले पनि चिन्तन गर्न नसकिने । ४. कर्ता र पालक । ५. अज्ञानबाट । ६. पूर्ण प्रकाश भएको। ७. व्यापक परमात्मालाई । ८. दुइ आँखभौंको माझमा ।

जुन मनुष्य, अन्त्यकालमा इन्द्रिय निग्रहरूपयोगको सामर्थ्यले युक्त भएर, मनलाई स्थिर गरी, दुबै आँखीभौंको बीचमा प्राणलाई ठीक किसिमसँग राखेर त्यही पुरूष (ब्रह्म) लाई स्मरण गर्दछ, त्यो मानिस त्यही दिव्य, परमपुरूषमा मिल्दछ ।

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ।।११।।

[१]वेदज्ञले [२]अक्षर जो भनिन्छ ।
जस्मा विरागी मुनिले पुगिन्छ ।।
जो चाहँदा गर्दछन् ब्रह्मचर्य ।
भन्छू केही [३]पद त्यै वीरवर्य ।।

वेद जान्नेहरू जसलाई अक्षर (ननासिने) भन्दछन्, वैराग्ययुक्त यति (मुनि) हरू जसमा प्रवेश गर्दछन् र जसमा पुग्नाको इच्छाले ब्रह्मचर्य व्रतको आचरण गर्दछन् , त्यो पद अर्थात् ॐ कारब्रह्म तिमीलाई संक्षेपले वर्णन गर्दछु ।।

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरूध्य च ।।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ।।१२।।

सबै [४]द्वार गरी बन्द, रोकी हृदयमा मन ।
[५]प्राण [६]मस्तकमा राखी, योगको गरि धारण ।।

---

१. वेद जान्नेहरूले । २. सदा एक स्वरूपले रहने । ३. ॐकार ब्रह्मपद । ४. शरीरका नौछिद्र । ५. भित्री बाहिरी श्वास । ६. ब्रह्मरन्ध्रम ।

ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ।।१३।।

ॐ यो एकाक्षरी ब्रह्म जप्दै, संझेर मैकन ।
जो देह छोड्छ, त्यो पुग्छ [1]कैवल्य-गति अर्जुन ।।

सब इन्द्रियरूपी द्वारहरूलाई बन्द गरी, मनलाई हृदयमा रोकेर, मस्तकमा प्राण लगी समाधि योगमा रहेर अनि ॐ कारको जप र मेरो स्मरण गर्दै जो मनुष्य देह छोडेर जान्छ, त्यसलाई उत्तमगति (त्यही ब्रह्ममा मिल्नरूप मुक्ति) मिल्दछ ।।

ब्रह्माका लोक तक अनित्यगति -

अनन्यचेता; सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।।
तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ।।१४।।

एकाग्र भई जो मेरो सधैं गर्दछ चिन्तन ।
त्यो [2]नित्य-युक्त, योगीको [3]सुलभै छु म, अर्जुन ! ।।

हे पार्थ ! अनन्यभावले जो सदासर्वदा मेरो नित्य स्मरण गर्दछ त्यस नित्ययुक्त कर्मयोगीलाई ममा पुग्नु सहजै हुन सक्दछ ।।

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।।१५।।

ममा पुगी ठुला सिद्धि पाएका जुन [4]धीर छन् ।
अनित्य, दुःखको स्थान, पुनर्जन्म ति छोड्दछन् ।।

---

१. मोक्षपदमा । २. अविनाशी तत्वमा मन दृढ गरी कर्म गर्ने । ३. सहजै पाइन सकिने । ४. ज्ञानीहरू ।

ममा मिलेपछि परमसिद्धि पाएका महात्माहरू पुनर्जन्म पाउँदैनन् जो दु:खहरूको मुख्य घर र अनित्य पनि छ ।।

आब्रह्मभुवनाल्लोका: पुनरावर्तिनोऽर्जुन: ।। ।।
मामुपेत्य तु कौन्तेय! पुनर्जन्म न विद्यते ।।१६।। ।।

छन् ब्रह्मलोक-पर्यन्त फर्कने-परने सब ।
ममा पुगेपछि हुन्छ पुनर्जन्म असंभव ।।

हे अर्जुन ! ब्रह्मलोक लगायत स्वर्गलोक आदि जति लोक छन् , त्यहाँबाट कहिले न कहिले यस लोकमा फर्केर आउनुपर्दछ, परन्तु, हे कौन्तेय ! ममा मिल्न गएमा पुनर्जन्म हुँदै हुँदैन ।।

ब्रह्माका दिनमा सृष्टि रातमालय-

सहस्त्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदु: ।।
रात्रिं युगसहस्त्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जना: ।।१७।।

हजार हजार युगका ब्रह्माका [1]दिन-रात छन् ।
भनी जो जान्दछन् विद्वान् ती [2]अहोरात्र जान्दछन् ।।

अहोरात्रलाई तत्त्वपूर्वक जान्नेहरू भन्दछन् कि, सत्य, त्रेता, द्वापर, कलि यी ४ युगको एक महायुग हुन्छ, यस्तै हजार महायुगको काल ब्रह्माजीको एक दिन र यत्तिकै कालले उनको एक रात्री पनि हुन्छ ।।

अव्यक्ताद्व्यक्तय: सर्वा: प्रभवन्त्यहरागमे ।।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ।।१८।।

---

१. एक अहोरात्र । २. दिन र रात ।

[१]अव्यक्तबाट यी [२]व्यक्ति [३]दिनमा जन्म पाउँछन् ।
त्यही अव्यक्तमा फेरि [४]रातमा ती [५]बिलाउँछन् ।।

ब्रह्माजीका दिनको आरंभमा अव्यक्तबाट (प्रकृतिबाट) सब ब्यक्त पदार्थ निर्मित (सृष्टि) हुन्छन् र रात्री भएमा त्यही पूर्वोक्त अव्यक्तमा लीन (प्रलय) हुन्छन् ।।

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ ? प्रभवत्यहरागमे ।।१९।।

[६]प्राणि-प्रपंच यो तेही निस्की निस्की सगौरव ।
नासिन्छ राति [७]लाचार, [८]देखिन्छ दिनमा सब ।।

हे पार्थ ! भूत (प्राणी) को यही समुदाय कसरी बारंबार उत्पन्न हुँदै रहन्छ, अर्थात् इच्छा होस् या नहोसु, रात हुनासाथ लीन (प्रलय) हुन्छर दिन हुनासाथ फेरि जन्म (सृष्टि) हुन्छ ।।

भक्तिले अव्यक्त तत्वको ज्ञान -

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।।२०।।

अव्यक्तभन्दा पर जो [९]पदार्थ छ सनातन ।
त्यो नासिन्न, कबै प्राणी नासिंदा पनि अर्जुन ! ।।

परन्तु, यो माथि बताइएको अब्यक्तभन्दा पर रहेको, अर्को

---

१. जान्न नसकिने प्रकृतिबाट । २. हेरिने चीज जति ३. ब्रह्माको दिनमा । ४. ब्रह्माको रातमा । ५. लीन हुन्छन् । ६. प्राणीको सृष्टि । ७. प्रकृतिको वश । ८. प्रकट हुन्छ । ९. प्रकृतिभन्दा पर रहेको अविनाशी परमात्मा ।

सनातन 'अव्यक्त' पदार्थ छ, जो कि, सारा चराचर नै नासिएमा पनि नष्ट हुँदैन।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।।२१।।

अव्यक्त जो [१]अक्षर हो, जो परंगति-नाम हो ।
जहाँ पुगी फर्कदैनन् त्यो मेरो उच्च [२]धाम हो ।।

जुन अव्यक्तलाई 'अक्षर' पनि भन्छन् , जो परम गति पनि कहिन्छ र जसलाई प्राप्त गरेपछि जन्म लिनालाई फेरि फर्केर आउनुपर्दैन, त्यही मेरो परम स्थान हो ।।

पुरूषः स परः पार्थ ! भक्तया लभ्यस्त्वनन्यया ।।
यस्यान्तः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ।।२२।।

त्यो [३]परात्मा त एकाग्र भक्तिले मात्र मिल्दछ ।
जोभित्र सारा प्राणी छन् जस्ले यो सब व्याप्त छ ।।

हे पार्थ ! जसभित्र सारा भूतहरू छन् , जसले यो सारालाई फैलाएको या व्याप्त गरिराखेको छ, त्यो परपुरूष (परब्रह्म) अनन्य भक्ति अर्थात् एकाग्रभक्तिले मात्र पाउन सकिन्छ ।।

शुक्लरकृष्णमार्ग -

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।।२३।।

त्यो काल भन्छु अहिले जस्मा योगीहरू भरी ।
यहाँ जन्मन आउन्नन् अथवा आउँछन् झरी ।।

---

१. कहिल्यै ननासिने । २. स्थान । ३. सबभन्दा पर रहेको ब्रह्म ।

हे भरतश्रेष्ट ! अब म तिमीलाई त्यो काल बताउँछु कि, जुन कालमा कर्मयोगीहरू मरे भने, यस लोकमा जन्मलिन फर्केर आउँदैनन् र जुन कालमा मरण हुँदा जन्म लिन फर्केर आउँदछन् ।।

अग्निर्ज्योतिरहः शुल्कः षण्मासा उत्तरायणम् ।।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ।।२४।।

आगो, [1]ज्वाला, [2]शुक्ल, दिन, [3]छ-मैह्ना, उत्तरायण-
यिन्मा गएका [4]ब्रह्मज्ञ, पुग्छन् ब्रह्म [5]सनातन ।।

अग्नि, ज्योति अर्थात् ज्वाला, दिन, शुक्ल पक्ष र उत्तरायणका छ-महिमाना गएका (मरेका) ब्रह्मवेत्ताहरू ब्रह्ममा पुग्छन् र फर्केर आउँदैनन् ।।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासः दक्षिणायनम् ।।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ।।२५।।

धूवाँ, रात्री, कृष्ण-पक्ष, छ-मैह्ना, [6]दक्षिणायन-
यिन्मा गई चन्द्रलोक पुगी आउछ जन्मन ।।

धुमिएको आगो, रात्री, कृष्णपक्ष र दक्षिणायनको छ महीनमा गएको (मरेको) कर्मयोगी चन्द्रका तेजमा अर्थात् लोकमा पुगेर पुण्यको अंश सकिए पछि फर्केर यहाँ जन्म लिन आउँदछ ।।

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ।।२६।।

---

१. प्रकाश । २. शुक्लपक्ष । ३. माघ आदि छ महीना । ४. ब्रह्मज्ञानी । ५. अविनाशी । ६. श्रावण आदि छ महीना ।